

«Між Бугом і Дніпром

Науково-краєзнавчий вісник
Центральної України»

Випуск XV'2021

Збірник
(видання, що продовжується)

«Між Бугом і Дніпром
Науково-краєзнавчий вісник
Центральної України»

*Свідомство про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
(від 02.12.2014 р. серія КГ № 842/418 Р)*

Засновники:
**Кіровоградська обласна організація
Національної спілки
краєзнавців України
Державний архів
Кіровоградської області**

Випуск XV'2021

*Рекомендовано до друку
науково-методичною радою
Державного архіву
Кіровоградської області
(протокол №12 від 10.12.2020 року)*

**Головний редактор
Олег Бабенко**

Зміст

Олег Бабенко
Історичний шанс 5

МЕМОРІА

Василь Білошапка
Краєзнавець
Павло Молоков-Журський 9
Тетяна Яровенко
Херсонсько-Запорізький портал
слависта Яра Славутича: сторінки
творчої біографії доєміграційного
періоду 16

Сергій Колісніченко
Гросмейстер Центрально-
української регіоналістики:
наукова спадщина Сергія
Івановича Шевченка 32

СПАДЩИНА

Олег Бабенко
Державний архів Кіровоградської
області: минуле і сьогодення
(Державний архів Кіровоградської
області відзначив своє 95-річчя) 37
Вікторія Коваль
З історії створення мережі трудових
архівів Кіровоградської області 46

Редакційна рада видання:

Бабенко О.О., голова Кіровоградської обласної організації Національної спілки краєзнавців України (НСКУ) – голова редакційної ради та редколегії видання;

Брайченко О.Д., к.і.н., доц., засл. прац. освіти України, член НСКУ (м. Київ);

Гребньова В.Т., к.філол.н., доц., (м. Марсель, Франція);

Гурбанська А.І., д.філол.н., проф., проф. Київського національного університету культури і мистецтв, засл. прац., культури України;

Козир І.А., к.і.н., доц., доц. Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, засл. прац. освіти України, член НСКУ;

Левченко Л.Л., д.і.н., проф., заст. Голови Державної архівної служби України, заст. голови Миколаївської обл. орг. НСКУ;

Михида С.П., д.філол.н., проф. Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, засл. прац. освіти України, член НСПУ;

Новіков А.О., д.філол.н., проф., зав. кафедрою української мови, літератури та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка;

Орлик В.М., д.і.н., проф., зав. кафедрою суспільних наук, інформаційної та архівної справи Центральноукраїнського національного технічного університету, член НСКУ;

Ткаченко Т.О., директор Кіровоградського обласного художнього музею, віце-президент ІКОМ України, член НСКУ;

Філоретова Л.М., к.і.н., доц., декан факультету історії бізнес-освіти та права

Тетяна Гончарова

Інформаційно-просвітницька діяльність Державного архіву Кіровоградської області..... 51

Лілія Маренець

Нумізматична колекція Єлисавет[град]ського земського реального училища..... 59

Тетяна Яровенко

Кінопроекти В. Винниченка та фільмографія О. Жовни у рецепції дослідників краю (до сторіччя кінематографічної історії Кіровоградщини) 65

ДОКУМЕНТУМ

З історії архівної справи Центральної України (Добірка документів Державного архіву Кіровоградської області) 75

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

Олег Марченко

Вплив російсько-турецької війни 1877–1878 років та єврейських погромів 15–17 квітня 1881 року в Єлисавет[град]і на діяльність міського громадського банку 87

Віктор Голобородько

До історії буровугільної галузі Кіровоградщини в середині XIX – на початку XX століття: перші наукові дослідження, промислові об'єкти і перспективи розвитку 101

Андрій Надеждин

Діяльність єлисавет[град]ських архітекторів – сучасників Якова Паученка..... 106

Олександр Царенко

Приборкувач» Орлів» Кіровоградщини..... 113

Тетяна Яровенко

Материкове Маланюкознавство: вагомий внесок літературознавців Кіровоградщини..... 121

Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка;

Шевченко Б.Л., зав. науковою редакцією КУ «Кіровоградське обласне виділення Пошуково-видавничого агентства «Книга Пам'яті України», заст. голови Кіровоградської обл. орг. НСКУ (заступник головного редактора);

Щербатюк В.М., д.і.н., проф., проф. кафедри історії держави і права Національної академії внутрішніх справ, голова Лисянської районної організації «Витоки» НСКУ;

Редакційна колегія випуску:

Бабенко О.О., голова редколегії (головний редактор);

Гончарова Т.В., начальник відділу інфор. та використ. документів ДАКіро, член НСКУ;

Колєчкін В.П., к.і.н., пров. н.с. ДАКіро (науковий редактор);

Шевченко Б.Л., зав. науковою редакцією КУ «Кіровоградське обласне виділення Пошуково-видавничого агентства «Книга Пам'яті України», заст. голови Кіровоградської обл. орг. НСКУ (заступник головного редактора).

Рецензенти:

Колісниченко Р.М., д.політичних.н., проф., Центральноукраїнський інститут ПрАТ «ВНЗ «МАУП»;

Кривошея І.І., к.і.н., проф., Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини;

Ріжняк Р.Я., д.і.н., проф., Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка.

CONFERENTIA

Андрій Шевченко

Вивіз продовольчої продукції з Буджака до губерній Російської імперії в першій половині XIX ст. 133

Анатолій Сустрєтов

Вплив Кримської війни 1853–1856 рр. на систему грошового обігу Наддніпрянської України у складі Російської імперії в історіографії XIX – початку XX ст. 144

Наталія Бібік, Юрій Бондарчук

Організація допомоги біженцям на території Єлисавет[град]ського повіту під час Першої світової війни: історіографія та джерельна база проблеми 148

Євген Забіянов

Труди і дні земського лікаря Антона Дзевановського 157

Вадим Колєчкін

Висвітлення голодування 1921–22 рр. у Єлисавет[град]ській пресі 176

Віктор Грінченко

Ставлення радянської влади до релігійних свят у перші роки НЕПу 185

Сергій Мілютін

Опір селянства хлібозаготівлям 1932–1933 рр. у Знам'янському районі 196

Юрій Кулибаба

Сторінки «Великого терору» на Петрівщині 204

Віталій Крижанівський

Нові свідчення про геноцид ромів на Кіровоградщині в роки Другої світової війни 207

Сергій Головка, Анастасія Хоменко

Археологічні пам'ятки басейну ріки Кам'янка 211

Микола Тупчієнко

Археологічні дослідження фортеці св. Єлисавети (1994–2019 рр.) 218

У випуску публікуються матеріали VII науково-красназничої конференції «3 минулого у майбуття», присвяченої 95-річчю утворення Державного архіву Кіровоградської області та 95-річчю Національної спілки краєзнавців України, що відбулася в заочно-дистанційному режимі 12 листопада 2020 року.

Організатори конференції: Кіровоградська обласна державна адміністрація – Державний архів Кіровоградської області, Центральноукраїнський національний технічний університет, Кіровоградська обласна організація Національної спілки краєзнавців України, КУ «Кіровоградське обласне відділення Пошуково-видавничого агентства «Книга Пам'яті України».

Адреса редакції:

вул. Шевченка, 54,
м. Кропивницький, 25006
тел.: (0522) 32-07-22

© Кіровоградська обласна організація
НСКУ, 2021

Відповідальність за достовірність цифрового матеріалу, фактів, цитат, власних імен, географічних назв, назв підприємств, організацій, установ та іншої інформації несуть автори публікацій. Висловлені у цих публікаціях думки можуть не збігатися з поглядами редакційної колегії і не покладають на неї ніяких зобов'язань.

Деякі матеріали подаються в авторській редакції.

Владислав Шатковський

Сучасний стан об'єктів археологічної спадщини (на прикладі Кіровоградської області) 221

Андрій Бутко

Історико-джерелознавчий аспект дослідження документів з прав власності на «грунти» Задніпровської території Гетьманщини XVII – першої половини XVIII ст. 227

Алла Медоренко

Історія організації і діяльності Світловодського Державного міського архіву за 1963–1991 рр. 230

Ольга Мороченець

З архівного зібрання Голованівщини 233

Тетяна Лавренко

Євген Маланюк в освітянському просторі України: творчий тандем Олени Голик і Тетяни Яровенко 244

ІСТОРИЧНИЙ ШАНС

Державному архіву Кіровоградської області у листопаді 2020 року виповнилося 95 років. За цей час установа пройшла шлях від підрозділу виконкому через підпорядкування управління внутрішніх справ до самостійного підрозділу обласної державної адміністрації, підзвітний і підконтрольний Державній архівній службі України. І увесь цей час архів тим чи іншим чином брав участь у розвитку місцевого краєзнавства та місцевої історичної науки. Сьогодні він є визнаним центром досліджень й громадської активності в царині краєзнавства й історичної регіоналістики.

Краєзнавство як галузь знання не слід ототожнювати з історичною наукою. Відмінність полягає не тільки в дотриманні істориками досить суворой методології в дослідженні подій минулого та певної ієрархії джерел, серед яких головними та найпершими вважаються документи.

Ще однією відмінністю краєзнавства є певна емоційна насиченість, переповнення любов'ю до рідного краю та його народу, яка відрізняє краєзнавця від історика, який професійно має бути холодним та незворушним у процесі історичного дослідження.

Звідси випливають як вади, так і чесноти регіонального краєзнавства. При цьому як перші, так і другі породжені принциповою доступністю його для широкого кола тих, хто цікавиться реаліями минулого рідного краю, а також його сьогодення.

Там, де історик мусить розглядати ті чи інші явища з точки зору чіткого критерію прогресу-регресу або такого складного критерію як «історична доцільність», краєзнавець може дозволити собі дивитись на світ минулого очима звичайної людини, яка віддає перевагу забаганкам перед потребами або ж настроям перед доцільністю.

Безумовно, у такому вигляді світ минулого дуже часто має вигляд спотвореного суб'єктивним сприйняттям окремого індивіда – істоти далеко не ідеальної, обмеженої рівнем знань та життєвим досвідом. У людей, що живуть приземленими потребами й емпірикою повсякденності, обмеження найчастіше викликане відносно вузьким колом знайомств і примітивністю життєвих поглядів оточення.

Також життя окремої людини занадто коротке, аби увібрати в себе історичний досвід усього людства. Максимально, що встигає індивід – це сприйняти далеко не в повному вигляді досвід попереднього покоління та передати власний досвід наступному, розбивши його на дрібні порції індивідуального, сімейного, професійного та випадкового спілкування з іншими індивідами.

Ці крихти суб'єктивного досвіду, розсипані поміж людей, акумулюються у спогадах, звичках, стереотипах поведінки. В узагальненому стані вони набувають вигляду, що абсолютно не схожий на якісь аналітичні викладки, але має форму байки, оповідки, легенди, рідше пісні або чогось подібного. Тракувати подібні речі буквально – це означає підміняти історію міфом чи анекдотом. Проте при вмілому аналізі подібних джерел можна вичленувати дуже цінний матеріал, який стосується насамперед емоційних станів людей-учасників певних подій, їхні оціночні судження щодо цих подій.

У тому й полягає важливість збирання абсолютно різних за характером та вагою краєзнавчих матеріалів. Без них історичний опис дуже часто стає сухим, механічним, а отже прісним та нецікавим.

Також краєзнавчий матеріал дуже добре характеризує самих краєзнавців. Будучи найчастіше аматорами, вони являють собою типових представників спільноти та території, вивченням якої займаються. Саме вони акумулюють у собі той неповторний суб'єктивний момент, який притаманний тим, кого вони вивчають. Саме вони, завдяки розширенню кола спілкування й постійним роздумам над тим, що побачили, почули та записали, можуть найкраще сформулювати стандартні прагнення та розкрити звичайний стереотип поведінки людей того краю, у якому живуть.

Проте, покладатися повністю на «відкриття» краєзнавців не можна, інакше історія перетвориться на міф або легенду. Адже, навіть читаючи документальні свідоцтва минулої епохи, вони часто-густо намагаються підняти прочитане під звичний їм міф. Бо вони, як діти, краще подивляться фотографії чи картинки, помацають якийсь сумнівний артефакт і придумують примітивне пояснення, ніж будуть терпляче вчитувати документ. Проте варто наголосити, що ігнорувати їхні здобутки не можна.

З іншого боку, професійний підхід до вивчення історії рідного краю передбачає насамперед вивчення документальної бази, що збереглася від певної епохи, польові дослідження (при цьому не тільки археологічні) та вивчення типологізованих та класифікованих артефактів минулої доби, фото й кінодокументів.

Головною перевагою документа, безумовно, є те, що він не змінюється з часом. Окрім того, одна й та сама значуща подія найчастіше викликає появу не одного, а певної низки супутніх документів, що можуть суперечити одне одному через те, що відображають різні (іноді протилежні або взагалі несумісні) точки зору. Вивчення усього масиву подібних звітів та описів є для історика найбільш надійним засобом для максимального наближення до істини з конкретного питання.

Також для максимального підтвердження тієї чи іншої точки зору важливу роль відіграють вже згадані артефакти, зображення, фото-, кіно- та відеоматеріали. Артефакт матеріальної культури мав обмежений конструкцією спосіб та характеристики використання, за межі якого людина не могла вийти, навіть якщо сама була здатна на надзусилля.

Фото-, кіно- та відеоматеріали за своїми властивостями є засобами так званого об'єктивного контролю. Тобто вони фіксують зовнішні риси об'єкта й можуть відтворювати їх однаково незалежно від свідомості суб'єкта, доки не прийде строк їх природного зносу. Це дає можливість наглядно демонструвати те, що не зможе відобразити найдокладніший опис.

Таким чином, збереження подібних документів та відповідних матеріалів є важливим із будь-якої точки зору. Спроби подібного збереження в кінцевому підсумку створили такий інститут практичної діяльності як архів.

У перебігу розвитку людської історії архіви фактично виникли тоді, коли виникла розвинена писемність. У сполученні з таким інститутом як держава це дало змогу документувати різноманітні події, діяльність правителів, перебіг історії, героїчні вчинки тощо. Саме писемний документ завжди був найбільш повноцінним джерелом знань про історичні події. Ні археологія, ні фольклористика ніколи не могли замінити описових документальних даних.

Архіви та бібліотеки неодноразово знищувалися пожежами, повеннями, нападами диких завойовників. Саме втрата документальної бази означала остаточне зникнення цивілізації з історії через втрату пам'яті про неї. А будь-який правитель, який хоче знищити попередника остаточно, знищує в першу чергу документальну пам'ять про нього. Щоправда, це іноді має зворотній ефект, оскільки популярна особа або навіть ціла епоха у легендах та анекдотах завжди виглядає кращою, ніж у реальному житті та навіть найкомпліментарніших документальних описах.

Ось уже 95 років колектив установи, яка нині йменується «Державний архів Кіровоградської області», займається збереженням документальної спадщини минулих років. Документи, що зберігає архів, мають різне походження та призначення – історичне, господарське, персональне. Проте кожен з цих документів є не тільки розпорядженням або звітом. Всі вони разом являють собою зріз тієї чи іншої епохи, яких тільки у 20 столітті в Україні змінилося десятик.

Наявність у регіоні такої установи як Державний архів Кіровоградської області, а також інтерес, який викликають документи, що зберігаються у ньому, серед молодих і перспективних дослідників, дає цікаву можливість сумістити переваги краєзнавства з надбаннями історичної

науки й поставити насамперед центральноукраїнську регіоналістику на вищий науковий рівень, не втрачаючи при цьому живих коренів знання про рідний край.

На це в останній час і спрямовано зусилля колективу Державного архіву Кіровоградської області, який вже кілька років послідовно пропагує центральноукраїнську архівну спадщину серед краєзнавців, істориків та зацікавленої спільноти.

Олег Бабенко

МЕМОРІА

Василь Білошапка*

с.м.т. Олександрівка

КРАЄЗНАВЕЦЬ ПАВЛО МОЛОКОВ-ЖУРСЬКИЙ

У статті йдеться про одного з засновників краєзнавчого руху на Кіровоградщині Павла Молокова-Журського.

Ключові слова: Павло Молоков-Журський, краєзнавство Кіровоградщини, Михайлівка.

Витоки краєзнавчого руху на Кіровоградщині сучасні дослідники (приміром, Іван Петренко) виводять з Округового товариства краєзнавства м. Зінов'ївська (Зінов'ївського окружного краєзнавчого товариства), статут якого було зареєстровано 23 вересня 1927 року Зінов'ївською окружною міжвідомчою комісією по реєстрації товариств та спілок при окружному адміністративному відділі окрвиконкому [14, с. 8; 4, арк. 5].

Першим організаційним заходом товариства стала нарада «фундаторів краєзнавчого товариства», що відбулася 5 травня 1927 року. На ній зібралося 11 осіб: «т.т. Волошинов, Буда, Кучма, Лупенко, Вайсенберг, Войцехівський, Розен, Бурлюк, Карабанович, Данилевський, Молоків-Журський» [14, с. 8; 4, арк. 4].

* Білошапка Василь Вікторович, директор Олександрівського районного краєзнавчого музею.

Іван Петренко наводить архівні відомості про цих людей: «Волошин Г. І. – старший окрінспектор освіти, Будак М. П. – секретар збройного виконавчого комітету, Кучма Д. П. – голова окрметодкому, Лупенко В. П. – вчений секретар секції планової комісії окрвиконкому, Вайсенберг С. А. – лікар-педолог, Войцехівський А. Д. – заступник завідувача Зінов'ївського природо-історичного музею, Розен Е. К. – вчений секретар секції планової комісії окрвиконкому, Бурлюк А. Х. – вчений секретар секції планової комісії окрвиконкому, Карабанович Д. – завідувач природо-історичного музею, Данішевський – лектор малювання, Молоків-Журський – лектор педтехнікуму» [14, с. 10; 4, арк. 2].

У цій статті спробуємо створити штрихи до біографії одного із фундаторів краєзнавства на Кіровоградщині Павла Петровича Молокова-Журського (в українізованій транскрипції – Молоківа-Журського, 1894–1937 рр.) – українського радянського вченого-агронома, лісового, геолога, педагога і краєзнавця. Його постать на Кіровоградщині залишається маловідомою.

Згадка про Павла Молокова-Журського крім праці Івана Петренка є у публікаціях Федора Шепеля [20–22] та Сергія Шевченка [19, с. 90]. Більш відомий Павло Молоков-Журський на Полтавщині. Дослідженням його життя й діяльності займається Лідія Гришко [1; 2]. При написанні дослідження використані публікації Федора Шепеля, Івана Петренка, Сергія Шевченка, відомості з книги Миколи Сергієнка про його дідуся, праці Лідії Гришко, документи Державного архіву Автономної Республіки Крим, Державного архіву Кіровоградської області, Інтернет-джерела тощо.

Павло Молоков-Журський народився в 1894 році в селі Михайлівка Олександрійського повіту Херсонської губернії (нині Олександрівський район Кіровоградської області) в родині робітника [9; 18, с. 10]. Можна припустити, батько Павла Молокова-Журського працював на залізничній станції Цибулеве, розташований у селі Михайлівка. Втім, онук Павла Молокова-Журського Микола Сергієнко вважає, що «дід все ж таки походив не з робітничо-селянського середовища. Можливо, з сім'ї агронома» [18, с. 10].

У 1912 році під час навчання у вчительській семінарії Павло Молоков-Журський стає керівником сільського гуртка соціалістів-революціонерів. За політичну діяльність його виключили з семінарії [18, с. 12]. В 1914 році Павло Молоков-Журський закінчив Чорноліську лісну школу й почав працювати викладачем семирічного Єлисавет[град]ського комерційного училища, яким у той час керував Василь Харців [18, с. 13]. На початку Першої світової війни він змінив роботу й пішов працювати лісовим кондуктором Таврійсько-Катеринославського Ісечано-Овразного округу в Криму [18, с. 14].

Під час Лютневої революції 1917 року Павло Молоков-Журський повернувся в рідне село Михайлівку. Його, як активного громадського діяча і члена партії соціалістів-революціонерів, обрали головою сільського комітету громадської безпеки. Він був також делегатом повітового, а потім і херсонського губернського з'їзду громадської безпеки [18, с. 14].

У листопаді 1917 року Павло Молоков-Журський знову переїхав у Сімферополь і вступає лав РКП(б) (у партії перебував до 1920 року). Тут він працював членом комісії з організації профспілок та встановлення радянської влади, входив до складу міської ради [18, с. 14].

У 1918 році Павло Молоков-Журський повернувся з Криму на материкову Україну. Нелегально проживав у Мелітополі, селах Астраханка й Троїцьке, і працював у мелітопольській газеті «Наш степ» [18, с. 15]. Того ж року він їде в Крим і оселяється в селищі Бахчі-Єлі [18, с. 15].

У 1919 році створено Кримську Радянську Соціалістичну Республіку. На запрошення заступника Голови Ради Народних Комісарів і наркома охорони здоров'я та соціального забезпечення, брата Володимира Ульянова (Леніна) Дмитра Ульянова Павло Молоков-Журський стає членом колегії наркомату землеробства, де очолює лісовий, землемірно-технічний та гідротехнічний відділи [18, с. 16].

Після окупації Криму військами Добровольчої армії Павло Молоков-Журський переїхав спочатку у Кременчук [18, с. 16], а потім переходив у Чорному лісі та у рідному селі Михайлівці, а звідти вирушив у Єлисавет[град], де працював інструктором-«культурником» в системі споживчої кооперації. З вересня 1920 по червень 1921 року він був учителем у школі міста Вознесенська [18, с. 17].

Із січня 1921 по вересень 1923 року Павло Молоков-Журський – студент агрономічного факультету Таврійського університету, який у 1922 році його було реорганізовано в сільськогосподарський інститут спеціальних галузей [18, с. 19–20]. 28.03.1924 року він закінчив виш і отримав звання вченого-агронома [18, с. 46].

У 1923 році Павло Молоков-Журський став викладачем української мови і літератури Вищих педагогічних курсів імені Т. Г. Шевченка в м. Корсунь Шевченківської округи Київської губернії (нині Черкаської області) [18, с. 24, 29]. У 1924 році відбулося об'єднання Зінов'євських та Новомиргородських педкурсів, а в 1925 році їх було реорганізовано в Зінов'євський педагогічний технікум. 1930 року технікум реорганізовано в інститут соціального виховання. Тут теж викладав Петро Молоков-Журський. Він вів агробіологічні дисципліни, створив краєзнавчий гурток, який вивчав історію краю, і став, як зазначено вище, одним із фундаторів Зінов'євського округового краєзнавчого товариства [18, с. 29].

Колишня студентка Зінов'євського педтехнікуму Анастасія Гордієнко, яка тут навчалася в 1926-1929 роках, згадувала, що Павло Молоков-Журський викладав у них агробіологічні дисципліни. «Саме він запровадив так звану ланкову систему: курс розбивали на ланки по 5-6 осіб на чолі з ланковим. Викладач задавав тему і після вступної лекції визначав термін складання заліків. Питання задавав кожному з членів ланки, після цього всій ланці, а відповідали бажаючі. Студенти отримували не оцінку, а залік.» [18, с. 29].

Пізніше в обвинувальному вирокі НКВС про цей період напишуть таке: «В 1925 році, залишаючись на ворожих позиціях по відношенню до ВКП (б) і Радянської влади, П. П. Молоков-Журський встановив зв'язок із керівником контрреволюційної націоналістичної повстанської організації «Союз визволення України» Пелиховим П. П. і став одним із членів цієї організації. В тому ж році, з метою використання легальних можливостей, і працюючи вчителем педагогічного технікуму, створив так званий «Краєзнавчий гурток», під ширмою якого вербував в організацію нових членів з числа учнівської молоді та педагогів» [18, с. 30].

Про роботу краєзнавчого гуртка свідчив також 4 жовтня 1929 року педагог Василь Олександрович Нікітін на допиті в НКВС: «...такий же краєзнавчий гурток був у нас і при педтехнікумі під керівництвом лектора Молокова-Журського, що теж збирав різні відомості про місцевих діячів Зінов'ївщини й до мене звертався за різними матеріалами» [19, с. 90; 18, с. 30; 5].

У січні 1927 року Павло Молоков-Журський отримав звання штатного лектора першої групи. У тому ж році в Державному видавництві України виходить перше українське видання відомої книги професора Ленінградського лісового інституту й Таврійського університету Г. Ф. Морозова «Наука про ліс» у перекладі професора А. В. Новака та вченого-агронома, лісівника Павла Молокова-Журського [18, с. 31].

У 1924 році, як повідомляла зінов'євська газета «Червоний шлях», «філію українських селянських письменників закладено на Педагогічних курсах. Відбулися збори, на котрих присутніми були двадцять п'ять плужан». Серед членів Зінов'євської філії «Плуту» був і Павло Молоков-Журський [20].

У 1927 році Павло Молоков-Журський покинув Зінов'євськ і переїхав знову до Кременчука, де став викладати в місцевому педагогічному технікумі [18, с. 32]. Цей період життя стане особливо плідним у його краєзнавчій роботі. Тут йому знову судилось стати одним із засновників краєзнавчого товариства. Ось як про це пише сам Павло Молоков-Журський у журналі «Краєзнавство»: «18-ХІІ-27 р. за ініціативою директора Педтехнікума, т. Калініченка, в Кременьчугу відбулися організаційні збори

Краєзнавчого Товариства, на яких зареєстровано було 34 члени фунда-тори, серед них більшість лекторів Педтехнікума і партшколи і вчителів місцевих шкіл, решта – студенти, робітники окрплану, комісії охорони пам'яток, колеції оборонців і інші.

Така кількість відомих у Кременчуці робітників, що відгукнулися відразу на заклик, свідчить про реальну потребу перейти від побажань до справжньої краєзнавчої роботи.

Збори ухвалили статут (на підставі зразкового), обрали тимчасове правління, визначили членські внески: нормальні – 1 карб. вступ, і 50 к. місячних, пільгові (для вчителів молодшого концентру і сільських, учнів і т. і.) – 50 к. вст. і 25 к. місяч. і колективні, від учнівських краєзнавчих організацій – 1 карб. вступних і 50 к. міс. Пільги ці дають можливість брати участь у роботі Т-ва широкому колу незаможних краєзнавців, особливо молодих.

Вважаючи на те, що окремі члени Т-ва мають досить цінні краєзнавчі матеріали, ухвалено підготувати видання записок Т-ва з тим, щоб не захоплюватися загально-методичними розвідками, досить широко висвітлюваними в журналі «Краєзнавство», а подавати цілком конкретний місцевий матеріал.

На членів правління (3 дійсних і 2 кандидата) покладено вжити всіх заходів до збирання, за допомогою членів Т-ва, експонатів до Округового Музею, що тимчасово організується в приміщеннях Педтехнікума Нині Т-во нараховує 50 членів. Має постійне Правління (голова – т. Кулініченко П. І.). Редагування матеріалів покладено на т. Молокова-Журського). Працює товариство в найблизчій контакт з Спілкою Ушслікців та Рибалок, Окрпланом та Методкомом Наросвіти.

Товариство вже друкує першу працю – «Риби Кременчужчини». Готується до друку «Копалини Кр-ини», «Довідник по Кр-ині». Збираються матеріали до збірки «Реврух на Кр-ині» і до «Записок Т-ва».

Для поширення краєзнавчої роботи на округу Т-во ввело інститут уповноважених по районах (поки що має в трьох районах). На цих уповноважених, обраних з активу місцевих краєзнавців, покладається завдання пропаганди краєзнавства, організації краєзнавчих сил на районі, догляд за охороною пам'яток природи і культури.

Для збільшення кадрів кваліфікованих краєзнавців Т-во розпочало, як спробу, курси (семинар) перепідготовки краєзнавців. Одвідують цей семінар здебільшого студенти Педтехнікума.

На осінь Т-во гадає скликати округову краєзнавчу конференцію» [6, с. 47–48].

До речі, у цьому ж номері журналу «Краєзнавство» надрукований добре ілюстрований краєзнавчий нарис Павла Молокова-Журського

«Кремінчуцька беконна фабрика» [7, с. 14–22], а в наступних номерах – праця «Дослідження комун та артілей Кременчуччини» [10, с. 9–13]. У «Краєзнавстві» публікують рецензію Є. Сарандинакі «П. П. Молоков-Журський. Риби Кременчуччини» [17, с. 88] та ще одну статтю П. Молокова-Журського «Рік праці Кременчуцького краєзнавчого товариства» [11, с. 72–73]. В останній публікації розповідається про перші успіхи кременчуцьких краєзнавців, серед яких організація округового краєзнавчого музею при педагогічному технікумі, видання книг про край (тут і згадана книга П. Молокова-Журського «Риби Кременчуччини») та періодичних краєзнавчих видань, створення краєзнавчих гуртків на периферії округи та краєзнавчі дослідження [11, с. 72–73; 13].

У наступному році виходять ще книги П. Молокова-Журського «Гірські породи та мінерали Кременчуччини» [12], «Проблеми явищ геотропізму та геліотропізму» (на правах рукопису) та довідник «Кременчук» (у співавторстві) [8].

Під час роботи в Кременчуці Павло Молоков-Журський проводить також екскурсії для учнів, вивчаючи природу округи [18, с. 35, 47].

У 1931 році Павло Молоков-Журський став аспірантом Українського науково-дослідного геологічного інституту в Києві, де навчався до 1933 року [18, с. 47 – 48].

У 1935 році Павло Молоков-Журський переїхав до Криму, в місто Судак, де працює науковим працівником лісового опорного пункту Кримської обласної науково-дослідної станції. У квітні 1937 року до Судакського районного відділу НКВС Кримської АРСР надійшла інформація, що науковий працівник лісового опорного пункту Кримської обласної науково-дослідної станції П. П. Молоков-Журський, який проживає в місті Судак, «ведєт среди служащих указанного пункта контрреволюционную пропаганду провакационного и клеветнического характера о мероприятиях ВКП(б) и Советской власти». 29.04.1937 року вченого заарештували співробітники четвертого відділу Управління державної безпеки НКВС Кримської АРСР та ув'язнили до Сімферопольської в'язниці.

28.10.1937 року був складений обвинувальний висновок по обвинуваченню П. П. Молокова-Журського у злочинах, що передбачені ст. 58-10 УК РСФСР – учасник контрреволюційної націоналістичної повстанської організації «Союз визволення України», у проведенні серед службовців лісового пункту контрреволюційної пропаганди. 29.10.1937 року судова Трійка НКВС Кримської АРСР, щодо слідчої справи № 2748 по звинуваченню П. П. Молокова-Журського (винним себе не визнавав) прийняла постанову: розстріляти, майно конфіскувати, справу здати до архіву. О 23 годині 31.10.1937 року вирок було виконано [18, с. 48; 3]. Місця його розстрілу і поховання залишились невідомими.

23.10.1989 року відповідно до висновку від 18.10.1989 року за матеріалами архівної кримінальної справи № 4888, на підставі ст. 1 Указу Президії Верховної Ради СРСР від 16.01.1989 року «Про додаткові заходи по відновленню справедливості щодо жертв репресій у період 30-х – 50-х років» Павла Петровича Молокова-Журського – реабілітовано [16, с. 138–139; 9].

Наукова та краєзнавча спадщина вченого і краєзнавця збережена в бібліотеках Києва, Харкова та Полтави. У Кременчуцькому краєзнавчому музеї (Полтавська область), який вважає Павла Молокова-Журського своїм засновником, створено експозицію, присвячену його пам'яті [9].

Після виходу в 2014 році книги внука вченого і краєзнавця Миколи Сергієнка «Про дідуся, якого я не знав» Павло Петрович Молоков-Журський разом із виданням повернувся й у рідне село Михайлівку на Олександрівщині [15].

Отже, один із фундаторів краєзнавства на Кіровоградщині, український радянський вчений-агроном, лісовод, геолог, педагог і краєзнавець Павло Петрович Молоков-Журський гідний того, щоб його пам'ятали в рідному краї.

Використані джерела та література:

1. Гришко Лідія. Кременчуцький краєзнавець Молоков-Журський. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL: <https://kremenhistory.org.ua/kremenchuckij-kraieznavec-molokov-zhurskij/amp/>.
2. Гришко Лідія. Хотілося б усіх поіменно назвати...». Кременчук: ТОВ «Кременчуцька міська друкарня», 2018.
3. Державний архів Автономної Республіки Крим. Ф. Р-4808. Оп. 1. Спр. 015831.
4. Державний архів Кіровоградської області. Ф. Р-249. Оп. 2. Спр. 457. Арк. 5.
5. Державний архів Кіровоградської області. Ф. П. – 5907. Оп. 2р. Спр. 6044. Арк. 1–16.
6. Молоків-Журський. Життя краєзнавчих організацій. Кременчуцька округа // Краєзнавство. – 1928. – № 2–3.
7. Молоків-Журський. Кременчуцька беконна фабрика // Краєзнавство. – 1928. – № 2–3.
8. Молоків-Журський П. П., Нечаєв М. М., Рождественський С. М. Кременчук (короткий довідник). – Кременчук, 1929.
9. Молоков-Журський Павло Петрович. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL: http://uk.wikipedia.org/wiki/Молоков-Журський_Павло_Петрович.
10. Молоков-Журський П. Дослідження комун та артілей Кременчуччини // Краєзнавство. – 1928. – № 6–10.
11. Молоков-Журський П. Життя краєзнавчих організацій. Кременчуцька округа. Рік праці Кременчуцького краєзнавчого товариства // Краєзнавство, 1928. № 6–10.
12. Молоков-Журський П. П. Гірські породи та мінерали Кременчуччини. Кременчук: вид. тов. краєзнавства, 1929.
13. Молоков-Журський П. П. Риби Кременчуччини. – Кременчук: вид. тов. краєзнавства, 1928.

14. Петренко Іван. Про заснування та діяльність Зінов'ївського округового краєзнавчого товариства // Стежинами пам'яті. З історії краєзнавчого руху на Кіровоградщині. Вип. 1 / укл. Л. Гайда. Кіровоград: Лисенко В. Ф., 2013. – 158 с.
15. Поклад Анжела. «Про дідуся, якого я не знав» // Вперед. – 2014. – № 33 (9894). 8 травня 2014.
16. Реабилитированные историей. Автономная Республика Крым. Кн. 4. – Симферополь: АнтикВА, 2008. – 394 с.
17. Сарандинакі Е., Молоков-Журський П. Риби Кременчуччини // Краєзнавство. – 1928. – № 6-10.
18. Сергієнко Микола. Про дідуся, якого я не знав. – Бердянськ, 2014. – 50 с.
19. Шевченко С. І. Свідчення Василя Нікітіна // Кіровоградський краєзнавчий вісник. / Випуск І. Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2007. – 224 с.
20. Шепель Федір. Літературну ниву орали «Плутом» // Народне слово. – 2020. 22 жовтня. № 39 (3475). – С. 10.
21. Шепель Федір. Ніхто не хотів помирати, або Репресований Єлисавет-Зінов'євськ-Кірове-Кіровоград. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2014. – 390 с.
22. Шепель Федір. Як починалося краєзнавство Кіровоградщини // Народне слово. – 2020. 22 жовтня. – № 39 (3475). – С. 10.

Тетяна Яровенко*

м. Харків

ХЕРСОНСЬКО-ЗАПОРІЗЬКИЙ ПОРТАЛ СЛАВІСТА ЯРА СЛАВУТИЧА: СТОРІНКИ ТВОРЧОЇ БІОГРАФІЇ ДОЕМІГРАЦІЙНОГО ПЕРІОДУ

Стаття є коротким біографічним екскурсом у період перебування Яра Славутича в Запоріжжі й загальною характеристикою художніх особливостей поезій та малої прози поета, присвячених козацькій минувшині.

Ключові слова: асоціація, інтерпретація, образ, персоніфікація, реценція, фольклор.

The article is a brief biographical excursion to the time of Yar Slavutych's stay in Zaporizhia and a common characteristic of artistic features of poetry and short prose of the poet dedicated to the Cossack's past.

Keywords: association, image, personification, reception, folklore.

* Яровенко Тетяна Сергіївна, викладач української мови та літератури Харківського кооперативного торгово-економічного коледжу, кандидат філологічних наук.

Широкознаний в українських громадах на американському континенті та в Європі професор славістики Яр Славутич «досягнув» історичної України завдяки суспільно-політичним змінам в період т. зв. перебудови. Досягнув фізично, вперше ступивши на українську землю від далекого 1943 року, і духовно – численними публікаціями різножанрових творів під час неодноразових відвідин Батьківщини. Важко уявити літературний процес української діаспори, а тепер і материковий, без такої яскравої, різнобічно-обдарованої особистості, враховуючи, що саме поняття «літературний процес» охоплює не лише поетичну творчість, а й дослідницьку історичну й літературознавчу роботу, оперативну критику, педагогічну, видавничу й громадську діяльність митця, покликані багатолітньою боротьбою за незалежну Україну, служінням її народові.

Яр Славутич – автор дванадцяти збірок оригінальних віршів, кількох поем («Одрад і Доброслава», «Соловецький в'язень», «Скарга», «Донька без імені», «Світичі», «Білий дім із чорною душею», «Моя доба»), перекладів поезії Д. Кітса, В. Шекспіра, Д. Мільтона, В. Вордсворта, Д. Г. Россетті, Е. Л. Павнда, Х. Ботева, Ю. Словацького, Ю. Лободовського, М. Богдановича, Янки Купали, Н. Арсенєвої та ін. Його перу належать ґрунтовні наукові розвідки і книги, серед яких: «Модерна українська поезія», «Іван Франко і Росія», «Велич Шевченка», «Шевченкова поетика», «Меч і перо», «Українська поезія в Канаді». Окремої згадки заслуговує видана 1955 року в Детройті (США) книга-звинувачення «Розстріляна муза» – про репресованих українських письменників. 1956 року вона вийшла – теж у США – в перекладі англійською, а 1992 року перевидана вже й у Києві. Має помітні заслуги Яр Славутич і як назвознавець та лінгвіст, зокрема вченим укладено кілька підручників з української мови для англomовного реципієнта.

З появою на материковій Україні творчість Яра Славутича потрапляє в коло наукових зацікавлень на рівні симптоматичних розвідок, критичних статей і ґрунтовних монографій літературознавців і лінгвістів Я. Голобородька, М. Іванченка, Г. Клочека, Л. Куценка, В. Марка, М. Миколаєнка, Т. Назаренко, Л. Селіверстової, П. Сороки, Т. Хом'як, В. Чабаненка та ін. Значний масив досліджень покликав до створення регіональних збірок – Запорізького [3], Січеславського [8], Херсонського [15], а також колективної книги «Поетика Яра Славутича» [7]. Найбільш вагомими літературознавчими дослідженнями на сьогодні є монографії К. Волинського [1], Т. Назаренко [6], П. Сороки [13; 14].

Життя і творчість уродженця херсонських степів нерозривно зв'язані безпосередньо з містом Запоріжжям та Запорожжям – як уособленням Великого Лугу, Січі, феномену козаччини практично в усіх її історичних та мистецьких виявах. Тому завдання розвідки полягає в окресленні наукової рецепції зазначених дефініцій від конкретної деталі до синтезу і

концептуальних узагальнень на основі біографічного та літературознавчого підходів у висвітленні однієї з найважливіших парадигм творчості Яра Славутича.

Об'єктом дослідження мегатексту митця є біографія, епістолярій, подорожні записи, поетичні твори, які безпосередньо або ж опосередковано стосуються запорізького краю, в інтерпретації науковців України, що надасть можливість максимально ознайомитися з епохою, оточенням письменника, простором тексту, історією та культурою, побутом, традиціями, звичаями, відтвореними в його художньому доробку. Таке ознайомлення забезпечує осягнення, відчуття настрою, провідних мотивів того чи іншого твору.

Запорожжя, козаччина, козацьке родове коріння – лейтмотив художнього доробку Яра Славутича, про що неодноразово говорить і сам поет, і дослідники його творчості. Звернімося до біографії митця, хоча сам поет скупий на власні спогади, аргументуючи скупість» тим, що «все останнє в моїх віршах» [15, с. 7].

Отже, Григорій Михайлович Жученко – з роду древньої козацької старшини, що дає перший – історичний – контактний зв'язок із Запорожжям. Зазначена родовідна гілка неодноразово розглядалася дослідниками творчості поета, насамперед тому, що Яр Славутич «відкривався» Україною, а по-друге – наявністю родинних мотивів і персонажів у поезіях митця (наприклад, поема «Світичі», розділи з «Моєї доби», цикли «Благодатне», «Гурівський ліс» та ін.).

Другий контактний зв'язок окреслюється безпосереднім перебуванням поета на запорізьких землях.

Літо 1927 р. – Разом із дідом відвідав острів Хортицю та ще не затоплені Дніпрові пороги. Після цього почав віршувати [10, с. 315]. В. Маремпольський додає: «...побував у Великому Лузі, на острові Хортиці, біля віковичного Запорозького дуба. А після повернення дев'ятирічний Гриць відчув потребу розповісти про все бачене й почуте у віршах» [3, с. 43]. З біографічних даних довідуємося також про те, що чотирнадцятирічний хлопчина вже мав близько ста віршів в оправленій дідом рукописній книжечці під назвою, на думку Т. Корінь, «Слово про Запорозьку Січ», яка, на жаль, загинула в поруйнованому більшовиками хуторі [5, с. 80–81]. Твердження неточне, позаяк сам Яр Славутич говорить про свою першу рукописну збірку «Слово про Запорозьку Січ», яку 1940 року збирався редагувати М. Рильський, проте йому завадила війна, під час якої рукопис і було втрачено [10, с. 293].

1935. – Григорій опиняється в м. Запоріжжі, де на комбінаті «Запоріжсталь» навчає елементарної грамоти неписьменних робітників, а сам поповнює свою освіту на різних вечірніх курсах і самотужки.

1936, вересень. – Склавши вступні іспити, Григорій стає студентом Запорізького педагогічного інституту. Уперше в житті на літературному вечорі читає свої зелені вірші, восени того року [10, с. 316]. У «Початку життєпису» Яр Славутич змальовує запорізьку творчу атмосферу, яка була вагомим чинником у формуванні художньо-естетичних уподобань майбутнього поета: «Літературне оточення в Запоріжжі було дуже сприятливе. У педінституті виявилось багато студентів, що пробували свої пера. Ми часто збиралися на літературні вечори, влаштовували дискусії тощо» [10, с. 304].

1937. – Під час літніх канікул Григорій записує народні пісні, приказки й перекази на запорізьких землях, разом із іншими студентами [10, с. 316].

1938. – Дебют у «Літературному журналі» (Харків), де надруковано вірш «Коню мій буланій»; наступного року – «Жар-птицю» тощо. Сприяли Т. Масенко й В. Свідзинський. Опісля київська «Радянська література», де редактором поезії був Максим Рильський, умістила два вірші також [10, с. 316–317]. Ф. Погребенник зазначає, що передвоєнні поезії Яра Славутича («Земля парує...», «Іду степами по стрункій дорозі», «Колос колосу співає», «Тебе пригадуєм піснями», «Дощ», «Осінь» та ін.) не відзначалися особливими поетичними прикметами, але в ранніх творах митця домінували прості й прозорі образи, звукопис, порівняння й епітети, спрямовані на вираження любові до рідного краю. Головне, наголошує науковець, що ці поезії «не йшли в руслі казенноофіційної творчості, яка славила заможне щасливе життя» [8, с. 11].

1939. – У збірнику «Пам'яті Шевченка», що з'явився в Січеславі (Дніпропетровському), вміщено вірш «Дитинство поета», який був прочитаний для радіо, на о. Хортиці під час ювілейних святкувань.

1939, наприкінці грудня. – Участь у з'їзді молодих письменників при СПУ, в Києві, напередодні нового року. На літературному вечорі прочитав вірші «Жар-птиця» й «Дощ». Головував Павло Тичина, що усунув російськомовну поетку, яку поставили у список виступати першою, а покликав до виступу Григорія – першого з-поміж учасників з'їзду [10, с. 317].

З 1939 року Яром Славутичем винесено книгу нарисів «Місцями запорізькими», вперше надруковану 1944 року у Львові. Згодом було здійснено ще кілька книжкових видань із додатками, зокрема спогадами про гогодомор на запорізьких землях. Основу книги складають десять нарисів: «Великий Луг», «Зустріч із кобзарем», «На Хортиці», «Жовті Води», «Могилу Івана Сірка» (на малій батьківщині Яра Славутича, у нинішньому Новоархангельську Кіровоградської обл., була резиденція легендарного кошового. – Т. Я.), «Султанів лист і відповідь запорожців», «Коштовності Січової Церкви», «Кривий Ріг – козацька назва» (географічно близьке поету місто знаходиться на території колишньої Інгульської паланки

Вольностей Війська Запорозького Низового), «Ті, що вчили любити запорожців», «Нове Запоріжжя» [10, с. 251–267]. У передмові до останнього видання автор пояснив уживання слівформ: «Запорожжя, запорожець, запорозький, по-запорозькому – для історичних понять, а для сучасних – місто Запоріжжя, запоріжець, запорізький, по-запорізькому» [10, с. 251]. Відгомін нарисів знаходимо в поезіях козацької тематики («Запорожці», «Мудрощі мандрів», «Маєстат булави» тощо) та в інтимній ліриці Яра Славутича, зокрема у циклах «Перше кохання (Кушугумка)» та «Спрага». Щодо образу Д. Яворницького, то до нарису «Ті, що вчили любити запорожців» можна додати вірш «Дід із Січеслава» з присвятою Пам'яті Дмитра Яворницького [9, с. 184] та канадійський спогад поета «Рукопис Д. Яворницького в Канаді» [11, с. 289–290].

1940 р., січень-червень. – Коротке вчителювання в десятиріччі села Ботева на Приозівщині. Улітку Григорій складає іспити в Запорізькому педінституті та отримує диплом викладача української мови й літератури [10, с. 317]. А потім були служба в лавах РСЧА в Білорусії й війна. Потрапить в Запоріжжя Яр Славутич після довгих десятиліть блукань шляхами вимушеної еміграції у 80-х роках минулого століття.

У 1940 році вперше озвучується псевдонім Г. Жученка – Яр Славутич. Через 30 років поет докладно пояснить причини обрання псевдоніма і значення нового імені. Пояснивши ім'я Яр, що сягає прамови й дохристиянського бога Ярила, він аргументовано тлумачить іменник «Славутич» як синонім Дніпра і як «єдине прізвище» [10, с. 290–299]. С. Крижанівський пояснює ім'я поета, також опираючись на доісторичну тематику й зображення богів давньослов'янської мітології:

*Будь же славен, гойний Яре, –
Загудів нарід полянський* [15, с. 10].

Стосовно прізвища поета С. Пінчук наголошує на багаторазовому вживанні в поезіях назви Славутич замість Дніпро, що не залишає у читача сумніву й щодо значення прізвища в його псевдонімі. Щоправда, митець у поезії «Сон» уточнює, чому він Славутич, а не, наприклад, Славута, хоча потреби в такому уточненні не було: «Будемо вважати це уточнення, – резюмує С. Пінчук, – даниною скромності автора: все-таки ніби не Дніпро, а його син, що також допускально й почесно» [15, с. 35].

Черговий – третій – контактний зв'язок простежується в епістолярії Яра Славутича. Сучасна історична наука підійшла до тієї межі, коли поставала нагальна потреба вироблення теоретично достовірної концепції більш ніж 100-річного періоду історії, і саме тому дослідники повертаються до найоб'єктивніших джерел наукового пізнання – мемуаристики та епістолярію. Виникла необхідність нового підходу до тлумачення поняття «факт

історії» і людини як атомарної складової частини факту історії, оскільки саме функціональна роль особистості у різних формах пронизує всю історико-культурну тканину суспільно-громадських процесів. У теплих листах до працівників Державної обласної наукової бібліотеки ім. Д. І. Чижевського (тоді – ім. Н. К. Крупської) Яр Славутич цікавить нас власною ідентифікацією та практичною діяльністю:

1 березня 1991 р.

До Державної обласної наукової бібліотеки ім. Н. К. Крупської на руки Олени Гаращенко, Валентини Киці та Оксани Сергієвої.

Вельмишановні Амазонки!

Передусім прошу прийняти щирий привіт від канадського козака, родом із давнього Запорозжя (тут і далі курсив наш – Т. Я.) [...] Я планую побувати на півдні України, бо маю запрошення від Запорізького та Січеславського університетів прочитати доповіді. Якщо знайдуться охочі послухати мене і в вашому обласному центрі, я міг би заскочити на пару днів [...] Мені було дуже приємно отримати листа від земляків чи пак землячок. Хоч я історичний запорожець, за місцем народження херсонець, за проживанням долинець (на станції Долинській бував дуже часто!), не проти того, щоб називали мене ... градцем (може, навіть січеградцем).

З правдивою пошаною Яр Славутич (Запорожець, херсонець (територія нинішнього Долинського району входила до складу Херсонської губернії – Т. Я.), долинець – до цих етнонімів упорядник Херсонського збірника А. Крат додає ще: історичний полтавець, січеславець, криворіжець, тобілевичанин (Яр Славутич пропонував перейменувати Кіровоград на Тобілевичі – Т. Я.), історичний тернопілець, а загалом – виразний український соборник [15, с. 5–6]).

20 вересня 1991р.

До п. Антоніни Корінь

Вельмишановна Пані!

Щиро дякую за Вашого цінного листа з 14 серпня, що прилетів ще два тижні тому і защебетав, як запізнілий жайворонок... Відписую з деяким запізненням; бо хотів переконатися, коли саме вирушати знову (втретє) на Україну. [...] Повернувся до Києва на яких два тижні, а потім – на південь. Пригадую, запрошували мене до Кіровоградського педінституту. Якщо те запрошення ще актуальне, то я приблизно 20

жовтня міг би бути вранці у Вашому місті. Не проти того, щоб цього ж дня увечері виступити перед громадою на літературному вечорі, а наступного, в понеділок, дати лекцію в педінституті. [...] Якщо є змога вкласти мене в розклад, можу все це висловити в понеділок. Того ж вечора, якщо є якийсь поїзд, від'їхати до Кривого Рогу, а звідти до Січеслава, Запоріжжя... [...] Якщо моє уточнення біографічних даних і спростовання майже наклепу І. Грищенка й досі не надруковане в «Шляху Ілліча» (Долинська районна газета – Т. Я.), то треба конче вмістити його в «Народному слові» (Кіровоградська обласна газета – Т. Я.). Маю на увазі «Слово до долинських земляків», послане влітку з Запоріжжя. Таке, що хоч їдь до Долинської (мабуть, там друкують «Шляхом Ілліча») та й мазни по пиці зухвалого редактора... [4, с. 90–91].

Не вдаючись до подробиць ганебного вчинку місцевого масштабу, можемо проілюструвати подібні випадки, що стали відомі після виходу в світ 2-томника Яра Славутича з післямовою Л. Череватенка: «Траплялися і малоприємні моменти в Ярових подорожах по Україні. Газета «Индустриальное Запорожье», породження і «захисниця тоталітарного режиму», «привітала» свого славного земляка «викривальною» статейкою «Кто же вы, господин Яр Славутич? «Автор публікації В. Калінін [...] поспішив представити (Яра Славутича – Т. Я.) як фашиста і посібника німецьких окупантів. Що спричинило таку агресивність, таку неспівмірну активність уяви у скромного провінційного журналіста? Розгадка нехитра: Яр Славутич захотів запровадити в Запорізькому університеті премію для студентів за кращу працю з україністики. Монетарний вміст премії (1000 доларів) Яр Славутич зобов'язувався забезпечити з власних пенсіонерських заощаджень. Ясна річ, це було потрактовано як неабияка загроза миру і спокою в університеті й у самому пролетарському місті. Нахабна, звикла до безкарності газета завдала письменникові, сивоголовому земляку підлого, неспровокованого удару. Втім, цього разу не на того натрапили. Незабаром «Индустриальное Запорожье» видрукувало «Відповідь наклепникам», яку дав не хто інший, як Яр Славутич: «Я вважаю цю статтю ганебною і образливою для моєї честі письменника, науковця і громадянина, оскільки я ніколи й ніде під час війни на Україні, ані в Західній Європі не співпрацював з німцями». Редакції не залишалось нічого іншого, як привселюдно вибачитись» [17, с. 349].

Визначені нами біографічні контактні зв'язки Яра Славутича із Запорожжям знаходять своє вираження в оригінальній поетичній творчості митця. Здебільшого поезії Яра Славутича групуються дослідниками (Л. Куценко) за п'ятьма провідними мотивами: а) історична минувшина України (в контексті теми сюди варто зарахувати насамперед цикл «За-

порожці», поему «Соловецький в'язень», твори про реальних історичних діячів тощо); б) трагедія творчої інтелігенції за часів сталінізму; в) нищення нації колективізацією і голодоморами (безпосередньо пов'язані з перебуванням Яра Славутича в Запоріжжі й двома його арештами НКВС, а в «Моїй добі» у розділі «Повстання» поет звертається до козацької минувшини, змальовуючи, як під впливом загону Максима Сонний південь України // Змінювався на жваву Запорозьку Січ); г) протиріччя та нагальні проблеми сьогодення; д) драма людини, відірваної від рідної землі й приреченої на вимушену розлуку з нею. У творах останньої тематики Бористен-Славута-Дніпро, Запорожжя в історичній та географічній іпостасях набирають сакральної ваги як брама до України, надовго зачинена для митця.

Недосяжна в еміграції батьківщина, любов до неї й туга вимушеного вигнання стали одним із головних об'єктів творчих пошуків поета. Мотив туги – любові до батьківщини реалізувався Яром Славутичем у безпосередніх пейзажно-побутових рефлексіях (твори 1938–1940 рр.), віршах-спогадах («Херсонські сонети» 1943–1945 рр.), ностальгійних поезіях 1950–1980 рр. та краєлюбних творах, народжених зустріччю з Україною після півстолітньої розлуки.

Утім, зазначені мотиви й настрої не є усталеними. В одних творах ліричний герой гордий своєю синівною приналежністю до української нації, в інших його охоплює розпач від довічної втрати рідної землі й вини перед нею. Звернімося безпосередньо до творів Яра Славутича, написаних в різні роки.

*Близько, жадано лежиш, недосяжна моя Україно!
В двиготі моря твого бачу тебе й пізнаю,
Луни високі твої наслухаю напнуто й німовно,
Чую твою боротьбу – надр, і повітря, і вод [9, с. 268].*

(І умовна частина. Вірш написано у 1968 році під час перебування автора на Босфорі. Яр Славутич звернувся до форми верлібру, що дало авторові змогу практично в кожному рядку створити образ та сугестувати думку. Так, перший рядок за всіма ознаками побудовано на основі художньо-поетичного засобу оксиморону: близько, жадано лежиш – недосяжна моя. Поєднання цих двох контрастних понять (означень) дає нам новий образ – вигнанця, який втратив батьківщину, і водночас є поштовхом для подальшого розгортання теми. У другому рядку дається конкретний образ моря, який нерозривно пов'язаний у третьому рядку зі змалюванням, як саме ліричний герой наслухає «луни високі». Н. Сологуб до мікрополя «козаччина» насамперед зараховує номінацію «Чорне море» – «сатанинське море», «запорозьке море», «українське море», наголошуючи, що назва

«море», як і назва «степ», реалізують в поезії Яра Славутича поняття «воля» [12, с. 38]. Дієприслівник «напнуто» викликає асоціацію-порівняння з вітрилом корабля (душі), який готовий перетнути море, аби досягти рідних берегів. У четвертому рядку образ України персоніфікується: немов жива істота, вона живе і бореться, що чує усім єством ліричний герой).

*Світ облетів я в жаданні пізнати народи і царства,
Бачив багато країн, дивних, предобрих, лихих* [9, с. 268].

(II умовна частина. Ліричний герой-автор констатує факти біографії – мандрівки по світу і дає за допомогою епітетів «дивних, предобрих, лихих» стислу характеристику відвіданих земель; проте так чи інакше поза межею викладу, підсвідомо виникає народне означення тим, хто не знаходить у цьому житті сталого місця – «перекотиполе». Можливо, від цього усвідомлення й виникає почуття вини, яке розгортається в наступних рядках у формі прохання простити свого сина).

*Рідна, прости, що не міг я, твій син, загостити,
Впасти в обійми твої, спити з цілющих джерел* [9, с. 268].

(III умовна частина є, певною мірою, перехідною від декларативно-узагальненого образу України до образу, навіяного спогадами, відправною точкою творення якого стало прагнення, варійоване і в усній народній творчості, і в творах класиків української літератури – «спити з цілющих джерел»).

*Серце притишено б'ється, вчуваючи поклик Славути,
Пахне херсонський чебрець, змисли полонить полин* [9, с. 268].

(IV умовна частина. Центральний образ тут – серце. М. Пентилюк наголошує на значимості цього образу в поезії Яра Славутича загалом як поетичного барометра, «за допомогою якого автор визначає своє життєве кредо – завжди і скрізь служити Україні» [7, с. 107]. Перший рядок – блискуче створений слуховий образ, побудований на протиставленні: серце б'ється притишено – ліричний герой напружено дослухається, щоб почути поклик Славути. Не випадково вживається давня назва могутньої ріки з її ревучими порогами, бо Дніпро вже поглинув їх, перетнутий по віковій течії Дніпрогесом. Тож, ліричний герой сягає у своєму прагненні поєднатися з рідною землею від сьогодні аж до її сивої давнини, в чому ми конкретно переконаємося в кінці твору. Другий рядок пробуджує в уяві цілу низку образів-асоціацій. По-перше, це неповторний степовий запах чебрецю й полину; по-друге, використовуючи два види алітерації – на основі твердих і шиплячих та сонорних – автор передає багатющу звукову гаму: п-х-р-к-б-р – шерхіт нічного, висушеного літньою спекою, далеко чутного степу; м-л-м-л-н – плюскіт маленьких річечок, ставочків; по-

третє, окрім чуттєво-асоціативного, простежуємо смислове навантаження: «змисли полонить полин» – гірка трава – чого: спогадів? туги? болю розлуки? приреченості вигнання?).

Як же тебе не любити, мій рідний, прапрадідний краю? [9, с. 268]

(Чітко вибудовані автором думки, життєві ремінісценції, почуття ліричного героя знайшли своє логічне втілення в передостанньому рядку вірша, який є, по суті, риторичним запитанням).

Завершується твір на оптимістичній ноті. Ліричний герой вдається до міфологічного образу Антея, який на своїх раменах тримає небо, і в результаті маємо символ: батьківщина віддає синам свою силу, снагу, пробуджує прагнення жити і боротися, хай навіть за далекими емігрантськими видноколами:

Силу твоєї землі гордо несучи як Антей [9, с. 268].

Зовсім іншим настроєм пройнято поезію, написану Яром Славутичем п'ять років потому. На відміну від попереднього твору, у цьому віршеві автор домінує над ліричним героєм, особливо у першій половині, де рясніють конкретні географічні назви.

*Я вже ніколи довіку тебе не побачу,
Земле моя. Не почую гучного Дніпра.
Не обійму запорозьку Хортицю козачу,
Впавши на збиті коліна – мандрівна мара!
Предківський Жуків чекає в журбі на Покутті;
Правнука ждуть, виглядають полтавські Жуки;
Кличе дідизна в херсонські степи незабуті –
Вітер, гойдаючи ниви, ридає з луки* [9, с. 182].

У творенні образів автор послідовно дотримується прийому персоніфікації та використання асоціацій ректроспективного характеру, що об'єктивно зумовлено творчою манерою митця і конкретними обставинами його власного життя.

*Земле моя, що стелила барвінок під ноги,
Пальці дитячі голубила після дощу,
Явою стань на чужинні безмежні дороги
І вкрати навісного – для серця – плачу.
Довго шукав я у мандрах подоби твоєї,
Краплі снажної щедроти, краси, ясноти.
Рідна, єдина, в мереженій простій киреї,
Другої в світі такої ніде не знайти!* [9, с. 182]

Знову виникає знайомий нам з попереднього твору мотив блукання, проте на цей раз він знаходить вияв у солодко-гіркій, розпачливій і водно-

час урочистій констатації святості Вітчизни, яку чужина лише підкреслювала: другої в світі такої ніде не знайти!

Оригінальний вияв її простежує дослідник творчості митця М. Іванченко у великому циклі Яра Славутича «Мудрощі мандрів». Вчений підкреслює, що жодні цікаві видива не заступили поетові рідних небокраїв. Ні хата Шекспіра, ні вежі Віндзору, де плекався дух лицарства «щоб ми, нащадки, зріли козаками». Перед пам'ятником Карлові XII у Стокгольмі поет згадує гетьмана Мазепу і сумує біля Ватерлоо неславою Полтави. У Гельсинках оспівує живописця козацтва І. Ріпіна, а перед Кельнським собором – праукраїнського Дажбога. Порівняння Січі зі Спартою зближувало його з Материзною [15, с. 34–36]:

*Славлю тебе, Зпорожжя предвічна прамати,
Славлю твій соняшний пил,
Бронзу списів, що літали в бої переймати
Ворога з бурих кобил!
Журно верстаю горби, мов каміння Хортиці,
Ставлю побожно стопу...
Вирвись, вулкане повстання, із полум'я й криці,
На запорозькім степу!..
Січі нема – і прадавньої Спарти немає.
Плаче сумний небозвід.
Славо Олимпу! Хай вітер новий оспіває
Подвиг спартанських побід [9, с. 237].*

На переконання Яра Славутича, який постійно оспівував і героїзував визначні події Козаччини, українська земля в усі епохи народжувала волелюбців, мужніх захисників і патріотів. Усі вони – і вигадані персонажі, і реальні історичні особи наділені відповідними чеснотами. Так, І. Немченко, розглядаючи цикли «Запорожці» і «Маєстат булави», підкреслює акцентовану поетом зневагу козаків до смерті («Січовик», «Прудивус»), запорозьку спритність і відвагу в бою («Побратими», «Зварила зілля...»), символізацію богатирської могутності, незламності й вірності рідному краю («Паливода», «Вернигора»). Історичні особи наділені шляхетністю, братолюбством, почуттям справедливості й готовністю до самопожертви: Самійло Кішка (однойменний сонет), Богдан Хмельницький («Хмельницький», «Присяга», «Напередодні»), Максим Кривоніс («Жовті Води»), Петро Калнишевський («Соловецький в'язень»), Іван Виговський («Котопська слава»), Іван Мазепа (цикл «Маєстат булави»). Розглядаючи образотворчість народних дум та історичних пісень, активно застосованих поетом (постійні епітети – «гостра шабля», «буйна голова», порівняння – «стояли в битві – як стіна», художній паралелелізм – «Бліда вдова ви-

плакує в журі // Потоки скарг – як чайка над водою», порівняння заперечного характеру – «То не гримить від громовиць, // Не чорні хмари б'ють грозою, – // Співають кулі з гаківниць // І кроплять помстою святою»), дослідник підкреслює акцентований наголос Яра Славутича на «закоріненості запорожців у національний ґрунт» [15, с. 64–66].

В. Маремпольський в аналізі циклу «Запорожці» сутолосний попереднім концептам, проте наголошує на узагальненому характері образів козаків, які створюються засобами гіперболи, народними елементами, деталізацією, експресивною динамічністю оповіді, протиставленням ворогуючих сторін шляхом діалогізації («Хмельницький») та домінуючій ідеї державності України, «характерній для в'язного запорозького циклу». Окрім цього дослідник розглядає невід'ємну складову буття козака-запорожця – вірного товариша коня, персоніфіковані образи Дніпра-Славути і човнів-чайок, повсякденний побут, сімейні та інтимні стосунки козаків («Коні», «Дніпро», «Шинок», «Зварила зілля...», «Ніч»). Для Яра Славутича також надзвичайно важлива структурна послідовність циклу, зокрема у змалюванні центрального персонажа «Запорожців» – Богдана Хмельницького [2, с. 47–57].

Останні сторінки історії Запорізького козацтва пов'язані з особою кошового отамана Запорізької Січі Петра Калнишевського, якого було засуджено до довічного ув'язнення у Соловецькому монастирі. Тому з усією силою трагізм кінця козацтва відбився насамперед у його долі. Для національної історіографії історична значимість особи Калнишевського скорше визначається не стільки діяльністю на посаді кошового отамана Запорізької Січі, як саме цим актом невинного мучеництва за вольності Запорізького козацтва, а загалом – за волю України від рук російського царату.

Історична поема «Соловецький в'язень» Яра Славутича, що пластично завершує портретну галерею запорожців у збірці «Гомін віків», на думку С. Крижанівського, – «новий ступінь майстерності поета, що чи не перший звернувся до постаті Кальниша і дав свою концепцію цього трагічного героя на перепуттях вітчизняної історії» [15, с. 10]. Твердження має бути уточненим: Яр Славутич звернувся до образу кошового отамана «чи не першим» у поетичній формі, оскільки його постать розглядалася українським істориком Д. Яворницьким (книга «По следам запорожцев», 1898), у львівській «Історії України» 1934 року, російським дореволюційним пенологом М. Гернетом (матеріали про причини і перебування П. Калнишевського у Соловецькому монастирі вже за радянської влади увійшли до I тому «Истории царской тюрьмы в 5 томах», 1960 р.), тоді ж дослідження Д. Яворницького популяризувалися І. Шаповалом у книзі «В пошуках скарбів», 1963 р. (розділ «По следах запорожцев», перший підрозділ якого мав аналогічну назву «Соловецький в'язень»!) та ін.

Незважаючи на спроби бути об'єктивним у змалюванні запорожців, Яр Славутич, наголошує Т. Назаренко, «бере жваву участь у їхній долі, тріюмфує і страждає разом із ними» [6, с. 167], окрім цього поет обмежений жорсткими вимогами жанру сонета. У «Соловецькому в'язні» з'являється можливість реалістичної розлогої оповіді. В. Шевченко аналізує поему в сюжетній послідовності, зупиняючись на композиційних особливостях. Так, у пролозі дослідник загострює увагу на значимості образів-символів безлюдної півночі та відсутності назви Соловецького монастиря як уособлення жорстоких розправ над «великими грішниками». Розглядаючи змалювання портрету П. Калнишевського, В. Шевченко попутно відзначає недоліки твору: інколи збіднене боротьбою суперечностей художнє мислення поета, спрощена архітектоніка поеми, поверхові інтерпретації важливих подій, які не можуть задовольнити читача, наприклад, трафаретне потрактування поетом трагедії Нової Січі: «Привілля // Москаль підступно сплюндрував» [3, с. 81].

Експресивна напруга твору сягає кульмінаційної висоти в епізоді каяття героя і підсилюється його молитвою:

*О Боже, Боже! Яснозорі
До мене очі поверни.
Пошли в смиренній упокорі
Дійти до краю, до труни.
Пошли для серця – силу волі,
Душі – незбочену прямінь,
Щоб легше витримати болі
І муки зносити. Амінь [10, с. 16–17].*

Доречно зазначити, що першим із освітян, хто почав торувати шлях для вивчення творчості Яра Славутича в школі, був кіровоградський педагог Олександр Домаранський. Його розробка-рекомендація «Нашого квіту – по цілому світу» до проведення уроку за поемою «Соловецький в'язень» стала в пригоді словесникам області, а сам посібник «До храму власної культури» (1993) – відомим в Україні та Канаді [2, с. 45–60]. Тема важлива для кіровоградців ще й тим, що територія нинішньої області належала до Бугогардівської паланки Вольностей Війська Запорозького Низового, а з фортецею св. Єлисавети (від її заснування обласний центр веде відлік свого народження) пов'язана трагічна сторінка української історії: саме звідси 1775 року вирушили катериненські полки під орудою генерала Текелія на зруйнування Січі й полонення останнього кошового.

Структурно розробка складається з чотирьох блоків: короткі біографічні відомості про Яра Славутича, історичний екскурс в добу Руїни з акцентацією на перипетіях нищення Січі й ув'язнення козацької старши-

ни з Петром Калнишевським на чолі, перебування останнього кошового отамана на Соловках і безпосередньо аналіз поеми.

За композицією «Соловецький в'язень», на думку С. Колісника, не вирізняється особливою оригінальністю: поема складається з прологу, п'яти розділів (один з них має назву – «Калнишева молитва») та епілогу. Але О. Домаранський загострює увагу на символічному звучанні окремих епізодів, наприклад, щурячої оргії: «муки Калниша – це муки його нещасної землі, відданої на поталу», в'язень не тільки Калнишевський, «в'язень – увесь український народ». Герой Яра Славутича – «немов Спаситель на хресті» – підноситься до «якихось незбагнених масштабів», його вустами промовляє сам «крутозлам історії, коли в жорстокому двобої змагалися світи та ідеології ... народжувалися і вмирали надії» [4, с. 89].

Розробкою О. Домаранського вчителі користуються й сьогодні. Проте у світлі окремих супутніх публікацій (газ. «Летопись Православия», кварталник «Благовіст» та ін.) потребують уточнення деякі питання, і зокрема – співвідношення правди життєвої (історичної) і правди художньої.

Так, з'ясовуючи роль церкви «в останні роки життя Запорізького отамана», ієрей О. Чаплін цілком логічно підбиває підсумки: «Будучи формально місцем позбавлення волі, соловецький монастир став для Петра Калнишевського не «мученицьким вінцем», а місцем умиротворення та примирення з Богом» [16, с. 3].

Для нас залишаються пекельні муки замкненого простору (такий стан наймісткіше передано у Біблії фразою «у Господа одна хвилинка, як тисяча років, і тисяча років, як одна хвилинка»); у героя Яра Славутича – «тупіють муки», «мозок висихає», «замерзає в жилах кров», «пам'ять засинає»); молитви Калнишевського (перша і друга до Бога – простити гріх, хоча історична правда в тому, що вчинок отамана єдино правильний, а ще – дати витривалій душі «незбочину прямоту», і прохання до чайок принести «хоч подув запаху степів, хоч дрібку рідної землиці»); страшний узагальнювальний символ (страждання останнього кошового – то біль і мука всієї нації) [4, с. 89].

Звичайно ж, можна погодитися з О. Домаранським, що закінчення поеми відверто агітаційне, але автор «чесний і щирий у своєму зверненні до читача»:

*Пора! Пора! Моїй землі
Здавили серце чорні болі.
Тож відплатімо за жалі,
Прокляті в двісті літ неволі!* [10, с. 19].

У підсумках козацької тематики необхідно звернутися до цитованої вище Н. Сологуб, котра перелічує назви козацьких реалій, постійно вжи-

ваних Яром Славутичем: козацька зброя (самопали, шаблі, списи черлені, гаківниці); козацька геральдика (берло, клейноди, бунчуки, короговики); інше (місюра, сагайдак, чайки, байдаки). Дослідниця розглядає також імена-прізвища козаків-героїв, які, виступаючи в багатьох творах назвами, актуалізують національну специфіку українських прізвищ. Щодо історичних осіб, особисто знаних Яром Славутичем, авторка дослідження трактує образ видатного збирача козацької старовини Д. Яворницького взагалі як символ козаччини. Підбиваючи підсумки, Н. Сологуб наголошує на пройнятості творів поета духом Запорозжя, що «знаходить вираження в усіх властивих поетові формах і засобах мовного словотворення, перифразах, тропеїстиці» [12, с. 38–40].

Із Запоріжжям Яра Славутича єднає також перше юнацьке кохання і зародження інтимного поетичного струменя, який проймає всю творчість митця. Йдеться про низку любовних поезій, що склали цикл «Перше кохання (Кушугумка)» з поетичної збірки Співає колос (1945). Багато дослідників посилаються на авторитетну в науковому світі думку Т. Назаренко, яку ми також процитуємо на рівні відправної точки аналізу літературознавчих інтерпретацій зазначеного циклу: «Любовна лірика Славутича, що впливає з його власних ліричних почувань, є більш дискриптивною, ніж власне чуттєвою. Його любовна поезія – це не емоційний виплеск божевільного кохання, коли подих захоплює від пристрасти, що виповнює серце по вінця і спопеляє тіло, а опис та оспівування рис і чеснот любки ліричного героя або тих почуттів, які викликає в юнацькій душі спілкування з майже обожнюваною коханою» [6, с. 19–20].

Насамперед, важливе місце у циклі посідає мозаїчне зображення портрета коханої ліричного героя, що передають самі назви поезій: «Її очі», «Її вуста», «Її коса», «Її сміх», «Її стан», а кожна портретна «деталь милої викликає захоплення». Г. Немченко наголошує таку важливу особливість циклу, як становлення виражально-зображувальної системи поета через мистецьке освоєння теми природи, позаяк у нього виразно наявне прагнення асоціативності образу без втрати прозорливості й дохідливості:

*Як солов'їний на світанку спів,
Як любий поклик ранньої зозулі,
Як дзенькіт кобзи, що зове на гулі,
Як на ставку ячання лебедів,
Як перший крик розпалених півнів,
Як шепіт вишині у знемозі чулій,
Як поцілунки в зустрічі минулій,
Коли обом не вистачало слів, –
Лунає сміх її... [9, с. 31].*

Н. Нікуліна обґрунтовує думку про національне наповнення інтимної лірики Яра Славутича. При цьому дослідниця уточнює, що об'єктом інтерпретації виступають як зовнішня атрибутика, так і глибинний зміст, а також висловлює думку про необхідність аналізу циклу «Перше кохання (Кушугумка)» комплексно – з т. зв. «Допискою» («Твоя очиця кара...») та прилеглою до них сув'яззю (визначення жанру Т. Назаренко) «Жага» [8, с. 65–67].

Як неодноразово зазначалося, на основі найважливіших фактів життєвої і творчої біографії Яра Славутича, джерела його поетичного доробку простежуємо у фольклорі, традиціях класичної української літератури і надбаннях світової культури на генетично-родовому, асоціативно-ретроспективному та усвідомлено-громадянському рівнях, які складають основу собору українськості митця.

Розглянуті інтерпретації дослідників творчості Яра Славутича дають змогу побачити широчінь художнього обдарування поета, окреслити коло його вподобань і зацікавлень, відчутти глибину філософського, мистецького, громадянського і, врешті, просто людського осягнення величчя українського народу через призму його історичної минувшини на запорізьких теренах.

Використані джерела та література:

1. Волинський К. Яр Славутич. Літературний портрет / Волинський К. – К.: Дніпро, 1994. – 230 с.
2. Домаранський О. Нашого цвіту по цілому світу / Домаранський О. – Кіровоград: КДПІ ім. В. Винниченка, 1994. – С. 45–62.
3. Запорізький збірник. – К.: Дніпро, 1998. – 224 с.
4. Колісник С. Яр Славутич: крізь дев'ять кіл до абсолюту / Колісник С. // Педагогічний вісник, 2007. – № 4. – С. 88–100.
5. Корінь Т. Національні мотиви у збірці «Співає колос» Яра Славутича / Корінь Т. // Яр Славутич. Співає колос. Поезії. Післямова Т. Корінь. – Кіровоград, Степ; Едмонтон, Славута, 1997. – С. 75–94.
6. Назаренко Т. Правди потужний спалах: Творчість Яра Славутича / Назаренко Т. – К.: Бібліотека українця, 1994. – 168 с.; друге доповнене видання – Львів: Каменяр, 1996. – 144 с.
7. Поетика Яра Славутича. – К.: Дніпро, 1999. – 196 с.
8. Січеславський збірник. – К.: Дніпро, 1999. – 240 с.
9. Славутич Яр. Твори. Том перший / Славутич Яр. – К.: Дніпро; Едмонтон, Славута, 1998. – 469 с.
10. Славутич Яр. Твори. Том другий / Славутич Яр. – К.: Дніпро; Едмонтон, Славута, 1998. – 331 с.
11. Славутич Яр. Твори. Том п'ятий / Славутич Яр. – К.: Дніпро; Едмонтон, Славута, 1998. – 352 с.
12. Сологуб Н. Мовний портрет Яра Славутича / Сологуб Н. – Вінніпег: УВАН, 1999. – С. 38–40.

13. Сорока П. Поетичний світ Яра Славутича / Сорока П. – Тернопіль: Лілея, 1995. – 176 с.
14. Сорока П. «Моя доба» Яра Славутича / Сорока П. – Тернопіль: Тернопільський університет, 1997. – 103 с.
15. Херсонський збірник. – К.: Дніпро, 1998. – 208 с.
16. Чаплін О. Ієрей. Перебування останнього запорізького отамана Петра Калнишевського у Соловецькому монастирі/ Чаплін О. ієрей // Благовіст, 2007. – №3 (35). – С. 2–3.
17. Череватенко Л. «...в нелегкім триванні тримати порох чистим і сухим!» /Череватенко Л. //Славутич Яр. Твори у двох томах. Том другий. – К.: Дніпро, 1994. – 361 с.
18. Яровенко Т. Запоріжжя та Запорожжя Яра Славутича в наукових дослідженнях сьогодення / Тетяна Яровенко // Вісник Запорізького національного університету: Збірник наукових праць. Філологічні науки. – Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2013. – № 2. – С. 150–158.

Сергій Колісніченко*

м. Кропивницький

ГРОСМЕЙСТЕР ЦЕНТРАЛЬНОУКРАЇНСЬКОЇ РЕГІОНАЛІСТИКИ: НАУКОВА СПАДЩИНА СЕРГІЯ ІВАНОВИЧА ШЕВЧЕНКА

В статті здійснено спробу проаналізувати творчу спадщину та науковий доробок Шевченка С. І., відомого краєзнавця, журналіста, викладача Центральноукраїнського педагогічного університету імені Володимира Винниченка, кандидата історичних наук, доцента. Наведено короткі біографічні відомості, систематизовано бібліографію вченого, визначено основні принципи методики здійснення наукового дослідження, сформульованих Сергієм Івановичем. Окреслено напрями подальшої роботи в дослідженні даної тематики.

Ключові слова: регіоналістика, краєзнавство, методика дослідження, наукова школа.

The article attempts to analyze the creative heritage and scientific achievements of the famous local historian, journalist. Teacher of the Central Ukrainian Pedagogical University. V. Vynnychenko, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Shevchenko SI Brief biographical information is given, the

* Колісніченко Сергій Володимирович, методист НМЛ виховної роботи і формування культури здоров'я КЗ «КОШПЮ Василя Сухомлинського».

bibliography of the scientist is systematized, the basic principles of a technique of realization of scientific research formulated by Sergey Ivanovich are defined. The directions of further work in the study of this topic are outlined.

Key words: regional studies, local lore, research methods, scientific school.

Важко переоцінити роль і значення історичної постаті в процесах дослідження минулого, розуміння сьогодення та прогнозування майбутнього. Адже саме люди творять історію своєю кропіткою щоденною працею, героїчними подвигами, великими справами, і якщо їхні діяння впливають на нас, змінюють нас, викликають емпатію, стимулюють до певних дій або ж навпаки – стримують від необдуманого кроку, вчать, пояснюють, вказують шлях, ведуть за собою, то ці люди є історичними постатями. Тобто людьми з яскраво вираженою індивідуальністю, винятковими здібностями, які зробили вагомий внесок, що призвів до значних зрушень у житті суспільства, внаслідок чого їх діяльність стала предметом спеціального вивчення історичної науки.

Не дивно, що далеко не завжди історія відразу належно оцінює своїх діячів, а тільки зі сплином років, а може й десятиліть, дослідники знаходять у колись засекречених архівах матеріали, які проливають світло на життя та діяльність «сильних світу цього». Видаються монографії. Пишуться дисертації. Знімаються документальні та художні фільми, ток-шоу, інформаційні ролики. Але, на жаль, буває й по-іншому. Людина живе поруч із нами, радіє й сумує, робить відкриття й помиляється, вчить нас і, можливо, чомусь у нас вчиться, і ми навіть не здогадуємося, що поруч з нами перебуває наскільки масштабна історична постать.

Усе вищесказане, безсумнівно, стосується нашого вчителя, надзвичайно ерудовану, працелюбну, добру і скромну людину, атланта центральноукраїнської регіоналістики Шевченка Сергія Івановича. І оскільки я, будучи студентом Сергія Івановича, земляком (адже ми уродженці Добровеличківської землі), колегою (адже працювали в освітянській сфері), неодноразово давав Сергію Івановичу свої статті та розвідки для редагування, так і не зумів розгледіти в добрих очах вчителя титана історичної науки, така ситуація дає підстави стверджувати, що таким короткозорим є не один я, а й інші мої однокашники, молодші й старші студенти історичного факультету ЦДПУ ім. В.Винниченка, пересічні громадяни, регіональні краєзнавці, любителі історії, патріоти рідної землі. А тому настав час розпочати справу повернення вітчизняній історії її великого діяча, науковця, дослідника, вчителя, Шевченка Сергія Івановича.

Про Сергія Івановича написано та сказано набагато менше, ніж він написав та сказав про інших. Жодної монографії, дослідження творчого шляху, вивчення унікальних підходів наукового дослідження (а Сергій Іванович, по суті, започаткував власну, унікальну історичну школу) не-

має. Саме тому, сподіваюсь, моє дослідження буде актуальним і якщо й не скаже нічого нового кільком десяткам близьких друзів Сергія Івановича, то, певною мірою, переверне світогляд тисячам тих, хто був знайомий, але зовсім не знав метра центральноукраїнської регіоналістики.

Сергій Іванович Шевченко народився 30 вересня 1958 р. у селі Водяне Добровеличківського району Кіровоградської області в родині спеціалістів сільського господарства. Ще у шкільні роки зародився інтерес до історії, згодом він переріс у любов до цієї науки. Вона й привела в 1976 році С. І. Шевченка на історичний факультет Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка.

У 1981 році він отримав кваліфікацію історика-архівіста та викладача історії та суспільствознавства і повернувся на Кіровоградщину. Професійну діяльність розпочав восени 1981 року архівістом І категорії Світловодського державного міського архіву, а за кілька місяців очолив його. У листопаді 1983 року був переведений до м. Кіровоград на посаду директора Державного архіву Кіровоградської області.

Головну архівну установу області С. І. Шевченко очолював до грудня 1991 року. З 1986 року почав за сумісництвом викладати на кафедрі історії СРСР та УРСР історичного факультету Кіровоградського державного педагогічного інституту ім. О. С. Пушкіна. З 1992 року – штатний співробітник кафедри народознавства та спеціальних історичних дисциплін КДПІ ім. О. С. Пушкіна.

У 1996 році зарахований до цільової аспірантури (спочатку на заочну форму, а потім з відривом від виробництва) інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського Національної академії наук України. У 1997 році успішно захистив кандидатську дисертацію за спеціальністю «Всесвітня історія» на тему: «Україна в міжнародних економічних зв'язках (1950–1980-і рр.)».

У 1990-х рр. працював за сумісництвом та контрактом журналістом таких друкованих засобів масової інформації: «Кіровоградська правда», «Україна-Центр», «Відомості». С. І. Шевченко став членом редколегій «Реконструовані історією. Кіровоградська область» та «Зводу пам'яток історії та культури», його обрали заступником голови правління обласної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців та головою обласної топонімічної комісії (1989–1991 рр.), він керував історико-краєзнавчою секцією обласного відділення Малої академії наук України. У 1996 році С. І. Шевченко став лауреатом обласної краєзнавчої премії імені Володимира Ястребова. У 2001 році обраний на посаду доцента кафедри народознавства та історії культури [6; 10].

У 2002 році С. І. Шевченку присвоєно звання доцента. С. І. Шевченко – автор понад 200 наукових публікацій з міжнародних відносин, історії та етнографії рідного краю, архівознавства, історіографії, літературного краєзна-

вства. Його наукові праці побачили світ не тільки в Україні, а й у Сербії, Росії, Польщі, Білорусі. Останньою ґрунтовною працею С. І. Шевченка стало дослідження «Кобзар і Кіровоградщина: Історичні нариси», яке вийшло з друку в 2016 році вже після відходу науковця в кращий світ [7; 5].

Коло наукових інтересів Сергія Івановича надзвичайно різноманітне, але загалом можна виділити три основні напрями дослідницьких ініціатив вченого: історія Кіровоградщини від найдавніших часів до сучасності, міжнародні відносини з економічним, культурним, мистецьким аспектами, методичні підходи викладання краєзнавства, музеєзнавства та українознавства.

Звичайно, така систематизація має надзвичайно узагальнюючий і умовний характер. Приміром, якщо звернути увагу на першу рубрику, то тут можна виділити цілий ряд підрубрик, зокрема історія ЦДПУ ім. В. Винниченка. Дослідження історії його створення й розвитку перманентно супроводжувало науковий шлях Сергія Івановича й увінчалось виданням унікальної праці «Старі стіни: Єлисавет[град]ська жіноча громадська гімназія 1860–1920 роки».

Також краєзнавець активно досліджував історію закладів освіти Єлисавет[град]а, це, зокрема, реальне училище, чоловіча гімназія, кавалерійське училище та інші. Цікавився вчений подіями Другої світової війни на території області, голодом 1921–22 років і діяльністю іноземних організацій з надання допомоги голодуючим, неабияку увагу приділяв вивченню питань Голодомору 1932–33 років, досліджував історичні постаті та родини, пов'язані з Кіровоградщиною, зокрема, родину Шульгіних, В. Нікітіна, Н. Махна, займався етнографією, історіографією, архівознавством та літературним краєзнавством. Точно так можна проаналізувати кожен з умовно виділених мною підрозділів наукового горизонту Шевченка С. І. [3; 10].

Окремої уваги заслуговують методичні підходи, вироблені Шевченком С. І. для здійснення наукового дослідження. Книги С. І. Шевченка стали самостійним джерелом дослідження.

«З Україною в серці, Україною на кінчику пера» історик відкривав минуле, «виставляв напоказ факт». Такі сподвижники–краєзнавці «абсолютно безкорисливі, одержимі люди, завдяки яким нитка часу не переривається, в'яжучись у вузлики пам'яті».

Пристрасть автора – знаходити невідомі та маловідомі документи, факти для нинішніх та майбутніх поколінь реалізовувалася в нову книгу, наукову статтю чи просвітницьку програму.

Сергій Шевченко мав неймовірний талант усвідомленого зв'язку між історичним архівованим минулим, зусиллями сьогодення та якістю нашого «завтра». У 2007 році з виходом книги «Старі стіни: Єлисавет[градськ]а громадська жіноча гімназія (1860–1920 рр.)» було ліквідовано «болючий

розрив пам'яті» поколінь студентів. Завдяки дослідженню С. І. Шевченка відновилася спадкоємність віків.

*«Гімназистки в світлинах
Знов приходять до нас
У альбомах, картинах,
У віршах та у снах»*

Аргументованість суджень, множинність архівних документів, перенасиченість фактів домінують у працях С.І. Шевченка. Він мав особистий погляд на події, був небайдужим до життя, бив у дзвін історичного минулого. Творам Сергія Івановича була притаманна як наукова, так і публіцистична манера письма. Його творче слово було «пишним, напрочуд вихраним любов'ю до свого народу». У публікаціях, присвячених козацтву, С. Шевченко ілюструє український народ вольним, свободолюбним, який «жив з почуттям соціальної справедливості, прагненням бути господарями на рідній землі».

Питанню мови автор присвятив статті «Мова незалежної держави», «Правда полягає в тому, що той, кому байдужа мова, байдужий і до української економіки».

Аналізуючи просвітню історію на землях Поінгулля, С. Шевченко закладав алгоритм майбутніх дій для всіх «ентузіастів, що спрямують свою енергію на подвижницьку роботу». Через «відродження рідного слова, поширення української книжки, вивчення вітчизняної історії, збереження духовності, виховання національної свідомості» він відновлював і примножував історичну пам'ять та будував Українську державу. С. Шевченко заповідав дослідникам відкривати та вивчати імена української історії, щоб зцілити національний дух від малоросійства, меншовартості та руйнівництва.

Сергій Іванович стверджував, що «чорні віхи, страдницьке минуле європейського народу» не перетворили українців на народ, що прагне помсти чи агресії, але нагадує, що через історичну пам'ять необхідно убезпечити себе (народ) від помилок і залишатися на своїй землі господарем [1; 2].

Використані джерела та література:

1. Шевченко С. І. Павлівське дитинство (спогад автора про 1960-і роки // Павлівка. Село в історії Наддніпрянщини // С. І. Шевченко. – Кіровоград: ПП «Центр оперативної поліграфії «Авангард», 2013. – С. 136 – 149.
2. Постолатій В. В. Знаєте, яким він хлопцем був / В. В. Постолатій // Народне слово. – 2015. – № 45. – С. 10.
3. Ткаченко Т. Пропагандист культурного надбання Кіровоградщини / Т. Ткаченко // Народне слово. – 2015. – № 45. – С. 10.
4. Пам'яті Сергія Івановича Шевченка // Народне слово. – 2015. – № 45. – С. 10.
5. Клочек Г. Д. Книга, що відроджує Пам'ять / Г. Д. Клочек // Старі стіни: Єлисавет[град]ська громадська жіноча гімназія (1860 – 1920 рр.) / С. І. Шевченко. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2007. – С. 4 – 5.

СПАДЩИНА

Олег Бабенко*

м. Кропивницький

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ: МИНУЛЕ І СЬОГОДЕННЯ

(Державний архів Кіровоградської області відзначив своє 95-річчя)

Стаття є коротким оглядом наукової та популяризаторської діяльності Державного архіву Кіровоградської області. Наукова новизна полягає в обґрунтуванні необхідності повсякденної роботи конкретного окремо взятого архіву з популяризації та введення до наукового обігу документів Національного архівного фонду. У перспективі подальших студіювань можлива детальна розробка питань оновлення форм взаємодії архівної установи з громадськістю у питанні як виконання практичних запитів громадян, так і в питанні розповсюдження автентичної нередагованої інформації, цінної в науковому та освітньому плані. У підсумку висловлюється теза про те, що Державний архів Кіровоградської області окрім практичних завдань виконує також і функції наукової установи регіонального масштабу.

* Олег Бабенко – директор Державного архіву Кіровоградської області, голова Кіровоградської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, почесний краєзнавець України.

Ключові слова: архівна справа, наукова робота, участь у наукових конференціях, популяризація наукових знань, наукова методологія.

Постановка проблеми. У суспільній свідомості наших сучасників архівні установи традиційно розглядаються як заклади, що зберігають різноманітні документи, без взаємозв'язку з іншими функціями архівів. З огляду на кількісний склад фондів архівів та їхню наповнюваність, у багатьох випадках вивчення документальної бази з того чи іншого питання професійними істориками відбувається лише в епізодичному ключі. У той же час саме архівні документи є найбільш вагомим першоджерелом для історичних досліджень, зокрема й на рівні історичної регіоналістики, ігнорування якого призводить до численних помилок і викривлень у висвітленні подій минувшини, підхоплених і тиражованих аматорським краєзнавством.

Мета статті. За десятиліття своєї роботи колектив Державного архіву Кіровоградської області накопичив певний досвід власної роботи на ниві історичної регіоналістики й краєзнавства, передусім шляхом залучення до власних наукових досліджень та наукового обігу масивів маловідомих документів. Ця стаття є спробою поділитися таким досвідом в загальному контексті власне історії самого Державного архіву Кіровоградської області, що є визнаним центром історико-краєзнавчих досліджень Центральної України, перебравши на себе функції наукової установи регіонального масштабу.

Зазначимо, що на формальному рівні теза про дослідницькі функції, а відтак і зростання до рівня наукової установи, засвідчена створенням у 2014 році на базі Державного архіву Кіровоградської області філії кафедри історії, археології, інформаційної та архівної справи Центральноукраїнського національного технічного університету (завідувач кафедри – доктор історичних наук, професор Василь Орлик).

Виклад матеріалу. Основою роботи з популяризації історичних знань є документи Державного архівного фонду. Колекція документів Державного архіву Кіровоградської області станом на 1 січня 2020 року складалася з 8 327 фондів, 1 440 501 од. зб. документів з паперовою основою (за 1759–2019 роки), 218 од. зб. науково-технічної документації, 259 од. зб. кінодокументів, 23 986 од. обл. фотодокументів за 1906–1930, 1941–2011 роки, 397 од. зб. фонодокументів, 470 од. зб. відеодокументів [1].

Довідковий апарат архіву складається з 11 497 описів та впорядкований за систематичним, географічним, предметно-тематичним, іменним каталогами та каталогом з історії установ. Загальний обсяг каталогів і картотек – 462 484 картки, з них 346 172 картки – тематичних. У науково-довідковій бібліотеці архіву міститься Довідково-інформаційний

фонд, який складається з 15 767 книг та брошур від XIX ст., 663 комплектів журналів, 7 299 річних підшивок газет, 4 602 спеціальних видань. Бібліотека зберігає історичну, краєзнавчу, науково-довідкову літературу.

Також в архіві створено та функціонують: кімната-музей «Пам'яті репресованих радянською владою», меморіальна кімната-музей Миколи Смоленчука, кабінет-бібліотека Лауреата Національної премії імені Т. Г. Шевченка Володимира Базилевського. Робота зазначених музейних кімнат є однією з форм науково-просвітницької роботи архіву, спрямованої як на популяризацію відповідних груп документів Національного архівного фонду та музейних предметів, так і на національно-патріотичне виховання нашого сучасника. До слова – у подальших планах створення постійних експозиційних комплексів на основі супутніх матеріалів до фондів особового походження «Дослідження флори і фауни Кіровоградщини» (фонд особового походження Ігоря Бабанського), «Закоханий в море» (матеріали, що надходять при створенні фонду особового походження відомого письменника-мареніста і мандрівника Леоніда Тендюка), «Хорова академія» (матеріали, що надходять при створенні фонду особового походження заслуженого діяча мистецтв України Юрія Любовича).

Загалом фонди і колекції документів, що зберігаються в архіві, є ґрунтовною основою для виконання ним своїх важливих суспільних функцій, передусім, збереження інформації, актуальної для фізичних та юридичних осіб, органів державної влади та місцевого самоврядування, а також доцільного використання цієї інформації для задоволення різноманітних потреб суспільства. Межі використання цієї інформації фактично визначаються суспільними інтересами й запитами, серед яких – з'ясування історичної правди буття українського народу на зрізі конкретних особистостей, населених пунктів, регіону в контексті перебігу суспільно-політичних процесів певної епохи.

Тож одним із завдань Державного архіву Кіровоградської області як державної інституції у відповідь на запити суспільства є оприлюднення, вивчення й наукове осмислення оригінальних архівних документів, на підставі яких створюються, поширюються й популяризуються нові наукові знання про історію Центральноукраїнського регіону.

Широка просвітницька робота співробітників архіву розпочалася ще у радянський період історії міста. Протягом 1960-х співробітники архіву взяли участь в організації понад 20 радіо- та телепередач, 30 виставок, виступили з більш ніж 200 лекціями в інститутах, технікумах, на підприємствах, виборчих дільницях. Із 1965 р. архівісти обласного державного архіву брали активну участь у підготовці фундаментального видання «Історія міст і сіл Української РСР» [2].

У наш час колектив архіву продовжує творчий процес ознайомлення як пересічних громадян, так і наукової й краєзнавчої громадськості з найбільш цікавими сторінками історії краю через численні стаціонарні виставки та онлайн-добірки документів із різноманітної тематики, теле- та радіопередачі, статті та дописи у місцевих ЗМІ, публікації документів та досліджень у власних серійних виданнях, фаховій науковій періодиці, збірниках матеріалів всеукраїнських та міжнародних наукових конференцій тощо.

Варто зауважити: значний обсяг оприлюдненої інформації має більше історичну, ніж прагматичну цінність, використовується суспільством не дуже часто і є актуальним, насамперед, для дослідників – істориків або краєзнавців, подекуди – для вдумливих вчителів загальноосвітніх начальних закладів та їхніх допитливих вихованців. Проте, незважаючи на значні зусилля, спрямовані на ознайомлення громадськості зі вмістом архівних сховищ, дослідницька спільнота залишається не дуже обізнаною з ним.

Склад документів архіву дозволяє в процесі науково-пошукової й дослідницької роботи постійно уточнювати деякі хибні чи спотворені уявлення з історії краю, що традиційно тиражуються й у сучасній регіональній історичній, навчально-методичній та краєзнавчій літературі, оскільки значна кількість авторів, особливо місцевих, – краєзнавців та учителів-істориків – не мають змоги (чи бажання!) працювати з архівними першоджерелами особисто. Саме подібні тенденції й спонукають колектив Державного архіву Кіровоградської області не лише сприяти роботі користувачів-пошуковців у читальних залах архіву, а й до власних активних наукових досліджень, широкої участі у поширенні та презентації нової історичної інформації на місцевих, всеукраїнських і, за можливості, міжнародних наукових конференціях.

У Державному архіві Кіровоградської області сформувався своєрідний науково-дослідницький колектив, до якого належать наукові співробітники архіву різних років Віктор Білоус, Роман Базака, Іван Петренко (зараз вони беруть участь у наукових проєктах архіву на партнерських засадах як члени Національної спілки краєзнавців України), Вадим Колечкін, заступник директора – головний зберігач фондів архіву Лілія Маренець, директор архіву Олег Бабенко, інші співробітники установи. Результат їхньої роботи за останні 5 років – участь безпосередньо чи в заочно-дистанційному режимі в понад 30 поважних представницьких наукових заходах, переважна більшість із яких мала статус міжнародних або за міжнародною участю, що проходили не лише в Кропивницькому, а й у Дніпрі, Львові, Києві, Одесі, Полтаві, Ужгороді, Черкасах, Харкові; Бонні, Дубаї, Варшаві, Відні, Ризі, Тбілісі. Як правило, основою для науко-

40

вих досліджень, а відтак – доповідей на наукових конференціях, були саме матеріали з фондів Державного архіву Кіровоградської області, зокрема фонди дорадянських, радянських та партійних установ, громадських організацій, органів місцевого самоврядування, а також правоохоронних та каральних органів. Результат кожного з таких досліджень – створення нових історичних знань та уведення до наукового обігу архівних документів, на яких вони ґрунтуються. Частина матеріалів із наведеного наукового доробку працівників архіву увійшли до пілотних книг нового серійного видання «Студії з історії Центральної України. Випуск I: Державний архів Кіровоградської області у міжнародних та всеукраїнських наукових конференціях (2013–2019): Збірник статей та матеріалів» [3], електронна версія якого розміщена на веб-сайті Державного архіву Кіровоградської області у розділі «Публікації на порталі», та «Студії з історії Центральної України. Випуск II: Дослідження Державного архіву Кіровоградської області у фахових наукових виданнях (2013–2019): Збірник статей та матеріалів».

Загалом, плідною є видавнича діяльність архіву.

У рамках програми «Архівні зібрання України» підготовлено до видання 4 книгу тому II спеціального довідника «Державний архів Кіровоградської області. Анотований реєстр описів. Фонди періоду після 1917 року» [4]. Електронні версії усіх книг довідника, що є фаховим порадником у роботі для користувачів й співробітників архіву, розміщено на офіційному веб-сайті архіву [5].

Спільно з Кіровоградською обласною організацією Національної спілки краєзнавців України архів є співзасновником видання, що продовжується, «Між Бугом і Дніпром. Науково-краєзнавчий вісник Центральної України» (ISSN 2523-4285). У зазначеному виданні (побачили світ 14 його випусків) в постійних розділах «Memoria», «Спадщина», «Dokumentum», «Історія міст і сіл», «Conferentia» та ін. публікуються як оригінальні дослідження, пов'язані з історією та культурою краю, в основі яких, переважно, документи Державного архіву Кіровоградської області, так і власне архівні документи, що таким чином вводяться до наукового обігу.

У «Бібліотеці видання «Між Бугом і Дніпром. Науково-краєзнавчий вісник Центральної України» вийшли друком у серії «Архівні документи свідчать» монографії Івана Петренка «Нацистський окупаційний режим на Кіровоградщині 1941–1944 рр.» [6], «Обком утік... (з історії організації «всенародної» боротьби проти нацистів на Кіровоградщині в 1941–1943 рр.)» [7], науково-популярні видання Олега Бабенка, Івана Петренка «Нове наше море... Сторінками історії будівництва Кременчуцької ГЕС» [8], Оксани Бабенко, Віктора Білоуса «Флюгер репресій» [9], Оксани

Бабенко, Олега Бабенка, Віктора Білоуса «Стаття 54-10, или Женщины контрреволюции» [10], Олега Бабенка, Віктора Білоуса «Безвиз-39» [11], документальне видання Івана Петренка «Переможці» [12], збірник архівних документів «Війною опалені долі» [13], у серії «Із архівної скарбниці» – «Скарби Золотого Поля. Вибрані краєзнавчі розвідки, есеї та статті» Миколи Смоленчука [14], у серії «Соціально-гуманітарні дослідження» – збірник статей та матеріалів «Філологічні та історико-архівні студії» [15]. Зазначені та ін. видання (як от монографії Олега Бабенка «Будівництво Кременчуцького гідровузла (За документами Державного архіву Кіровоградської області)» [17] та Романа Базаки «Преса Кіровоградщини (1874–1921)» [18], науково-популярне видання Віктора Білоуса «Выбор времени: маленькая грустная история из далеких 1930-х» [19] стали добрим внеском Державного архіву Кіровоградської області в осмислення історії України, зокрема її Центрального регіону.

З метою популяризації документів Національного архівного фонду, привернення уваги сучасних краян до значимих подій української й місцевої історії, заохочення потенційних дослідників-користувачів до пошукової роботи, архів використовує й різні способи виставкової діяльності. Так, протягом 2016–2020 років було підготовлено та проведено 135 стаціонарних та віртуальних виставок архівних документів і матеріалів. Однією з найпопулярніших форм online виставок на веб-сайті архіву є віртуальні альбоми, в яких розміщуються скановані електронні копії архівних документів та фотографій, що демонструвалися на стаціонарних тематичних виставках. Лише в 2020 році на веб-сайті Державного архіву Кіровоградської області було розміщено майже 30 online виставок, які стали складовою тематичних рубрик «Пам'ятні та знаменні дати Другої світової війни 1939–1945 років», «Архівна юдаїка та Голокост в Центральноукраїнському регіоні», «Видатні особистості нашого краю», «Кіровоградська область: сторінки історії у документах», «До 95-річчя Державного архіву Кіровоградської області» тощо.

Архівом також започатковано роботу в рамках віртуальних інформаційно-просвітницьких проєктів: «Архівна юдаїка та Голокост у Центральноукраїнському регіоні»; «Історія життя архіву, або доторкнись і дізнайся», створений з нагоди 95-ти річчя установи та розміщений у блозі International Council on Archives у рамках участі в Міжнародному тижні архівів, а також «Крокуючи до ювілею: 50-ти річчя Всеукраїнського свята театрального мистецтва «Вересневі самоцвіти».

Загалом на вебсайті архіву діє 103 виставки (у т.ч. 30 добірок), 5 інформаційних стендів, 4 віртуальні фотоальбоми та 5 тематичних рубрик, які презентують понад 2000 архівних документів, підготовлені командою фахівців на чолі з Тетяною Гончаровою.

Протягом останніх 5 років спостерігається позитивна тенденція щодо активізації співпраці Державного архіву Кіровоградської області із засобами масової інформації: у друкованих та електронних газетах оприлюднено понад 120 подач статей та матеріалів з краєзнавчої тематики, інтерв'ю та роз'яснень архівістів. Як результат плідної співпраці з місцевими теле-, радіоорганізаціями, зокрема «Суспільний. UA: Кропивницький» та телеканалу «Вітер» Центральноукраїнського бюро новин – протягом 2016–2020 років за участю працівників архіву Олега Бабенка, Тетяни Гончарової, Вадима Колечкіна, Івана Петренка та ін. в ефір вийшло близько 40 радіопередач, а також понад 50 телепередач та телесюжетів на актуальні теми історії України та регіону з погляду архівних документів, життя самого архіву в його ювілейний рік. Зазначені теле- та радіопередачі є не лише одним із важливих напрямків роботи архіву з популяризації документальної спадщини й історичних знань у громаді області, а й свідченням рівня авторитету архівних працівників як спікерів громадської думки в регіоні.

На Кіровоградщині та за її межами Державний архів Кіровоградської області відомий як один із найпотужніших центрів та культурно-освітня платформа краєзнавчого життя краю. Спільно з обласною організацією Національної спілки краєзнавців України архів є організатором відкритих регіональних науково-краєзнавчих конференцій, які проводяться на його базі («Земля, що нагороджує героїв: центрально-український регіон вшановує захисників Вітчизни» (12 жовтня 2016 року); «Благовісненні ви сліди», присвяченої життю та діяльності видатних земляків (18 жовтня 2017 року); «Центральноукраїнський край: історія й особистості», присвяченої 80-й річниці утворення Кіровоградської області (14 листопада 2018 року); «Магія» дев'яток» в історії Центральної України», присвяченої 80-річчю утворення Кіровоградської обласної ради (20 листопада 2019 року); у заочно-дистанційному режимі – VI наукова конференція із міжнародною участю «Кольори війни»: Друга світова війна 1939–1945 рр. в історії європейської цивілізації (22 червня 2020 року), VII науково-краєзнавча конференція «З минулого до майбуття», присвячена 95-річчю утворення Державного архіву Кіровоградської області та 95-річчю Національної спілки краєзнавців України), а також співорганізатором щорічних Літературно-краєзнавчих читань, присвячених пам'яті професора Леоніда Куценка у Кропивницькому міському літературно-меморіальному музеї І. Карпенка-Карого (відбулося 13 читань), започаткованих у 2020 році музейних читань «Марко Кропивницький і театральне мистецтво – Україні й українцям» у Меморіальному музеї Марка Кропивницького – відділі Кіровоградського обласного краєзнавчого музею. Зазначені заходи відіграють значну роль у популяризації архівних дже-

рел шляхом розповсюдження та обговорення історичної інформації, створення нових історичних знань про край в контексті європейської історії. Матеріали за підсумками науково-краєзнавчих конференцій та читань публікуються на сторінках видання «Між Бугом і Дніпром. Науково-краєзнавчий вісник Центральної України».

Популяризуючи архівні документи й українську історію, колектив архіву працює з різною цільовою аудиторією. Не оминаються увагою й наймолодші. Для учнів 2-4 класів загальноосвітніх шкіл м. Кропивницького діє пізнавальна інформаційно-просвітницька акція «Школяр в архіві».

На жаль, у 2020 році карантинні заходи, пов'язані зі світовою епідемією COVID-19, ускладнили проведення публічних наукових та інформаційно-просвітницьких заходів, проте робота колективу Державного архіву Кіровоградської області з розповсюдження та популяризації архівних документів була продовжена в заочному й дистанційному режимі. Так працівники архіву взяли участь у II Міжнародній науковій конференції «Освіта і наука у мінливому світі: проблеми та перспективи розвитку», яку провів Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, I Міжнародній науковій конференції «Археологія, інформаційна, бібліотечна та архівна справа: актуальні проблеми науки та освіти», організованій і проведений кафедрою суспільних наук, інформаційної та архівної справи Центральноукраїнського Національного технічного університету за участі кафедри загальної історії Університету в Білостоку (Білосток, Польща), Музей Кароля I (Браїла, Румунія), Кагульського державного університету імені Б. П. Хашдеу (Молдова), Державного архіву Кіровоградської області та Кіровоградської обласної організації Національної спілки краєзнавців України; Міжнародній науковій конференції «Ріки Степової України: екологічна історія», Міжнародній конференції «Архівні дослідження, джерела дослідження, тенденції і виклики», яка відбулася в м. Тбілісі (Грузія).

Висновок. Таким чином, можна констатувати, що Державний архів Кіровоградської області за чергові 5 років своєї історії зробив значний крок у формах і методах поширення архівної інформації, популяризації документів Національного архівного фонду, провадженні власної наукової й видавничої діяльності, створенні й розповсюдженні нових історичних знань із найменшим ступенем інтерпретацій, що базуються на автентичних архівних джерелах.

Використані джерела та література:

1. Зведений річний звіт про виконання плану розвитку архівної справи архівними установами Кіровоградської області за 2019 р.

2. Державний архів Кіровоградської області, Ф. Р-833, оп. 2, спр. 151, арк. 2–23, 26; спр 223, арк. 1–12, 18.
3. Студії з історії Центральної України. Випуск І: Державний архів Кіровоградської області у міжнародних та всеукраїнських наукових конференціях (2013–2019): Збірник статей та матеріалів. [Кол. авт.: Оксана Бабенко, Олег Бабенко, Роман Базака та ін.] / Упоряд.: Оксана Бабенко, Олег Бабенко, Тетяна Гончарова, Вадим Колечкін, Василь Орлик / – Кропивницький: Центрально-Українське видавництво, 2020. – 374 с. Завершилася додрукарська підготовка видання.
4. Державний архів Кіровоградської області. Анотований реєстр описів. Том II. Фонди періоду після 1917 р. Книга 4/ Державний архів Кіровоградської області; Упор.: Оксана Дергачова, Лілія Маренець, Василь Орлик, Лариса Таляренко, Сергій Толмачов, Андрій Цапурдєєв – Кропивницький, 2017. – 895 с.
5. Державний архів Кіровоградської області (офіційний сайт)/ Публікації на порталі / Ановані реєстри описів. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dakiro.kr-admin.gov.ua/book.php#Ановані>.
6. Петренко І. Д. Нацистський окупаційний режим на Кіровоградщині 1941–1944 рр. / Іван Петренко – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2014. – 554 с
7. Петренко І. Д. Обком утік...(з історії організації «всенародної» боротьби проти нацистів на Кіровоградщині в 1941–1943 рр.)/ Іван Данилович Петренко. – Кропивницький: Імекс – ЛТД, 2017. – 524 с.
8. Бабенко О. О. Петренко І. Д. Нове наше море... Сторінками історії будівництва Кременчуцького гідровузла / Олег Бабенко, Іван Петренко. – Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2016. – 380 с.
9. Бабенко Оксана, Білоус Віктор Флюгер репресій: Обличчя, або «наша» «Ве» – «Ка» – «Пе» та ще маленька «бе» / Оксана Бабенко, Віктор Білоус. – Кропивницький: Центрально-Українське видавництво, 2018. – 218 с.
10. Бабенко Оксана, Бабенко Олег, Белоус Віктор. Стаття 54-10, или Женщины «контрреволюции»: [Текст] / Оксана Бабенко, Олег Бабенко, Віктор Белоус. – Кропивницький: Центрально-Українське видавництво, 2018. – 180 с.
11. Бабенко Олег, Белоус Віктор. Безвиз-39: [Текст] / Олег Бабенко, Віктор Белоус. – Кропивницький: Центрально-Українське видавництво, 2018. – 100 с.
12. Петренко І. Д., автор-упорядник. Переможці. – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2016. – 283 с.
13. Війною опалені долі. Збірник архівних документів : [Текст] / Колектив упоряд. О. О. Бабенко (керівник), О. А. Бабенко, Т. В. Гончарова, В. П. Колечкін, В. М. Орлик, Л. М. Пасічник (відповідальний секретар). – Кропивницький: Центрально-Українське видавництво, 2018. – 210 с.
14. Смоленчук Микола. Скарби Золотого Поля: вибрані краєзнавчі розвідки, есеї та статті / Підготовка текстів, упорядкування та передмова Олега Бабенка. – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2015. – 297 с.
15. Білоус В. Б. та ін. Філологічні та історико-архівні студії [Текст] / В. Б. Білоус, В. В. Білоус, С. А. Семенюк, О. А. Бабенко, О. О. Бабенко; упорядник О. О. Бабенко. – Кропивницький: Центрально-Українське видавництво, 2019. – 312 с.
16. Бабенко О. О. Будівництво Кременчуцького гідровузла (За документами Державного архіву Кіровоградської області). – Кропивницький: Центрально-Українське видавництво, 2016. – 210 с.

17. Базака Р. В. Преса Кіровоградщини (1874–1921 рр.): історикофункціональний аспект, типологічна характеристика: монографія / Роман Базака. – Кропивницький: Центральнo-Українське видавництво, 2018. – 270 с.
18. Белоус Виктор. Выбор времени: маленькая грустная история из далеких 1930-х: [Текст] эссе / Виктор Белоус. – Кропивницький: Центральнo-Українське видавництво, 2019. – 92 с.

Вікторія Коваль*

м. Кропивницький

З ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ МЕРЕЖІ ТРУДОВИХ АРХІВІВ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Статтю присвячено історії створення в Кіровоградській області мережі трудових архівів, а також специфіці їх функціонування, практичній цінності та повсякденній діяльності цього підрозділу архівної справи у Кіровоградській області.

Ключові слова: архівна справа, Державна архівна служба України, Державний архів Кіровоградської області, трудові архіви.

У 2020 році виповнюється сімнадцять років з моменту заснування на теренах нашої області першої архівної установи для зберігання документів з кадрових питань (особового складу) ліквідованих підприємств – Трудового архіву. Протягом сімнадцяти років утворювалася мережа таких архівних установ. Яким був цей шлях?

В юності ніхто з нас не задумується над питанням, для чого потрібні документи з кадрових питань (особового складу) і що це за документи. Настає час оформлення пенсії, і громадяни починають шукати інформацію, що підтверджує розмір заробітної плати, стаж роботи, а також можливість отримання різних пільг.

До 1990 року процедура отримання необхідних відомостей для нарахування пенсії була досить простою і зрозумілою. Громадянин звертався до архіву або відділу кадрів установи, в якій він працював, і швидко отримував необхідну інформацію. У 90-х роках розпочався процес переходу України до ринкової економіки, що спричинило масштабні зміни у всіх

* Коваль Вікторія Іванівна, заступник директора Державного архіву Кіровоградської області – начальник відділу формування Національного архівного фонду та діловодства, координації архівної справи в області.

сферах життя: економічній, політичній та соціальній. Одним із проявів цієї ситуації є таке явище, як ліквідація та реорганізація підприємств, установ та організацій різних форм власності. Перехід державних підприємств на умови ринкової економіки привів до створення підприємств недержавної форми власності.

У зв'язку з ліквідацією та реорганізацією підприємств, установ та організацій виникла низка проблем щодо забезпечення збереженості архівних документів, пов'язаних із соціальним захистом громадян.

Річ у тім, що чимало суб'єктів підприємницької діяльності припинили свою діяльність або ж перебувають у стадії ліквідації, через що громадяни тривалий час не можуть отримати довідки про трудовий стаж та розмір заробітної плати для оформлення чи переоформлення пенсій.

Особливо це актуально для сільської місцевості, адже в процесі перетворень, реорганізації колишніх колгоспів та радгоспів про інтереси працівників, збереження документів, які підтверджували б їхній трудовий стаж та заробітну плату, часто взагалі забували. Правонаступники колективних сільськогосподарських підприємств нерідко перетворювалися на селянсько-фермерські господарства та інші форми господарювання, які не мали юридичного права зберігати такі документи колишніх КСП та видавати на їх підставі довідки. Таким чином, документи з особового складу ліквідованих підприємств залишалися без господаря. Але питання: де їх зберігати і хто буде видавати довідки громадянам про підтвердження стажу та заробітної плати – залишалися не вирішеними.

Державні архівні установи нашої області та архівні відділи міських рад не могли забезпечити прийом цих документів. Не мали вільних площ. В архівних установах низової ланки працювало по одному фахівцю. Крім того, матеріально-технічне забезпечення та фінансування не давало можливості виконати ці завдання. Нemoжливість отримати необхідну інформацію для призначення пенсії через відсутність документів з кадрових питань (особового складу), великий суспільний резонанс стали причиною того, що архівні відділи райдержадміністрацій і міських рад все ж були змушені прийняти значний масив документів з особового складу ліквідованих підприємств, установ і організацій.

Вирішення цього складного питання полягало у створенні в районах та містах області Трудових архівів зі статусом юридичної особи, які мали забезпечити зберігання архівних документів, а також видавання юридичним особам і громадянам у встановленому Держкомархівом України порядку архівних довідок, копій та витягів з документів.

Недосконалість законодавчої бази призвела до того, що питання забезпечення збереженості документів з особового складу довго не вирішувалося, лише в 2003 році в Законі України «Про відновлення платос-

проможності боржника або визнання його банкрутом» було закріплено процедуру передавання й зберігання документів з особового складу під час ліквідації підприємств [1].

Критична маса банкрутств і приватизацій з одного боку, рішень про компенсації та пільги – з другого, накопичення в архівах документів тимчасового зберігання, а відтак і витрат сил і часу на довідкову роботу, з третього боку, спонукали Держкомархів України підтримати ідею щодо створення в системі архівних установ, що діяла в державі, відокремленої мережі архівів, спеціалізованих на зберіганні саме такої категорії документів.

Це збіглося якраз із підготовкою нової редакції Закону України «Про Національний архівний фонд та архівні установи». Так з'явилася стаття 29 «Інші місцеві архівні установи», яка зазначала, що органи місцевого самоврядування створюють архівні установи для централізованого тимчасового зберігання архівних документів, нагромаджених у процесі документування службових, трудових або інших правовідносин юридичних і фізичних осіб на відповідній території (району, міста), та інших архівних документів, що не належать до Національного архівного фонду [2, с. 10–11]. Було зроблено головне: цей вид архівів з'явився у законодавстві.

Потім, у березні 2003 року, було доповнено статтю 38 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», теж, як тепер очевидно, неповно, оскільки право створювати Трудові архіви надавалося тільки сільським, селищним та міським радам [3, с. 25–26].

Отже, трудові архіви з'явилися в житті, з'явилися й у законі. Завданням Державної архівної служби України на сучасному етапі залишається нормативно забезпечити діяльність трудових архівів.

Що зроблено в напрямку створення мережі Трудових архівів?

Поштовхом для створення мережі Трудових архівів у нашій області стало розпорядження голови Кіровоградської обласної державної адміністрації від 11 липня 2003 року № 351-р «Про створення місцевої архівної установи для централізованого тимчасового зберігання документів з особового складу суб'єктів господарської діяльності незалежно від форм власності (Трудовий архів)» на виконання розпорядження Кабінету Міністрів України від 09 вересня 2002 року № 518-р «Про затвердження заходів, спрямованих на реалізацію у 2003 році основних напрямів соціальної політики на період до 2004 року».

До створення Трудових архівів нас також зобов'язало доручення голови облдержадміністрації від 16 травня 2005 року № 27-366/1 щодо виконання розпорядження Президента України від 13 квітня 2005 року № 957-рп «Про невідкладні заходи щодо збереження національних архівних цінностей України»,

п. 9 завдань Державної програми розвитку архівної справи на 2006–2010 роки, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України 01 лютого 2006 року, та п.7 аналогічної обласної Програми, затвердженої рішенням обласної ради від 07 квітня 2006 року № 568.

Перший Трудовий архів на теренах нашої області з'явився в грудні 2003 року в Онуфріївському районі. У січні 2004 року було організовано Трудові архіви в Гайворонському, Голованівському, Новгородківському, Олександрійському, Ульяновському (нині – Благовіщенському) районах, у лютому – у м. Олександрії у складі архівного відділу Олександрійської міської ради, у березні – у Новоархангельському та Олександрівському, у квітні – Вільшанському та Долинському, у червні – Новоукраїнському районах. У вересні 2005 року почав діяти Трудовий архів Петрівського району, у червні 2006 року – Маловисківського району.

Наступна хвиля утворення архівних установ для зберігання документів з особового складу ліквідованих підприємств пройшла в 2007 році: розпочали свою діяльність Трудові архіви Добровеличківського, Новомиргородського районів, м. Знам'янки у складі архівного відділу міської ради, при Кіровській (зараз – Боківській) сільській раді Долинського району. Із січня 2008 року працює Трудовий архів Устинівського району, із березня – у складі Новопразької селищної ради Олександрійського району, із травня – при Іванковецькій сільській раді Знам'янського району. У січні 2009 року прийняв перших громадян сектор із питань архівної справи виконавчого апарату Кіровоградської районної ради, в червні – Трудовий архів Компаніївського району. У травні 2011 року розпочав свою діяльність Трудовий архів Бобринецького району, у серпні 2012 року – Знам'янського району, у грудні 2016 року – Трудовий архів виконавчого комітету Новоселівської сільської ради Олександрійського району, Трудовий архів при Помічянській міській раді Добровеличківського району.

Таким чином на сьогоднішній день в області створено й діє двадцять сім Трудових архівів, п'ятнадцять із них є юридичними особами. Зі створенням нових Трудових архівів, збільшується загальна площа архівосховищ, яка становить понад 1 500 кв.м. У сховищах зберігається майже 280 тисяч справ з особового складу. Щороку працівниками Трудових архівів виконується більше 11 тисяч запитів громадян соціально-правового характеру. Найбільша кількість справ з особового складу зберігається в Трудових архівах Бобринецького, Голованівського, Долинського, Маловисківського, Новоукраїнського, Олександрівського районів, в Трудовому архіві м. Олександрія (у складі архівного відділу Олександрійської міської ради).

У 2012 році Законом України «Про внесення змін до Закону України «Про Національний архівний фонд та архівні установи» внесено змі-

ни до статті 29 – «Архівні установи органів місцевого самоврядування», якою зобов'язано сільські, селищні, міські ради в шестимісячний термін забезпечити функціонування Трудових архівів. Діючим законодавством визначено, що утворення та утримання Трудових архівів провадиться органами місцевого самоврядування. Однак у Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні» в повноваженнях районних рад не було прописано питання утворення та утримання трудових архівів, таким чином, основна проблема, яка існувала – законодавче врегулювання створення Трудових архівів на районному рівні. Одним із головних питань було вирішити, за чий рахунок буде проводитися фінансування вже існуючих районних Трудових архівів. Вихід знайшовся – за рахунок субвенцій сільських, селищних рад відповідних територій.

Можна констатувати, що завдяки зусиллям усіх зацікавлених органів завдання створення мережі Трудових архівів в нашій області в цілому виконано, але, через недостатність фінансування органами місцевого самоврядування, у містах Кропивницькому й Світловодську Трудові архіви так і не створені.

Проте, незважаючи на незавершеність процесу формування мережі Трудових архівів в області та проблеми щодо їх фінансування, правового статусу, організації роботи, слід відзначити, що даними архівами здійснюється вагома робота, спрямована на захист законних інтересів громадян, збереженості документів, що відбивають трудові відносини. Архівні довідки, копії, витяги, видані Трудовими архівами – це офіційні документи, які мають юридичну силу і надаються громадянами управлінням Пенсійного фонду для нарахування пенсії.

Тому в Державного архіву Кіровоградської області викликає занепокоєння питання щодо визначеності подальшого статусу Трудових архівів області у зв'язку з продовженням в Україні законотворчих процесів, пов'язаних із впровадженням адміністративно-територіальної реформи, реформи децентралізації, з прийняттям Верховною Радою України постанови від 17 липня 2020 року № 807-IX «Про утворення та ліквідацію районів».

Споживачем і поширювачем архівної інформації, в принципі, може бути будь-хто, а професійним зберігачем – лише архівіст. Цю відповідальність розуміють усі працівники Трудових архівів області.

Серед них фахівці з багаторічним досвідом, такі як Шишка Любов Григорівна, Ненадович Галина Володимирівна, Панченко Людмила Іванівна, Ярова Оксана Борисівна, Пахалова Валентина Миколаївна, Скороход Лариса Василівна.

Усвідомлення архівістами своєї ролі в суспільстві є запорукою надійної збереженості документальних скарбів нашої області.

Використані джерела та література:

1. Верховна Рада України. Законодавство України [Електронний ресурс] : [Веб-сайт]. – Електронні дані. – Київ: ВРУ, 1994–2020. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2343-12#Text> (дата звернення 10.11.2020) – Назва з екрана. Закон України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом».
2. Верховна Рада України. Законодавство України [Електронний ресурс] : [Веб-сайт]. – Електронні дані. – Київ: ВРУ, 1994–2020. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2888-14/print> (дата звернення 10.11.2020) – Назва з екрана. Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про Національний архівний фонд та архівні установи».
3. Верховна Рада України. Законодавство України [Електронний ресурс] : [Веб-сайт]. – Електронні дані. – Київ: ВРУ, 1994–2020. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр#Text> (дата звернення 10.11.2020) – Назва з екрана. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні».

Тетяна Гончарова*

м. Кропивницький

ІНФОРМАЦІЙНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті розповідається про базові форми інформаційно-просвітницької діяльності Державного архіву Кіровоградської області. Надано коротку характеристику діяльності відділу археографії, виставкової діяльності та роботи з користувачами читальних залів, яка полягає в організації та проведенні інформаційно-просвітницьких заходів (тематичних зустрічей, засідань «круглих столів», виставок, добірок архівних документів як тимчасових стаціонарних, так і віртуальних), співробітництва з засобами масової інформації, закладами освіти й культури міста, виданні наукових та науково-краєзнавчих збірок за матеріалами архівної колекції, а також організації науково-краєзнавчих конференцій, у тому числі міжнародних.

Ключові слова: архівна справа, Державний архів Кіровоградської області, виставкова діяльність, інформування суспільства, засоби масової інформації, просвітництво, освіта.

* Гончарова Тетяна Вікторівна, начальник відділу археографії та використання документів Державного архіву Кіровоградської області.

У ХХІ столітті архівні установи не можуть бути осторонь від загальних тенденцій розповсюдження інформації. Архіви вже не можуть залишатися пасивними зберігачами паперових носіїв інформації, а повинні самі активно залучати нові кадри істориків, краєзнавців та дослідників інших галузей до роботи з архівними документами. Для цього архів повинен мати у своєму складі відповідний структурний підрозділ і налагоджувати широке співробітництво з освітніми установами, бібліотеками та засобами масової інформації. Також важливою формою роботи є організація науково-краєзнавчих конференцій на базі архіву, що дозволяє здійснювати мобілізацію вже існуючих кадрів дослідників і формування нових.

Метою даної статті є ознайомлення з головними формами співробітництва архіву з широкою громадськістю. Також у статті розглядаються головні досягнення відділу археографії, виставкової діяльності та роботи з користувачами читальних залів.

Задоволення потреб суспільства в отриманні інформації, що міститься в архівних документах – одна з основних визначальних функцій державних архівів [4]. Інформаційна діяльність архівів потребує значної уваги, оскільки дослідники, які користуються документами Національного архівного фонду (далі – НАФ), хочуть отримувати від архівних установ надання достовірних відомостей з архівних документів, тобто їм потрібні якісні інформаційні послуги.

Про сутність інформаційної діяльності, її види та класифікацію зазначено в нормативно-правових документах архівної галузі [1, 2, 3] та більш детально відображено у праці О. Матвієнко [5]. Питання доступу до архівних інформаційних ресурсів суспільства вивчали такі вчені, як Г. Боряк [6] й О. Онищенко [7]. А створенням портрету користувача архівної інформації займалися Г. Боряк та Г. Папакін [8]. Однак, незважаючи на наявність низки публікацій, існує об'єктивна потреба у висвітленні форм використання архівної інформації.

Державний архів Кіровоградської області постійно вживає заходи щодо забезпечення відкритого та прозорого інформування громадськості про діяльність Держархіву, склад та зміст документів, що знаходяться на його зберіганні.

Працівники архіву готують інформації фондоутворювачам, а це – органи виконавчої влади, заклади освіти й культури тощо, про документи, які стосуються їхньої діяльності. Інформація, зазвичай, містить перелік виявлених документів стосовно окремої установи чи організації.

Так, у 2020 році було підготовлено 4 ініціативи інформації до: 25-річчя з часу заснування Головного управління Державного казначейства України у Кіровоградській області; 45-річчя з часу заснування

Відкритого акціонерного товариства по газопостачанню та газифікації «Кіровоградгаз»; 75-річчя з часу заснування Кіровоградської обласної лікарні; 75-річчя з часу заснування Кіровоградської обласної дитячої бібліотеки ім. Т. Г. Шевченка.

Загалом, ініціативне інформування сприяє встановленню ділових контактів із органами виконавчої влади та укладання договорів про співпрацю із закладами культури, науковими установами та засобами масової інформації.

Однією з основних форм використання та популяризації архівних документів є виставкова робота архіву, організація стаціонарних, пересувних та електронних документальних виставок, які надають можливість значній кількості відвідувачів переглянути цікаві документи Національного архівного фонду України та ознайомитися з відомостями, що вони містять, які мають історичне й соціально-культурне значення.

Онлайн виставки є надзвичайно ефективною формою використання архівних документів у зв'язку з широкою аудиторією відвідувачів, які можуть стати користувачами архівної інформації незалежно від фізичних можливостей, стану здоров'я і відстані від архівної установи, що зберігає репрезентовані матеріали.

Створені Державним архівом Кіровоградської області виставки архівних документів і матеріалів надають унікальну можливість ознайомитися з історичними першоджерелами як широкому загалу громадян, так і спеціалістам.

Для демонстрації експозицій відбираються найцінніші та найцікавіші документи (рукописні, друковані, ілюстровані, фотографії, схеми-карти), які потім подаються в зручній для сприйняття пересічним глядачам формі [9].

Архівні документи, що представлені в експозиціях, висвітлюють історичні події, які відбувалися протягом багатьох століть на теренах нашого краю, інформують про видатних земляків тощо. Адже знання історії – це складова частина відновлення історичної пам'яті.

Так, протягом 2020 року Державним архівом Кіровоградської області підготовлено 40 стаціонарних та електронних виставок архівних документів, у тому числі добірки, інформаційні стенди та віртуальні фотоальбоми: «Помісна церква в Українській Державі» (до Першої річниці отримання Томосу про автокефалію) (онлайн); «Герої не вмирають – просто йдуть з Майдану – в небо», присвячену вшануванню пам'яті Героїв Небесної Сотні (онлайн); «3 історії відкриття обласної лікарні» (до 75-річчя з часу заснування медичного закладу) (онлайн); «Українізація. Здобутки та втрати»; «Забуттю не підлягає: часу не подолати нашого болю» (до Дня пам'яті жертв Голокосту) (віртуальний фотоальбом); до 170-ї річниці від

дня народження Мелетія Карповича Крижановського – педагога, засновника Єлисавет[град]ської 4-класної чоловічої гімназії; до 100-ї річниці від дня народження Костянтина Йосиповича Параконьєва, українського радянського актора й режисера театру, кіноактора, Народного артиста України, Лауреата Державної премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка; «Період українізації кінця 1920-х – початку 1930-х років на терені нинішньої Кіровоградщини»; до Дня пам'яті захисників Донецького аеропорту, присвячений українським «кіборгам» – оборонцям Донецького аеропорту в 2013–2014 роках; до Дня вшанування учасників бойових дій на території інших держав та 31-ї річниці виведення військ колишнього СРСР з Республіки Афганістан; «Шлях солдата» до 79-річчя початку радянсько-німецької війни 1941–1945 рр. (онлайн); «Відомі вихованці Єлисавет[град]ського земського реального училища»; «Створення Конституції України»; «Згадаймо відомих дослідників історії рідного краю» до Всеукраїнського дня краєзнавства (онлайн); до 165-річчя від дня народження Марії Садовської-Барілотті (дівоче прізвище Тобілевич), співачки та драматичної артистки (онлайн); до 80-річчя від Дня народження Миколи Олексійовича Сухомлина (онлайн); «До Дня Конституції України» (онлайн); до 180-річчя від дня народження Марка Лукича Кропивницького – драматурга, актора, режисера, корифея українського театру (онлайн); до 75-річчя від Дня перемоги над нацизмом у Європі (онлайн); до 160-річчя від дня народження Володимира Миколайовича Ястребова, педагога, етнолога, фольклориста та археолога (онлайн); до 140-річчя від дня народження Володимира Кириловича Винниченка, видатного українського політика, письменника та художника, голови першого уряду Української Народної Республіки (онлайн); до 30-річчя Декларації про державний суверенітет України» (онлайн); «Православна Кіровоградщина» до Дня хрещення Русі – України (онлайн); до 85-ї річниці від дня народження Віктора Олексійовича Погрібного, поета, публіциста, журналіста (онлайн); «З вірою в майбутнє України» до 29-ї річниці незалежності України (онлайн); «Вільні духом» до Дня пам'яті захисників України, які загинули в боротьбі за незалежність, суверенітет і територіальну цілісність України (онлайн); «День знань на сторінках місцевої періодики» (онлайн); до 175-річчя Івана Карповича Тобілевича (Карпенка-Карого), українського письменника, драматурга, актора, одного з корифеїв українського професійного театру (онлайн); «Це теж був фронт» до Дня визволення України від фашистських загарбників; «Архівний спадок минулого»; до Дня пам'яті жертв голодоморів (онлайн); до 160-річчя від дня народження Софії Віталіївни Тобілевич (Дитківської), української акторки, перекладачки, фольклористки, мемуаристки (онлайн); «З історії боротьби за незалежність України. Війська УНР в Єлисавет[град]і» (до Дня українського

козацтва та Дня захисника України) (онлайн); «На стежинах до таїни Слова» з нагоди відзначення Дня української писемності та мови (онлайн); «Україна – територія гідності і свободи»; до 95-річчя від дня народження Анатолія Михайловича Кривохижі, українського культурного діяча і педагога, засновника заслуженого ансамблю танцю України «Ятрань» і академічного театру народної музики, пісні і танцю «Зоряни», почесного громадянина міста; до 105-річчя від дня народження Андрія Юрійовича Тобілевича, онука видатного українського драматурга І. К. Карпенка-Карого (Тобілевича), засновника державного заповідника-музею І. К. Карпенка-Карого «Хутір Надія», заслуженого діяча культури України.

Інформаційно-просвітницькі заходи, які готує й проводить Державний архів Кіровоградської області, присвячені знаменним та пам'ятним датам історії України, видатних діячів науки, культури та мистецтва.

Підготовлено та проведено презентації інформаційно-просвітницьких проєктів «Архівна юдаїка та Голокост у Центральнотериторіальному регіоні», «Один день із життя архіву», «КРОКУЮЧИ ДО ЮВІЛЕЮ. 50-річчя Всеукраїнського свята театрального мистецтва «Вересневі самоцвіти», «Архівісти районів і міст Кіровоградщини».

Окрім того, Держархів області у 2020 році долучився до проєкту Міжнародної ради архівів «Розширення можливості проінформованості суспільства», розмістивши у блозі International Council on Archives свій інформаційно-просвітницький проєкт «Історія життя архіву, або доторкнісь і дізнайся», створений з нагоди 95-річчя установи.

Значну роль в інформаційній діяльності держархіву області відіграють читальні зали, розташовані в корпусах № 1 та № 2. Найцікавіша тематика досліджень, які проводилися у 2020 році користувачами в читальних залах Державного архіву Кіровоградської області: «Виховні засади діяльності дитячих та молодіжних релігійних об'єднань в Україні (к XIX ст. – поч. XX ст.)», «Реалії повстанського руху на території Маловисківщини 1919–1921 рр.», «Дослідження етнографічних змін серед єврейського населення України 1800–1918 рр.», «Особливості розвитку стилів «модерн» і «електика» в Єлисавет[град]і кінця XIX ст. – початку XX ст.», «Дослідження нормативних актів органів влади м. Єлисавет[град]а в період 1918–1919 рр.» тощо.

Одним із напрямків інформаційно-просвітницької діяльності в Державному архіві Кіровоградської області є науково-видавнича робота. Тільки за 2020 рік видано: «Студії з історії Центральної України». Випуск І. Державний архів Кіровоградської області в міжнародних та всеукраїнських наукових конференціях (2013–2019): збірник статей та матеріалів з нагоди 80-річчя утворення Кіровоградської області / редкол.: Бабенко О. О. (відп. ред.) та ін.; Філологічні та історико-архівні студії /

В. Б. Білоус, В. В. Білоус, С. А. Семенюк, О. А. Бабенко, О. О. Бабенко; упорядник О. О. Бабенко. – Кропивницький: Центрально-Українське видавництво, 2019. – 312 с.

Видано спільно з обласною організацією Національної спілки краєзнавців України спеціальні випуски видання, що продовжується, «Між Бугом і Дніпром. Науково-краєзнавчий вісник Центральної України»: за матеріалами VI науково-краєзнавчої конференції із міжнародною участю «Кольори війни» (Друга світова війна 1939–1945 рр. в історії європейської цивілізації) та за матеріалами VII науково-краєзнавчої конференції «З минулого до майбуття», присвяченої 95-річчю утворення Державного архіву Кіровоградської області та 95-річчю Національної спілки краєзнавців України, а також випуск, присвячений 50-ти річчю Всеукраїнського свята театрального мистецтва «Вересневі самоцвіти».

Електронні версії розміщено на вебсайті Державного архіву Кіровоградської області в розділі «Публікації на порталі».

Інформація про діяльність держархіву висвітлюється не лише на офіційному веб-сайті Державного архіву Кіровоградської області (<http://dakiro.kr-admin.gov.ua>), а й у соцмережі Фейсбук, де архів має свою сторінку (<https://www.facebook.com/dakiro.kr>).

Також Держархів області тісно співпрацює з місцевим телеканалом «UA: Кропивницький». Тільки у 2020 році директором архіву О. Бабенком та співробітниками ДАКіро взято участь у 18 телерадіопередачах та сюжетах, присвячених історії краю та діяльності установи.

У 2020 році Державний архів Кіровоградської області відзначив своє 95-річчя. Проведено чимало інформаційно-просвітницьких заходів, у тому числі цикл телерадіопередач у телепрограмі «Радіодень» на каналі «UA: Кропивницький», присвячених діяльності Державного архіву Кіровоградської області, тема розмов: «Проведення VII науково-краєзнавчої конференції «Архівна спадщина як джерело вивчення історії рідного краю», присвяченої 95-річчю створення Державного архіву Кіровоградської області та 95-річчю Національної спілки краєзнавців України»; «Державний архів Кіровоградської області: історія, сучасний стан та перспективи»; «Науково-видавнича діяльність Державного архіву Кіровоградської області: стан та перспективи»; «Державний архів Кіровоградської області – учасник міжнародних та всеукраїнських наукових конференцій»; «Архівно-слідчі справи як джерело вивчення історії репресій в Україні у 1937–1938 роках»; «Джерела Державного архіву Кіровоградської області з історії голодоморів 1921–1923 рр. та 1932–1933 рр. на території Зінов'євщини».

У новинах телеканалу «Вітер» Центральноукраїнського бюро новин вийшов сюжет «95-річчя відсвяткував Державний архів Кіровоградської області».

Директором держархіву області надано 5 інтерв'ю до 95-річчя функціонування Державного архіву Кіровоградської області, які розміщено в інтернет-виданнях «3 перших уст», «Рідний край» та «21-й канал».

Державний архів Кіровоградської області є організатором та співорганізатором щорічних всеукраїнських та міжнародних наукових конференцій з питань історії та краєзнавства, які відіграють значну роль у популяризації архівних джерел шляхом розповсюдження та обговорення історичної інформації.

Протягом останніх трьох років співробітники архіву стали учасниками 15 всеукраїнських та міжнародних конференцій, що провели вищі навчальні заклади та архівні установи України, Німеччини, Румунії, Грузії тощо.

У 2020 році Держархів області став співорганізатором I Міжнародної наукової конференції «Археологія, інформаційна, бібліотечна та архівна справа: актуальні проблеми науки та освіти», організованої й проведеної кафедрою суспільних наук, інформаційної та архівної справи Центральноукраїнського національного технічного університету в онлайн режимі. У збірник матеріалів конференції ввійшло шість статей співробітників держархіву.

Також, у дистанційному режимі відбулись: VI наукова конференція із міжнародною участю «Кольори війни» (Друга світова війна 1939–1945 рр. в історії європейської цивілізації) та VII науково-краєзнавча конференція «Архівна спадщина як джерело вивчення історії рідного краю», присвячена 95-річчю створення Державного архіву Кіровоградської області та 95-річчю Національної спілки краєзнавців України. Зазначені наукові заходи були організовані спільно з постійними партнерами держархіву: Кіровоградською обласною організацією Національної спілки краєзнавців України, Центральноукраїнським національним технічним університетом та КУ «Кіровоградське обласне відділення Пошуково-видавничого агентства «Книга Пам'яті України».

Державний архів Кіровоградської області дистанційно взяв участь у міжнародних наукових конференціях на теми: «Освіта і наука у мінливому світі: проблеми та перспективи розвитку», яку провів Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара; «Ріки Степової України: екологічна історія», яка відбулася в м. Запоріжжя, та «Архівні дослідження, джерела дослідження – тенденції і виклики», яка відбулась у м. Тбілісі (Грузія).

У всіх випадках оприлюднених на конференціях доробок співробітників Державного архіву Кіровоградської області був достойним завдяки використанню інформації, що міститься в архівних документах.

На вебсайті Державного архіву Кіровоградської області функціонують тематичні рубрики «Пам'ятні та знаменні дати Другої світової війни

1939–1945 років», «Архівна юдаїка та Голокост Центральноукраїнського регіону», «Видатні особистості нашого краю», «Кіровоградська область: сторінки історії у документах», «До 95-річчя Державного архіву Кіровоградської області», які постійно поповнюються цікавими архівними документами.

У 2020 році держархівом створено нову рубрику вебсайту установи «У буденній роботі», в якій розміщено віртуальний фотоальбом «Один день із життя архіву», який також оприлюднено на сторінці архіву у Фейсбуці.

Інформація про заходи суспільно-громадського значення у міру необхідності оновлюється на офіційному веб-сайті архіву в рубриках «Анонси», «Новини», «Інформуємо громадськість», «Архіви у ЗМІ».

Співпраця з питань інформування громадськості про свою діяльність з міськими та районними державними адміністраціями здійснюється через архівні відділи (сектори) міських рад та районних державних адміністрацій області шляхом інформування про заходи суспільно-громадського значення, які проводить Державний архів Кіровоградської області.

З метою покращення надання інформаційних послуг Держархівом області здійснюється робота з оцифрування архівних документів та розміщення їх на вебсайті архіву. Дана робота сприяє наближенню діяльності Державного архіву Кіровоградської області до сучасних потреб громадянського суспільства.

В архіві функціонують: кімната-музей «Пам'яті репресованих радянською владою»; меморіальна кімната-музей Миколи Смоленчука; кабінет-бібліотека Лауреата Національної премії імені Т. Г. Шевченка Володимира Базилевського. Експозиції кімнат-музейів постійно оновлюються.

Найчастіше Державний архів Кіровоградської області відвідують студентська та учнівська молодь. Адже кожна людина повинна знати минуле рідного краю, де вона народилась, живе, і звідки її коріння.

Популяризуючи роботу з різноманітними історичними документами, що зберігає архів, співробітники Державного архіву Кіровоградської області постійно залучають до самостійного вивчення архівних документів ентузіастів, які шукають певну інформацію, що має для них конкретну цінність.

Таким чином, ми можемо зробити висновок про значне розширення публічної діяльності Державного архіву Кіровоградської області. Архів активно використовує усі наявні можливості для інформування широкої громадськості про себе, а також про власну цінність як головного джерела інформації з історії області та важливої науково-дослідницької установи нашого регіону. Цьому сприяє активна позиція керівництва установи, а також широкі зв'язки з громадськістю міста.

Використані джерела та література:

1. Про інформацію: Закон України від 02.10.1992 № 2657-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 48. – Ст. 650.
 2. Про Національний архівний фонд та архівні установи: Закон України від 24 грудня 1993 р. № 3814 // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 15. – Ст. 86.
 3. Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки: Закон України від 09.01.2007 № 537-V // Відомості Верховної Ради України. – 2007. – № 12. – Ст.102.
 4. Мітюков О. Г. Науково-інформаційна діяльність державних архівів України / О.Г. Мітюков // Український історичний журнал. – 1983. – № 9 (260). – С. 28–36.
 5. Матвієнко О. В. Основи інформаційного менеджменту: навч. посіб. / О. В. Матвієнко. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – 128 с. 12.
 6. Боряк Г. В. Документальні архівні та інформаційні системи: до проблеми інтеграції / Г.В. Боряк // Актуальні проблеми розвитку архівної справи в Україні: доповіді та повідомлення наук. конф. (Київ, 15-16 березня 1996 р.) / Т. П. Прись (упоряд.), І. Д. Лепша (ред.); Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Центральна наукова бібліотека ім. В. І. Вернадського НАН України. – К., 1996. – 208 с. – С. 33–42.
 7. Онищенко О. Документально-інформаційні ресурси архівів та бібліотек – спільна база для розвитку науки, освіти, культури / О. Онищенко // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: міжвід. зб. наук. праць / Держкомархів України. УДНДІАСД. – К., 2001. – Вип. 4. Студії на пошану Руслана Пирого. – С. 163.
 8. Боряк Г. В. Архіви України і виклики сучасного суспільства: шляхи до колективного портрета користувача архівної інформації / Г. В. Боряк, Г. В. Папакін // Архіви України. – 2003. – № 1–3. – С. 48–52.
- Порядок підготовки архівними установами документів Національного архівного фонду до експонування на виставках та в інших інформаційних заходах: Наказ Міністерства юстиції України від 01 вересня 2014 р. № 1445/5 [Електронний ресурс] / Офіційний веб-сайт Міністерства юстиції України. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/news/46010>.

Лілія Маренець*

м. Кропивницький

НУМІЗМАТИЧНА КОЛЕКЦІЯ ЄЛИСАВЕТ[ГРАД]СЬКОГО ЗЕМСЬКОГО РЕАЛЬНОГО УЧИЛИЩА

Володимир Ястребов, видатний краєзнавець Кіровоградщини, працюючи у Єлисавет[град]ському реальному земському училищі, активно займався етнографічними та археологічними дослідженнями. При форму-

* Маренець Лілія Володимирівна – заступник-директора-головний зберігач фондів, начальник відділу Державного архіву Кіровоградської області.

ванні матеріальної бази училища місцевий предводитель дворянства Соколов-Бородкін передав до училища колекцію монет у 170 екземплярів. Під час археологічної діяльності Ястребова вдалося розширити та примножити цю колекцію. У колекції були представлені монети від античних часів до XVIII ст., зібрані самим дослідником та небайдужими громадянами.

Ключові слова: Ястребов, нумізмати́чна колекція, Єлисавет[град]ське земське реальне училище, археоло́гія, музе́й, моне́ти.

Історія краєзнавства та музеєзнавства Кіровоградщини пов'язана з ім'ям Володимира Миколайовича Ястребова – викладача Єлисавет[град]ського земського реального училища. Саме Ястребов створив перший в регіоні музей – Історико-краєзнавчий музей Єлисавет[град]ського земського реального училища, який містив багату колекцію старожитностей, пам'яток археології, археографії, нумізмати та ін., а В. М. Ястребов стає основоположником музейної справи в регіоні¹. У доповіді ревізійної комісії по ЄЗРУ за 1887 р. наголошувалося, що «в нынешнем году положено основание местному археологическому и этнографическому музею, устроенному по инициативе и личным трудом преподавателя истории и географии В. Н. Ястребовым при скромной затрате со стороны правления 50 руб. на раскопки»². Таким, чином, енергійна діяльність Володимира Ястребова призвела до формування першої в нашому краї археологічної колекції, яка стала згодом основою для створення обласного краєзнавчого музею. Невід'ємною частиною цієї колекції була невелика колекція монет різних епох, сформована як самим Ястребовим, так і його помічниками.

Володимир Миколайович Ястребов (мал.1) народився 6 липня 1855 року в селі Крива Луна Самарської губернії в сім'ї священника. До 1872 року Ястребов навчався в Самарській гімназії, після закінчення якої вступив на історико-філологічний факультет Імператорського Новоросійського університету на історичне відділення. У 1876 році він закінчив університет і 13 вересня 1876 року був призначений викладачем історії до Єлисавет[град]ської громадської гімназії. А 1877 року він перейшов на роботу до Єлисавет[град]ського земського реального училища. Служба в училищі була успішною. Ястребов неодноразово отримував різноманітні заохочення та нагороди. Влітку 1898 року у Володимира Ястребова почався психічний розлад, а 21 грудня того ж року він помер³.

¹ Технічна освіта на Кіровоградщині: історичний нарис; В. М. Орлик (науковий редактор). Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2009. – С.20.

² Державний архів Кіровоградської області (далі – ДАКО). Фонд 60, опис 1, справа. 42, аркуш 42.

³ Маркевич А. И. Владимир Николаевич Ястребов (некролог) / Записки императорского Одесского Общества Истории и Древностей. Т.XXII. ОДЕССА: «Экономическая» типография и литография», 1900. – С. 43.

У перші роки роботи в навчальних закладах м. Єлисаветград[а] Ястребов мало займався наукою. Проте в міру набуття досвіду захопився етнографією та археологією. Найбільше Володимир Миколайович досліджував пам'ятки народного побуту та фольклор, а також провадив місцеві розкопки. Крім цього, Ястребов залучав до своїх досліджень учнів реального училища. Перші наукові статті були опубліковані Ястребовим у 1884 році в журналі «Київська старовина». Першим на роботи Ястребова звернуло увагу Московське археологічне товариство і невдовзі він став його членом-кореспондентом, а згодом і дійсним членом⁴.

Слідом за Московським археологічним товариством його взяло до своїх лав Одеське товариство вивчення історії та стародавностей. Спершу В. Ястребов так само був членом-кореспондентом, а 29 березня 1893 року і дійсним членом. У Нотатках Одеського товариства загалом було опубліковано три вагомих праці В. Ястребова – «Объяснительная записка к карте Елисаветградской провинции 1772–1774 г.», «Архив крепости св. Елисаветы», «Опыт топографического обозрения древностей Херсонской губернии».

У 1892 р. В. Ястребова було обрано дійсним членом Історико-філологічного Товариства при Новоросійському університеті. У II томі Літопису Товариства було опубліковано найважливішу працю Ястребова «Материалы по этнографии Новороссийского края». Крім вищезгаданих наукових об'єднань В. Ястребов був членом-кореспондентом Церковно-Археологічного товариства при Київській духовній академії⁵.

Володимир Ястребов вважався досить авторитетним археологом, провадив дослідження на доволі широкій території – від Ростова-на-Дону до стародавніх Ольвії та Херсонесу. Недаремно Імператорська Археологічна комісія доручила саме йому розкопки лядинського та темниківського могильників у Тамбовській губернії⁶.

Крім того, В. Ястребов був ініціатором облаштування історичного та географічного відділів у музеї при Єлисаветградському реальному училищі. Саме ця колекція згодом стала основою експозиції Кіровоградського обласного краєзнавчого музею (м. Кропивницький). В. Ястребов дуже цінував свої знахідки. Зокрема, він був дуже засмучений, коли Імператорська Археологічна комісія забрала до Ермітажу бронзову ручку від посуду у вигляді медузи, що біжить⁷.

Загалом В. Ястребова характеризували як «місцевого вченого в кращому значенні цього слова», у працях якого «завжди був свіжий і цінний

⁴ Маркевич А. И. С. 45

⁵ Маркевич А. И. С. 45

⁶ Маркевич А. И. С. 45–46

⁷ Маркевич А. И. С. 46

матеріал, добросовісно переданий та акуратно складений». Крім того, він «провадив місцеві розкопки, збирав пам'ятники народного побуту і поетичні твори північної Херсонщини, мало того, він мав уміння навіяти любов до місцевої етнографії і своїм учням, які постійно збирали для нього пісні, казки, предмети побуту та ін.»⁸.

Серед різноманітних артефактів, які складали науковий інтерес В. Ястребова, важливе, хоча і не головне місце займали предмети нумізматики. Першою нумізматичною колекцією монет, із якою мав справу Ястребов, була колекція Єлисавет[град]ського реального земського училища. Єлисавет[град]ське земське реальне чоловіче семикласне училище першого розряду (мал. 2) було засновано у 1870 р. після наполегливого клопотання Єлисавет[град]ського земства перед імператором та міністром внутрішніх справ⁹. Згодом, у 1882 р., училище отримало статус урядового навчального закладу¹⁰.

Так само і поповнення навчальної бази училища спочатку відбувалося дуже часто через пожертви й подарунки доброзичливих громадян. Створення училища з самого початку мало підтримку громади, тому багато статечних громадян Єлисавет[град]у вважали своїм обов'язком допомогти йому. Саме таким чином училище отримало мікроскопи, різноманітні вимірювальні інструменти, книги для бібліотеки (іноді досить цінні), значну кількість навчальних посібників, колекцію мінералів¹¹.

Так само у звітах училища згадується нумізматична колекція зі 170 давніх монет, разом зі шкатулкою, яка була пристосована для їх демонстрації. Подарував училищу цю колекцію предводитель дворянства Єлисавет[град]ського повіту К. В. Соколов-Бородкін¹². Згодом Соколов-Бородкін передав училищу кілька десятків посібників із зоології.

З переходом Ястребова до активної наукової діяльності колекція монет поступово поповнювалася. Поповнював її сам Ястребов у процесі археологічних досліджень, а також інші особи, які передавали до колекції училища частину знахідок.

Дуже часто у звітах про свої наукові дослідження Володимир Миколайович виділяв для старовинних монет і монетних скарбів окремі розділи опису. Так, у звіті про розкопки, що були проведені Володимиром Миколайовичем у с. Парутіне на території давньогрецького міста Ольвія згадуються знахідки нечисленних монет античної доби.

Наприклад, під час дослідження одного з курганів біля Парутинсько-

⁸ Маркевич А. И. С. 45

⁹ ДАКО, фонд 60, опис 1, справа 23, арк.2–3

¹⁰ Технічна освіта на Кіровоградщині. – С. 19

¹¹ ДАКО, ф. 60, оп.1, спр. 3, арк. 210 зв.

¹² ДАКО, ф. 60, оп.1, спр. 3, арк. 211

го кладовища, по дорозі з села Сари-Камиш на Миколаїв, було знайдено розкопане та пограбоване поховання. Крім фрагментів амфор та зіпсованого бронзового посуду, була знайдена ближче до центру кургану мідна монета у вигляді рибки або, напевне, дельфіна, характерна для Ольвії¹³.

Також при дослідженні поховання № 10 при дорозі з села Сари-Камиш до села Парутіне разом із залишками кістяних прикрас труни, залізним цвяхом, чорнолакової чашкою, була знайдена ще одна мідна монета у вигляді рибки або дельфіна¹⁴. У похованні № 11 Ястребов знайшов ще дві мідні ольвійські монети разом із залишками залізного меча¹⁵. По одній мідній монеті було знайдено у похованнях №№ 17, 23, 28¹⁶. Усі вони поповнили колекцію музею Єлисавет[градсь]кого реального земського училища.

Також Ястребов у нарисі «Досвід топографічного огляду древностей Херсонської губернії» залишив опис давніх схованок та окремих монет, що були знайдені на території повітів Херсонської губернії. У II розділі нарису Ястребов згадує монетні схованки, знайдені на території Олександрійського, Єлисавет[град]ського, Херсонського, Одеського, Тираспольського, Ананіївського повітів Херсонської губернії.

У тому числі в Олександрійському повіті біля с. Верблюжка було знайдено схованку з золотими та срібними монетами, частину яких потім бачили у володаря маєтку І. Колеснікова. У районі міста Новогеорґіївськ (Крилов) на початку 1880-х рр. вода розмила одну з височин і вимила схованку срібних римських монет, настільки велику, що пастухи носили монети капелюхами. Також О. Піщевич пожертвувала 7 монет з цієї схованки до колекції Єлисавет[градсь]кого реального училища. Серед них були монети Нерви, Траяна, Адріана, Адріана Пія, Марка Аврелія та Луцили Антонії. Також у с. Плоске у 1883 р. були викопані 25 фунтів російських монет XVIII ст., а поблизу с. Табурище неодноразово знаходили татарські монети¹⁷.

У Єлисавет[град]ському повіті біля с. Бровково неодноразово знаходили мідні та срібні монети польських королів та литовських великих князів Сигізмунда I, Сигізмунда II, Сигізмунда III, Володислава IV, Яна Собеського та інших. Біля м. Ольвіополя в 1889 р. був знайдений робітни-

¹³ Отчет императорской археологической комиссии за 1894 год. САНКТ-ПЕТЕРБУРГ: Типография главного управления уделов, 1896. – С. 98–99

¹⁴ Отчет императорской археологической комиссии за 1894 год. С. 100–101

¹⁵ Отчет императорской археологической комиссии за 1894 год. С. 101

¹⁶ Отчет императорской археологической комиссии за 1894 год. С. 101–103

¹⁷ Ястребов В. Н. Опыт топографического обозрения древностей Херсонской губернии / Записки императорского Одесского Общества Истории и Древностей. Т. XVII ОДЕССА: «Экономическая» типография и литография, 1894. С. 74–75

ками біля млина Гана котел зі старовинними мідними та срібними монетами. До колекції ж Єлисавет[град]ського реального училища потрапила турецька срібна монета величиною приблизно з карбованець, яку виорав селянин на полі біля с. Іванівка на р. Чорний Ташлик¹⁸.

З Одеського повіту до колекції училища якийсь пан Шаповаленко передав вісім срібних турецьких монет розміром із гривеник з дірочками. Схованка була знайдена біля с. Широка на Тилигульському лимані й складалася зі ста подібних монет та залишків котла¹⁹.

Археологічна колекція Ястребова стала основою для створення історико-географічного музею реального училища, який фактично був першим у повіті краєзнавчим музеєм. Після смерті Володимира Ястребова музей фактично припинив свою діяльність, а сама колекція поступово нищилася. Проте в 1913 році музей, за ініціативою іншого відомого єлисавет[град]ського краєзнавця, землеміра Павла Рябкова, почав відновлюватися силами Товариства розповсюдження писемності та ремесел. Проте лише в 1922 році був створений Історико-археологічний музей, який 1929 року був перетворений на Округовий історико-археологічний музей. У 1939 році ця установа була ще раз реорганізована, у результаті чого музей отримав статус обласного краєзнавчого. А сучасний Кіровоградський обласний краєзнавчий музей (мал. 3), як цілком слушно зазначено на сайті цього закладу, «є спадкоємцем найстарішого музейного закладу міста, створеного у 1883 році викладачем Єлисавет[град]ського земського реального училища Володимиром Ястребовим (1855–1899)».

Використані джерела та література:

1. Державний архів Кіровоградської області (ДАКО), фонд 60, опис 1, справа 3.
2. ДАКО, ф.60, оп.1, спр. 23.
3. ДАКО, ф.60, оп.1, спр. 39.
5. ДАКО, ф. 60, оп.1, спр. 42.
6. Маркевич А. И. Владимир Николаевич Ястребов (некролог) / Записки императорского Одесского Общества Истории и Древностей. Т. XXII. ОДЕССА: «Экономическая» типография и литография, 1900. – С. 43–63.
7. Отчет императорской археологической комиссии за 1894 год. – Санкт-Петербург: Типография главного управления уделов, 1896.
8. Технічна освіта на Кіровоградщині: історичний нарис / В. М. Орлик (науковий редактор). Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2009. – 240 с.
10. Ястребов В. Н. Опыт топографического обозрения древностей Херсонской губернии / Записки императорского Одесского Общества Истории и Древностей. Т. XVII ОДЕССА: «Экономическая типография и литография», 1894. – С. 75–89.

¹⁸ Ястребов В. Н. Опыт топографического обозрения древностей Херсонской губернии. С.75

¹⁹ Ястребов В. Н. Опыт топографического обозрения древностей Херсонской губернии. С.76

КІНОПРОЕКТИ В. ВИННИЧЕНКА ТА ФІЛЬМОГРАФІЯ О. ЖОВНИ У РЕЦЕПЦІЇ ДОСЛІДНИКІВ КРАЮ

(до сторіччя кінематографічної історії Кіровоградщини)

У статті робиться спроба окреслити орієнтири створення кінематографічної історії Кіровоградщини у контексті художніх творів митців краю та їх екранізацій.

Ключові слова: *драматургія, інтертекстуальність, інфернальність, кінематограф, компаративістика, контекст, проблематика, режисура.*

There is an attempt in the article to depict the directions of foundation of the history of Kirovograd's cinematography in the context of prose fiction in the works by the authors of the region and their screening.

Key words: *dramaturgy, intertextuality, infernality, cinematograph, context, problems, comparative, stage direction.*

Степовий Єлисавет[град]ський край геополітичним та культурно-просвітницьким центром вагомо постає у відтинку буття українського народу XIX – XX ст. Незважаючи на статус зросійщеного Дикопілля, літературно-мистецька Кіровоградщина переконливо аргументує парадоксальний прецедент бути врівні з визнаними пасіонарними регіонами України, позаяк має потужну культурну ауру, що зростила плеяду майстрів, які зробили значний внесок у всеукраїнський культурний поступ. Пропонована автором студія є своєрідним начерком пропозиції порушити питання про узагальнення й переосмислення напрацьованих матеріалів та дослідження маловідомих фактів становлення, розвитку місцевого кінематографу, формування кіноаудиторії, долі земляків, причетних до кіно на батьківщині та в їх свідомій або вимушеній еміграції.

Ініційована кафедрою української літератури КДПУ ім. В. Винниченка конференція 2012 р., без перебільшень, може вважатися ювілейною, підтвердженням чому є низка аргументів. По-перше, за висловом знаного кінокритика, уродженця м. Олександрії С. Тримбача, «екран засвітився в Україні майже синхронно з усіма європейськими країнами» [10, с. 53]. Це стосується безпосередньо й повітового міста Єлисавет[град]а. На початку XX століття (1905 р.) замість гастролуючих екранно-розважальних атракціонів тут

* Яровенко Тетяна Сергіївна, викладач української мови та літератури Харківського кооперативного торгово-економічного коледжу, кандидат філологічних наук.

з'являється кілька стаціонарних кінотеатрів [14], які створюють реальну конкуренцію театральній залі, що було характерним явищем не лише для Російської імперії, а й для всього світу, враженого візуально-технологічним відкриттям братів Люм'єрів і його навалною комерціалізацією. З часом прийде примирення між глядацькими аудиторіями, оскільки театральні постановки почнуть активно фільмуватися із залученням кращих театральних труп та виконавців [10, с. 22–24], а смаки й уподобання після синематографічного буму більш-менш унормуються й досягнуть певного балансу на користь визначених естетичних смаків прихильників класичного мистецтва й споживачів новітньої маскультури [10, с. 18–40].

По-друге, 1912 рік у Єлисавет[град]і (3 квітня, що випереджує, скажімо, на два дні аналогічну подію в Харкові) був ознаменований першими в історії міста зйомками документально-хронологічних стрічок [15], і не лише місцевого матеріалу, а також на замовлення сусідніх адміністративних центрів, наприклад, Одеси [9, с. 533]. Тому пропонуємо апріорі вважати квітень 2012 сторічною точкою відліку народження кіровоградського кінематографу, що має документальні підтвердження і стає поштовхом для подальших пошуків [17].

По-третє, перші, на жаль, невдалі, спроби становлення українського кіно в період УНР та Гетьманщини також пов'язані безпосередньо з визначними особистостями Єлисавет[град]а. Так, на початку літа 1918 року, з офіційно проголошеною «Українфільмою» погоджуються співпрацювати авторитетні письменники України О. Олесь, М. Вороний та В. Винниченко. Заплановані зйомки п'єс останнього «Брехня» та «Чорна Пантера і Білий Медвідь» були здійснені у 20-х роках поза межами України [9, с. 126–139].

Подальша доля драматурга й державного діяча загальновідома, проте помилково вважати, що в еміграції В. Винниченко переймався лише політичними питаннями. Свідченням тому є листи, адресовані О. Олесю. Незважаючи на труднощі еміграційного життя, зокрема в плані матеріального, письменник замислює грандіозні проекти на майбутнє й заздалегідь звертається з пропозиціями до адресата: «Між інчим, Олександрє Івановичу, чи не почуваете Ви в собі хисту писати фільмові п'єси? Можливо, що через якийсь час я зможу організувати фільмове Т-во «Українфільм», яке матиме за своє завдання знайомити світ (Європу, Америку, Австралію) з Україною та її мистецтвом. Спробуйте подумати над цим. Коли у мене вийде справа, я Вас сповіщу, й, може, Ви напишете якийсь сценарій. Час уже справжнім художникам взяти в свої руки кінотеатр і вирвати його з міщансько-детективного лубка» [3, с. 485–486]. Власне, думки В. Винниченка спроектовані в сьогодення й лунають як пересторога, оскільки кінематограф України виконує наразі здебільшого протилежні соціальні

замовлення, замість втілення унікальних рис національної ментальності, й заперечуючи тим самим аксіому: «Саме мистецтво екрана насамперед репрезентує характерні автентичні особливості народу» [10, с. 6–7].

«Кінематографічному поверненню» В. Винниченка на батьківщину завдячуємо, зокрема, В. Панченку та В. Мощинському, які в березні 1995 року презентували Україні повнометражну художньо-публіцистичну стрічку «Голгофа Володимира Винниченка» [4]. Тоді ж кіровоградці ознайомились із ґрунтовною рецензією на неї В. Марка, в якій зроблено аналіз обсягів та актуальної спрямованості розрізнених матеріалів, сформатованих авторами в послідовний візуально-пізнавальний кінометраж [8].

Обсяги статті не дають можливості висвітлення усіх проблемних питань, які потребують окремого монографічного дослідження. Тому, маючи за відправну точку розмисли і проекти В. Винниченка, звернемося до кінематографічного сьогодення Кіровоградщини, відповідно до сформульованих аспектів обговорення конференції.

Три повнометражних художніх кінострічки за мотивами опублікованих творів, скандальний к/м «Бойня» та екранізоване особисто автором оповідання «Маленьке життя» [12] – таким є на сьогодні внесок українського письменника-новомиргородця О. Жовни у вітчизняний кінематограф. Проте аналіз напрацювань прозаїка у галузі кіномистецтва потребує кількох попередніх зауваг, що стосуються як літературних першоджерел, так і створених за ними художніх стрічок.

О. Жовна не належить до числа письменників, твори яких характеризуються однозначністю зображуваних ситуацій та ординарністю реалізації в них людських характерів [16]. Об'єктами обсервації митця є душевні імпульси, маргінальні відчуття перебування на межі «оповитого серпанком містики» буття-небуття. Персонажі прозаїка «...з химерною, «потойбічною» психікою, і звідси, – констатує В. Панченко, – відчуття якоїсь інфернальності, ірраціональності того дійства, яке відбувається перед нами» [13, с. 3–5].

Знайомлячись із творчістю прозаїка, слід пам'ятати про інтертекстуальність образів, сюжетних колізій і зображуваних ситуацій його доробку. Для прикладу звернемося до першого екранізованого твору письменника. Центральною постаттю «Партитури на могильному камені» є композитор Лейбович-Сарський, у минулому митець, який сягнув високостей успіху, слави й сімейного благополуччя, наразі – загадковий пацієнт клініки-богадільні, загубленої в лісових нетрях на місці колишнього Лебединського монастиря. Медик-інтерн, від імені якого йде мова у «Партитурі», переймається загадковою долею Сарського, але розгадати всі таємниці цієї непересічної особистості аж до трагічного фіналу (самогубство? убивство?) йому не вдається.

Такими є вузли зовнішньої простої сюжетної зав'язі твору. Структура тексту ускладнюється зверненням до інфернального світу посередни-

цтвом перебігу хвороби Сарського та його монологів-сповідей-прозрін, в яких поєднується реальне й містичне і що є визначальним у пропонованій нами інтерпретації «Партитури».

Простежимо етапи «гріхопадіння» композитора:

– «Я почав виконувати реквієм на своїх концертах, не стверджуючи, але й не відмовляючись від його авторства!»;

– «Ви можете сказати, перед чесною людиною безсила спокуса негідної слави. Але так завжди думаєш, коли не вкусив тієї спокуси»;

– «Успіх п'янив мене, я був щасливий і не помічав нічого навколо себе. Я навіть справді почав вірити в те, що реквієм мій»;

– «Я витяг з портфеля наготовлену сокиру і почав знищувати партитуру... весь час, скільки я бив по каменю, у мені відлунював, звучав реквієм. З кожною знівченою нотою мелодія, здавалось, стихала, ставала тускнішою, і от я знищив останню» [18].

Здається, вини за Лейбовичем ніякої немає, він лише виконує те, що накреслено чиеюсь рукою, «не борсаючись» і «не противлячись». Нездійснене в минулому регентом, автоматично втілюється в життя Сарським, але без згоди на те справжнього автора. Втім, чи не було це спокусою, адже твори монаха заборонялись, як такі, що порушують церковні канони? Отже, «ображена душа» монаха заперечує попередньо змальовану композитором модель світобудови? А може, привласнення чужого полишає його спокою там і в цьому не суєтна земна, а вища несправедливість? А якщо дух віддають в заставу тому задля торжества миттєвості саме в земному житті, і не буде ніякого наближення і рівних серед рівних? (тут і далі курсив наш – Т. Я.)

Незбагненне коло гріха – кари – спокути – прощення, здається, замкнено, є шанс на повернення до нормального (?) життя, але герой немов самому собі на злостиву втіху розриває-руйнує його біблійною сентенцією євангеліста Матвія: «Заходьте тісними воротами, адже широкі ворота і просторий шлях, що веде в погибель і багато хто іде ним, бо ж тісні ворота і вузький шлях, що веде до життя, і не кожен відшукує їх». Залишаються болючі питання: то чи є такі виправдання Сарському за його гріхопадіння і зустрічно – чи є виправдання помсті минулого в образі чорного монаха сущому, яке нарешті дочекалося його витвору?

Якщо так, то що є божевілья Ракова – помста вищих сил за його ж помсту пацієнтові (колізії «дружина композитора – екс-наречений головлікар», «головлікар – імовірний убивця Лангер»)? Чи божевілья лікаря і є отим виправданням несправедливої (?) долі композитора?

І врешті – що є творення високого мистецтва? І яка тому вартість? Ціна Паганіні? Моцарта? Якщо викликає біль і руйнує життя – то від кого, для кого і по кому він, реквієм? У цілому ж і повість, і кінострічка по-

рушують «вічні» морально-етичні проблеми, які змінюють формулювання, але залишаються в суті своїй незмінними: «...і пошуки істини, і вікова мудрість простих людей, і незашореність погляду на світ божевільних, і вторгнення містики в реальність як матеріалізація проблем совісті, і лєвкеркюнівське божевілля талановитих» [7, с. 43].

Ще один цікавий мотив стрічки, на думку О. Кияшко, починається з ікони «Усікновення голови Іоанна Предтечі». Продовжується він в «образі божевільного Лангера, який вважає себе покликаним завершити справу недбалих прислужників Ірода, які відрубали голову комусь іншому, тоді як справжній Іоанн і досі ходить по землі. Кульмінації цей мотив набирає в момент убивства Сарського й знову замикається на іконі» [7, с. 43].

З іконою, яка виступає чи не головним концептом твору, пов'язаний сюжет останньої на сьогодні кінострічки О. Жовни «Маленьке життя». Тікаючи від голоду, малий Пилипко потрапляє до монастиря, де виявляється його малярський хист. Згодом у монастир завезли хвору дівчинку з сумними і «дивовижно блакитними очима». Пилипок потай від братів монахів намалював ікону святого Пантелеймона-цілителя і простояв із нею кілька ночей під віконцем дівчинки, доки та не видужала. «А сам застудився і вмер. Чи: не вмер, а віддав своє життя тим блакитним очам» [1, с. 3–10].

Якщо герой «Маленького життя» для учнів молодшого шкільного віку є втіленням чеснот, гідних для наслідування [5], то старшому читачеві варто порівняти оповідання О. Жовни з новелою О'Генрі «Останній листок». В обох творах – вчинок, самопожертва задля людини. Проте звернімо увагу на вікову різницю героїв – маленького Пилипка і похилого віку художника-невдахи, невтішного п'яка Бермана, розмислимо над різницею в спонуканні їх (спонтанно чи усвідомлено?) до подвигу...

Вагомим у розумінні образу Пилипка є також епізод у малярні, коли хлопчик розглядає монастирські книги і зокрема зображення страшного суду. Фахівці безпомилково впізнають у ньому репродукцію триптиху-складня нідерландського художника XV ст. Я. Мемлінга. І саме центральну частину внутрішньої композиції: серафими сурмлять у сурми, з відкритих могил тривожно виглядають покійні, хоча долю кожного уже визначено заздалегідь (мимохідь згадується трансформація малим Сашком живих людей у грішників на подібному зображенні пекла у хрестоматійній «Зачарованій Десні» О. Довженка). Даний епізод є підтвердженням беззаперечної істини: людство живе і діє в межах образної культури. Адже кожний образ – то цілий світ, який має величезну кількість, якщо не безліч смислів. Тому вміння візуального сприйняття має органічну складову: вміння розуміти. Знання супроводжують бачення твору, розширюють перспективу його осягнення, а сенсорне багатство живопису навзаєм стає поживою для інтелекту.

Текстуальними особливостями кінематографічної прози О. Жовни далі, на наш погляд, постають:

- незвичне місце дії: психіатрична клініка, інтернат для сліпоглухонімих, загадковий маєток у вікторіанському стилі. В. Бондар охарактеризував таку особливість, як «прагнення освоїти, дослідити мало знані пласти життя» [1, с. 3-10];

- час – здебільшого без будь-якої реальної конкретики. Попередньо цитований дослідник наголошує на позачасовості, яка «...дає можливість читачеві зосереджуватись на головному, а авторові стверджувати вічне й нетлінне, непідвладне часові» [1, с. 3-10];

- маніпуляції містичних сил героями з нормою-не-нормою задля досягнення справедливості (чи не ефемерної?), і навпаки – спроба носіїв норми проникнути в інфернал і маніпулювати не-нормою з претензією відкриття для неї ілюзорного світу чуттєвої насолоди («Експеримент»).

Зупинимось на цьому суперечливому творі в контексті його екранної інтерпретації. Сюжет «Експерименту» розгортається в глушині, віддаленій принаймні на століття від цивілізації й одвічного її супутника – «ярмарку людської марноти». Місце дії – інтернат для сліпоглухонімих, притулок для найбільш обділених (чи обраних?) Богом. Вони ж – герої, а ще оповідач і вихователі, які живуть поряд і опікують їх. Дрімуча до божевілля застиглість буття... І раптом з'являється Ліка, втілення іншого, нетутешнього життя, з запереченням його непохитних моральних принципів, а відтак професійних та етичних норм, з утвердженням своєї, єдиної прийнятої філософії.

Життя сліпоглухонімих – на рівні приматів, не більше. Смерть? «Що є смерть? – запитує Ліка. – Це вічна тьма? То це в них є. Вічна тиша? І це в них є. «Це і є смерть? – скажуть вони. – Тоді вона нічим не відрізняється від життя. Що ж тут незвичайного чи страшного?» Боже, вони наполовину мертві. Живі мерці». Ліка пропонує оповідачеві (ім'я його в повісті не названо) провести експеримент: розбудити почуття любові, «основний інстинкт» у сліпоглухонімих Олі й Сашка, але попередньо самим роз'яснити кожному з них що є любов, інтимна взаємність... Але як зробити з них закохану пару? Їхній світ – специфічний і дуже крихкий. Будь-яке втручання ззовні може привести до небажаних наслідків...

Проте для Ліки подібний експеримент – не лише зруйнувати рутинний устрій інтернату як міні-модель усталених суспільних норм співжиття й державних інституцій, а й більше – досягти рівня Творця, оскільки сам Він байдужий до долі своїх творінь. Задум втілюється в життя. Автор намагається бути лаконічним, тому кожне слово, що передається дотиком героїв, по-шекспірівськи об'ємне і невичерпне водночас, як і сам триумф почуття, що спалахнуло перед невідворотним трагізмом фіналу.

Почуття й думки мимохідь занурюються у стихію руйнації старого світу і створення світу нового з новою людиною в ньому. Але чи справді це так насамперед для Олі? Чи справді вона нова людина, а якщо так, то хто з нею, наскільки, як і допоки? На жаль, в ситуацію повної, тепер уже остаточної ізоляції – як наслідок інтриг і прояву «піклування про моральність» – потрапляє головний суб'єкт експерименту, який зайшов надто далеко (вони, експерименти, завжди заходять надто далеко і до того ж з непередбачуваними наслідками, як у велсівському «Острові доктора Моро» чи булгаківському «Собачому серці»). Оля гине (суїцид чи просто випадковість? тінь Офелії?), головні герої втрачають свої духовні орієнтири і, певно, назавжди – життєвий спокій.

Така, на перший погляд нескладна, сюжетна колізія повісті. Але неоднакові асоціації та рефлексії, що виникають після її прочитання та перегляду стрічки «Ніч світла».

У відомій комедії Б. Шоу, названій ім'ям міфічного царя Пігмаліона, утверджується думка, що лише людина може створити людину. Чи творить герой «Експерименту» зі сліпоглухонімої Олі новітню Галатею? Якщо так, то чи пам'ятає він про мудре Принцове застереження, художньо сформульоване Екзюпері, чи бачить він у своїй обраниці лермонтівську княжну Мері, біблійну Суламіт або таємничу лісовичку Олесю Купріна? Виникає парадоксальна ситуація: творення добра – пробудження любові – народжує зло – фізичну загибель героїні саме тоді, коли у її вічному мороці спалахнув вогник, можливо, повноцінних (?) почуттів. Мимохідь спливають у пам'яті рядки з «Балади Редінзької в'язниці» О. Уайльда: Коханих кожен убиває ... Олю вбивають експериментом, попередньо досягнувши його очікуваного результату. Вбивають усі – і виконавці задуму, і його супротивники, залишаючись при тому глибоко нещасними людьми, перейшовши до розряду власне «живих мерців». «Тепер я вільна від усіх тягарів. Намагатимусь жити, не ображатимусь, якщо ти забудеш мене», – напише Ліка в листі без зворотної адреси. Зинаїда Степанівна, незважаючи на свою причетність до смерті Олі, залишається «директрисою» – «живим манекеном» – і підтримує суто професійні стосунки з тим, кого безнадійно любить і хто знає «все про минуле і пам'ятатиме до самої смерті». Він же – знову «стриманий пуританин і добросовісний педагог», який на нарадах «уважно слухає директрису і занотовує до записника найцінніше з її промов». Символічним є те, що в оповідача «істотно послабився зір» – ще одна сходинка, тепер уже у фізіологічному плані, до рівня вихованців?

Щодо «Експерименту» та Балааянівської «Ночі світлої», то ці твори схожі, як білий лебідь з чорним. Наскільки відповідним для наукового стилю є наше порівняння, можна визначити після короткого роз'яснення. Чорні лебеді мешкали тільки в Австралії, і європейські орнітологи кла-

сифікували їх як новий вид, довгий час заперечуючи будь-який зв'язок між цими птахами, тому що «лебеді можуть бути тільки білими». Згодом філософи взяли на озброєння поняття «чорний лебідь» для позначення знання, яке докорінно заперечує усі попередні знання. На сьогодні це словосполучення означає ще й будь-яку непрогнозовану подію, що впливає на наше життя. Гадаємо, усі три позиції дієві в дискусійному спрямуванні щодо порушених «Експериментом» / «Ніччю світлою» проблем.

О. Жовна, як дефектолог за фахом, не міг не знати критичної статті О. Щербини стосовно науково обґрунтованих концептуальних засад психології та мистецьких завдань у «Сліпому музиканті» В. Короленка [19]. Незрячий вчений, зокрема, наголошував, що заслуга Короленка як письменника полягає в тому, що він з високою майстерністю змалював поширені серед зрячих погляди на душевні переживання сліпих. Зауважимо, О. Жовна не повторює помилки великого російського белетриста, він лише загадково твердить: «Темрява – населена; загадка – магнетизує, бо там – ЩОСЬ є» (наголошення О. Жовни – Т. Я.) [11, с. 26–27]. Натомість Р. Балаєн «відмовившись від репрезентації культурної і національної іншості, звертається до більш радикальних підвалин людського, до іншості на рівні чуттєвості» [2, с. 40].

Однак, у контексті зазначеного ми змушені звернутися до процитованої статті О. Брюховецької з метою акцентувати увагу на тих фактичних помилках, які допускають інколи кінокритики-професіонали. Так, згадана дослідниця трактує фінал «Ночі світлої» (герой А. Кузічева відмовляється від поїздки до Москви, де його чекають наукова кар'єра й коханка) як заперечення цінностей голлівудського і сучасного російського кіно з їх наголосом на особистому успіхові. Принагідно зауважимо, що просторова невизначеність у кіноповісті О. Жовни матеріалізується Р. Балаєном у цілком конкретне Підмосков'я. Далі – помилкове твердження: «Показово, що оповідання О. Жовни, за яким знято фільм, якраз містило цю егоїстичну етику – головний герой покидає заклад, вчиняючи цим неминуче зло ближнім» [2, с. 40]. Можливо, критик мала на увазі один із п'яти варіантів сценарію, а не саму кіноповість? Втім, питання в іншому. Чи не є світлий мелодраmatизм кінофільму Балаєна запереченням безпросвітнього трагізму повісті Жовни? Особливо з цілком голлівудським happy end? У такому випадку і в титрах мало бути: «За дуже віддаленими мотивами твору О. Жовни».

Як письменник і кіносценарист, О. Жовна приваблює насамперед доступністю створюваного творчою уявою світу, який немов закликає стати учасником його сприйняття без надміру інтелектуальних зусиль. Втім, така простота є значною мірою позірною, оскільки читачеві-глядачеві залишається необмежений простір для власних роздумів і висновків. Між текстом і режисером лежить його режисерське сприйняття, яке не завжди є вичерпним в осягненні зовнішнього світу. В суто технічному плані, між зо-

бражуваним і режисером стоїть камера, яка змушує оператора суб'єктивно компонувати у просторовій площині образи, відповідно до режисерських і власних уподобань, критерію потрібності-непотрібності, моральних та етичних принципів тощо. Під час монтажу всевладно диктують свої вимоги закони драматургії, сумірності довжин і т. ін., що й виявляє режисерське ставлення до зображуваного життєвого явища або художньо-смыслову квінтесенцію твору. Таким чином, на атомарному рівні, від самого початку зйомки, вона є неправдивою, про що знають і режисер, і глядач. Тому зовнішня доступність швидше виконує функцію лакмусового папірця у виявленні спільників, готових сприйняти створену митцем ілюзію, а відтак і систему образів, що формуються на її ґрунті у свідомості і є насправді реалістичними, порівняно з ілюзорним світом художнього твору. У плані ж зворотного зв'язку – те, як глядач сприймає трактовану режисером життєву подію, стає основою ставлення реципієнта до цієї події і, врешті, іманентно обране ним ставлення визначає моральну та духовну сутність його самого.

Загальновідомо, що режисер має право на власне прочитання літературного твору і на певні авторські акценти кінематографічної версії, якій завжди опирається відданий письменнику читач. Звідси постає необхідність першочергового розгляду художнього тексту, а вже потім порівняльного аналізу кінопродукції за його мотивами чи кіносценарієм. Зворотний шлях буде програвшим варіантом для літератури. Можливо, варто дослухатися й до роздумів-сумнівів В. Єрофєєва: «Екранізація – це вбивство літературного тексту. [...] Найкраще, що можуть робити кінематографісти – брати посередні тексти: чим кращий текст, тим гірший фільм» [6, с. 117–119].

Утім, допомогти визначити власні пріоритети у складному полілозі «письменник – текст – сценарист / режисер – екранізація – читач / глядач» із урахуванням естетичних смаків і рівня критичного досвіду прихильників того чи іншого жанру – і є надзавданням даного й подальших обговорень. В цілому, на наш погляд, вектор спрямувань має бути зосередженим на вимогах, за висловом цитованого вище В. Сидоренка, «незаангажованої інтерпретації» здобутків минулих епох та віддзеркалення в повному обсязі «усієї шкали різнохарактерних подій та явищ, культурологічних процесів національного мистецького життя ХХ століття» [10, с. 5–7], невід'ємною складовою яких є літературний, театральний, кінематографічний і дослідницький фонд кіровоградського регіону.

Використані джерела та література:

1. Бондар В. Рання проза: пошуки власного стилю / Жовна О. Маленьке життя. – Кіровоград: ПБЦі «Мавік», 2004. – С. 3 – 10.
2. Брюховецька О. Світло ночі: політика, етика, естетика / «Кіно-Театр». – 2004. – № 4. – С.40.

3. Володимир Винниченко: «Бо я – українець»: Дайджест-конспект життя і творчості за матеріалами досліджень Володимира Панченка / Упоряд.-автори Колісник С., Яровенко Т.. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2011. – 512 с.
4. «Голгофа Володимира Винниченка». Автори: В. Панченко, В. Мошинський. – Кіровоградська обласна державна телерадіокомпанія, 1993.
5. Голик О. «Як навчити відчувати душу, розуміть, що десь комусь болить?» (За оповіданням О. Жовни «Маленьке життя») / До храму власної культури. Уроки літератури рідного краю в школі. Методичний посібник. – Кіровоград: В-во КОІППО ім. В. Сухомлинського, 2008.
6. Єрофеев В. «Екранізація – це вбивство!» / «Кіно- коло». – 2002. – № 3. – С. 117–119.
7. Кияшко О. «Партитура на могильному камені» / «Кіно – Театр». – 1996. – №4. – С. 43.
8. Марко В. Ще один крок до воскресіння / Вечірня газета, 10 березня 1995. – С.7.
9. Миславський В. Кіно в Україні (1896–1921). Факти. Фільми. Імена. – Харків: Торсінг, 2005. – 576 с.
10. Нариси з історії кіномистецтва України / Редкол.: В. Сидоренко (голова) та ін. – Київ: Інтертехнологія, 2006. – 864 с.
11. Олександр Жовна: «Мистика й була найбільш розчарована...» Запитувала Лариса Брюховецька / «Кіно-Театр». – 2005. – № 6. – С. 26–27.
12. «Партитура на могильному камені» (автор сценарію О. Жовна, режисер Я. Лупій, 1995); за мотивами повісті «Експеримент» – «Ніч світла» (автори сценарію Р. Балаян та Р. Ібрагімбеков, режисер Р. Балаян, 2004); «S. H. Second hand» – «Секонд хенд» (автор сценарію О. Жовна, режисер Я. Лупій, 2005); «Маленьке життя» (сценарій та режисура О. Жовни, 2008); «Бойня» (орієнтовно середина 90-х).
13. Панченко В. Запрошення до потойбіччя / Жовна О. Вдовушка. – Кіровоград: Кіровоградське державне видавництво, 1996. – С. 3 – 5.
14. Перелік Елісавет[град]ських кінотеатрів (вибірково): «Биограф Заря», «Биоскоп Звезда», «Иллюзия», «Олимп» М. А. Михайлова, «Патиграф». 15. Перелік відзнятих кінострічок (вибірково): Колос ржи в Елісаветграді. Вип.: Кінотеатр «Иллюзия» (Елісаветград) 7.04. 1912. Опер. Мельников, Перлін (?). (Стрічка не збереглася); Учення юнкерів Елісаветградського кавалерійського училища. Вип.: Кінотеатр «Иллюзия» (Елісаветград) 10.04. 1912. Опер. Мельников. (Стрічка не збереглася); Парад у собора в Елісаветграді 23 апреля 1912 г. Вип.: Кінотеатр «Иллюзия» (Елісаветград) 5.05. 1912. Опер. Мельников. (Стрічка не збереглася); Город Елісаветград и его жители. Вип.: Кінотеатр «Олимп» М. А. Михайлова (Елісаветград) 18.05. 1912. (Стрічка не збереглася); День белого цветка в Елісаветграді. Вип.: Кінотеатр «Иллюзия» (Елісаветград) 8.09. 1912. Опер. Мельников. (Стрічка не збереглася).
15. Поліщук Я. Несчастливі коханці й блудні сини Жовни: file: // F:\ ЛітАкцент – світ сучасної літератури. Htm.
16. Сине-фоно (Москва). – 1912. № 16. – С. 20; Елісаветградские новости. – 1912. – 7 апреля. – № 79; там само – 1912. – 10 апреля. – № 82; там само – 1912. – 26 апреля. – № 98; там само – 1912. – 5 мая – № 103; там само – 1912. – 30 августа. – №198; там само – 1912. – 7 сентября. – № 207.
17. Тут і далі цитуємо за: Жовна О. Її тіло пахло зимовими яблуками: Оповідання та повісті. – Львів: ЛА «Піраміда», 2008. – 388 с.
18. Щербина А. Слепой музыкант Короленка как попытка зрячих проникнуть в психологию слепых (в свете моих собственных наблюдений). – Москва, 1916. Про дану роботу: Л. Кулик «О. М. Щербина про художню та реальну правду у творі В. Г. Короленка «Сліпий музикант» / Дефектологія, 2005, №. – С.45 – 47.

ДОКУМЕНТУМ

З ІСТОРІЇ АРХІВНОЇ СПРАВИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ УКРАЇНИ

(Добірка документів Державного архіву
Кіровоградської області)

1.

Совершенно секретно.

№ 22

УТВЕРЖДАЮ.

Нач. Главного Архивного

Отделения НКВД СССР

2-го Отдела ГАУ

Капитан гос. Безопасности

/СВЕТЛОВ/.

21 СЕНТЯБРЯ 1939 г.

ИНСТРУКЦИЯ

ОТДЕЛА СЕКРЕТНЫХ ФОНДОВ ГОСУДАРСТВЕННЫХ АРХИВОВ
ОБЛАСТЕЙ, КРАЕВ, РЕСПУБЛИКАНСКИХ И СОЮЗНЫХ

По учету лиц, проходящих по компрометирующим
архивным материалам.

1. Для проведения учета проходящих по секретным фондам лиц с компрометирующими материалами, нужно выделить секретные фонды в архиве и проработать их в порядке оперативной важности.

2. Прежде чем приступить к выявлению и разработке лиц уже отобранного для разработки того либо иного секретного фонда, для учета проходящих по нему лиц, нужно из него выделить единицы хранения, в которых имеются сконцентрированные данные на проходящих основных по данному фонду лиц/анкеты, списки, ведомости/. Эти лица берутся на учет по алфавитной карточке, форма прилагается/. По обработке таким путем этих единиц хранения немедленно составляется предварительный список проходящих по данному фонду основных лиц для организации местного розыска в 3 экземплярах: I экземпляр этого списка остается в архиве, II других передаются в архивный отдел НКВД.

Предварительные списки для местного розыска не требуют регистрации обязательно всех материалов фонда на данное лицо в карточке; достаточным для розыска и внесения в список следует считать наличие установочных данных /фамилия, имя, отчество, год и место рождения, место службы и род занятий в прошлом по документам архива и первичные данные, компрометирующие данное лицо/.

Архивный отдел НКВД немедленно передает 1 экземпляр названного выше списка для оперативно-агентурной реализации во 2-й отдел УГБ на месте, о чем извещает 2-й отдел ГАУ НКВД.

Центральные архивы г. Москвы 2 экземпляра списка передают во 2-й отдел ГАУ НКВД СССР.

3. После этого продолжается разработка остальных единиц хранения данного секретного фонда, заключающаяся в пополнении алфавитной картотеки этого фонда новыми данными и, может быть, лицами.

Таким образом организуется алфавитная картотека определенной политокраски.

4. При проработке определенного фонда и определенной политической окраски необходимо брать на алфавитно-картотечный учет лиц и другой политической окраски, проходящих по прорабатываемому фонду, с тем, чтобы каждую единицу хранения отработать раз до конца и сделать отметку на ней об отработке /например, поставить штамп: «Картотека 1939 г.»/.

Алфавитные карточки на лиц, взятых попутно при разработке определенного фонда, хранятся отдельно по политокраске до разработки других секретных фондов, по которым проходят, как основные, лица этой политокраски. Если же таких фондов в архивах нет, то на них составляется отдельный список-справочник. Количество взятых на учет по алфавитным карточкам лиц попутно при разработке определенного фонда должно быть принято во внимание при определении очередности проработки следующего фонда.

5. В алфавитной карточке необходимо заполнять все вопросы, с исчерпывающей полнотой. На обороте карточки регистрируется краткая суть содержания компрометирующего материала, по возможности, по ка-

ждому архивному документу. Повторять суть компрометирующего сведения не следует, но шифры местонахождения всех архивных документов на карточке должны быть занесены все полностью.

6. Алфавитная картотека систематизируется в строго алфавитном порядке /не только на 3-4 первых буквы фамилии/.

7. После окончательной проработки определенного фонда из организованной и систематизированной по нему алфавитной картотеки данной политокраски /см. пункт 3/ составляется вновь список-справочник, уже с полными данными, зарегистрированными на карточке. Назначение этого списка – систематизация данных по СССР и объявление розыска лиц во всесоюзном масштабе.

Этот до список-справочник составляется в 3-х экземплярах и направляется: I в соответствующий архивный отдел, I в соответствующий оперативный отдел УГБ ННВД /УНКВД/ на месте и I во 2-й отдел ГАУ НКВД. Архивы такого списка у себя не оставляют.

8. Алфавитная картотека, составленная по каждому фонду и политокраска, после составления списка-справочника вливается в общую алфавитную картотеку отдела секретных фондов архива для справочной работы.

ПРИМЕЧАНИЕ: Центральные архивы гор. Москвы и Ленинграда, архивы Московской области, до того как влить алфавитные карточки в общую картотеку, снимают с них дубликаты с добавлением на них в левом верхнем углу наименования архива и пересылают эти дубликаты алфавитных картотек целиком по политокраскам во 2-й отдел ГАУ НКВД СССР.

9. Если после составления списков-справочников при разработке других секретных фондов архивов вскроются новые лица с компрометирующей политокраской, не помещенные в список-справочник и не взятые на алфавитно-картотечный учет раньше, то эти лица берутся на новые алфавитные карточки, которые систематизируются опять по политокраскам. С ними и архивы, и архивные отделы поступают так же, как и с карточками до составления списка-справочника /см. п.п.2, 7 и 8 данной инструкции/, только в посылаемых списках и делают пометки: дополнительный.

10. Дополнительный материал на лиц, уже помещенных в список-справочник, регистрируется только в алфавитной карточке на данное лицо, за исключением таких случаев, когда эти материалы вносят существенное новое в общую суть компрометирующих сведений на это лицо или облегчают розыск последнего. В таком случае архивы посылают специальное сообщение в дополнение к списку-справочнику по адресам, указанным в п. 7 данной инструкции.

Начальник 2 отделения 2 отдела
ГАУ НКВД /КОЖЕВНИКОВ/

Ф.Р. – 833, оп. 4, спр. 58, арк. 18–19

2.

Сов. Секретно.

Циркулярно.

НКВД СССР
ГЛАВНОЕ АРХИВНОЕ УПРАВЛЕНИЕ

«22» октября 1939 г.

Москва, Б. Пироговская ул.17

Телефон Г-6-60-15

НАЧАЛЬНИК АРХИВНЫХ ОТДЕЛОВ НКВД СОЮЗНЫХ
И АВТОНОМНЫХ РЕСПУБЛИК И УНКВД КРАЕВ И ОБЛАСТЕЙ

ДИРЕКТОРАМ ЦЕНТРАЛЬНЫХ
ГОСУДАРСТВЕННЫХ АРХИВОВ В МОСКВЕ

В связи с трудностями при проведении в жизнь местами / нашего циркуляра от 31 июля 1939 г. на № 3318, пункт I его изменяется на следующую редакцию:

«Подлинные приказы, циркуляры, распоряжения, положения, правила, инструкции, представления в вышестоящие органы, протоколы заседаний, отчеты, доклады и другая служебная переписка, подписанная оказавшимися ныне врагами народа, независимо от того отменены они или нет последующими приказами и распоряжениями, должны храниться наравне с прочими документами в общем порядке.

Копии перечисленных выше материалов, если они не имеют логической связи с теми фондами, в которых они отложены, подлежат уничтожению только после просмотра их экспертно-проверочными комиссиями».

Зам. Начальника Главного Архивного
Управления НКВД СССР
Капитан Гос. Безопасности
/СВЕТЛОВ/

Ф.Р. – 833, оп. 4, спр. 58, арк. 24

3.

Копія.

Д. Негайно.

Таємно

Капр. В 23-х прим.

Штамп ПАУ

ВІД 29. VI-37

104/т.

ДО ВСІХ ЦЕНТРАЛЬНИХ ІСТОР. АРХІВІВ ОБЛ. АРХУПРАВЛІНЬ,
ОБЛ. ІСТОРИЧНИХ АРХІВІВ ТА ГОЛОВАРХІВУ МАРСР.

Тільки.....

На заміну нашого розпорядження від 16. VI-37 р. за 104/т роз'ясню:

Пункт, де говориться «Центральне Архівне Управління УРСР пропонує Вам переглянути архівні матеріали, серед яких є такі документи, і вилучити їх з матеріалів загального переховування», відміняється, а треба користуватись слідуючим:

ПАУ УРСР пропонує Вам в процесі роботи над архівними фондами виявляти серед архівних матеріалів такі документи, де указано вищезазначені прізвища ворогів народу.

Такі фонди брати на особистий облік і давати користуватися до чит. залу в такому порядку, як і таємні матеріали.

Допуск, і їх використання провадити на правах таємних матеріалів.

Керівничий ЦАУ УРСР

/СЕНЧИЛО/

Ф.Р. – 833, оп. 4, спр. 39, арк.1.

4.

Таємно

ДИРЕКТОРУ КІРОВСЬКОГО ДЕРЖАРХІВУ

Облвиконком надіслав всім Райвиконкомам та міськрадам розпорядження про здачу таємних арх. матеріалів за роки до 1933 включно, до відповідних Історичних Архівів, які концентрують до себе загальні арх. фонди за відомим Вам розподілом.

Обласне Архівне Управління пропонує прийняти зазначені таємні матеріали за встановленими правилами та організувати їх переховування в своїй частині.

Про прийом зазначених матеріалів систематично повідомляйте Обласне Архівне Управління.

Керівник ОБДАУ

/ЗЕЛІНСЬКИ/

Ф.Р. – 833, оп. 4, спр. 39, арк. 9.

5.

Таємно

Літ. «Б»

14.01.1937 р.

ДО ВСІХ ДЕРЖІСТАРХІВІВ.

Тільки Кіровському ДІА

Обласне архівне управління роз'яснює, що в справі вилученої контрреволюційної, троцькісько-зінов'ївської літератури Вам потрібно зв'язатись з місцевими органами НКВС та Головліта.

Якщо вилучена література В/ не потрібна, так погодьте передачу її з органами НКВС та здайте по акту Головліту. Про наслідки повідомте.

КЕРІВНИК ОБЛАРХУПРАВЛІННЯ

/ЗЕЛІНСЬКИЙ/

Зав. спец. част.

/МОРОЗЕНСЬКА/

Ф.Р. – 833, оп. 4, спр. 39, арк.1

6.

Таємно

22.01. 1937 р.

ДО ВСІХ ДИРЕКТОРІВ ДЕРЖІСТАРХІВІВ ТА ОБЛІСТАРХІВІВ
ТІЛЬКИ КІРОВСЬКОМУ ДІА

Обласне архівне управління 04.11.1936 р. за № 3/0 запропонувало, під особисту відповідальність Директора ДІА, зайнятись виявленням матеріалів для філіалу Музея ім. Леніна на Україні, але цього часу ОблАУ не одержало від В/ ніяких інформацій про хід проведення цієї роботи.

Отже, Облархуправління, на підставі вказівок агітпропаганд Відділу

ЦК КПБУ та розпоряджень ЦАУ, категорично пропонує в ударному порядку зайнятись підбором означених матеріалів та по мірі виявлення документів негайно надсилати в 2-х примірниках до ЦАУ.

Інформацію про хід проведення цієї роботи надішліть до ОАУ не пізніше 25.01.1936 р.

КЕРІВНИК ОБЛАРХІВУПРАВЛІННЯ

/ЗЕЛІНСЬКИЙ/

Зав. Т/Ч ОАУ

/МОРОЗЕНСЬКА/

Ф.Р. – 833, оп. 4, спр. 39, арк. 3

7.

ЗВІТ

Про пророблену роботу таємно-політичного відділу
Зінов'євського Архівного Управління за 1931 рік.

І. Вступ.

Робота таємно-політичного відділу проходила в кепських умовах, головною перешкодою в роботі було те, що Зав. Партсекцією, який зміщував роботу з таємним відділом, змінювався три рази за відчитний термін, та взагалі робітники, які працювали в таємно-політичному відділі, були без всякої кваліфікації та з роботою не знайомі.

Ставилося декілько раз питання перед відповідними організаціями про надсилку робітників, але за браком останніх такий не надсилався. Все це має певний відбиток виконання роботи в таємно-політичному відділі Місцеварху.

Таємні матеріали переховувалися в загальному архівосховищі, але в окремих залізних та незгораємих шафах, які замикаються.

Робота / впорядкування та склання опису/ над таємними матеріалами не проводилась.

II. Адміністративно-організаційна робота.

Склад співробітників таємно-політичного відділу складався з одного співробітника, який зміщував роботу з партійною секцією. На останнє число звітного терміну мається один співробітник, який займається цією роботою. Зав. таємно-політичним відділом змінювався три рази, це з'ясовується тим, що мала заробітня платня не могла задовільнити співробітників, які працювали.

Коли приймалися співробітники, завжди погоджували питання з відділом Д.П.У. Взагалі співробітники, які працювали в таємно-політичному відділі, були без всякої кваліфікації.

Приміщення та їх устаткування.

За звітний період окремого приміщення не було для таємно-політичного відділу, також не було окремої робочої кімнати. Приміщення устатковано яке цілком відповідає інструкції Д.П.У. від 30/7-1928 року, але з огляду на те, що поруч маютьесь приватні мешканці, перенести таємний матеріал не має змоги.

III. Інструкторська робота.

За відчитний термін обстежень таємно-політичних відділів установ не робилось.

IV. Концентрація архівних матеріалів.

По таємно-політичному відділу М.А.У. окремого пляна робіт не було. За відчитний термін сконцентрованні архівні матеріали таких установ:

1. Кампаніївський Райвиконком 1926 по 1931 рр.
2. Буряксоюз 1925–1930
3. Окрспілка Сільгоспробітників 1923–1930
4. Миськпромрала 1930 – 1931
5. Окрспілка 1926–1930
6. Зінов'ївський Окр. К. К. Р.С.І. 1926–1930

Не упорядкованих таємних матеріалів, за відчитний термін не приймали до таємно-політичного відділу М.А.У.

V. Розборка та описування архівних матеріалів.

Всі архматеріали таємно-політичного відділу знаходяться в упорядкованому стані, не упорядкованого матеріалу мається всього І мат. Зс/м. Уездного Виконавчого Комітету.

За відчитний термін архматеріали не розбиралися з огляду на те, що це не відбивалося в плані робіт.

VI. Складання карток з обліку Е.Д.А.Ф.У.

За відчитний термін карток з обліку Е.Д.А.Ф.У. не складались.

Зав. Зінов'євським Архівним Управлінням

/РОДІОНОВ/

Зав. Таємно-політичним відділом

/КОЛЕСНИКОВ/

Ф.Р. – 833, оп. 4, спр. 3, арк. 16

8.

Копія

Виписка з протоколу № 44

Засідання Президії Зінов'ївського Окрвику 17 листопада 1925 р.

Слухали: Ухвалили:

24. З пропозиціями, висунутими 02.12.1925 року. т. Тарасовим згодитись.

Перейменувати Окр архив в Округове .

Про структуру Архівне Управління.

Окр архіву. Орг частині доручити розробку штату

Інформація представника Окрахівуправління.

Завідуючим Окрархівуправлінням Центру т. Тарасова затвердити т. Павлюченко.

Оригінал за належними підписами.

З оригіналом згідно: Протоколіст ОВК

Надсилається до ВУЦВК у на 2063 від 28.11.1925 р.

Ф.Р. – 250, оп. 1, спр. 417, арк.177

9.

ВИПСКА З ПРОТОКОЛУ ч. I/Т.

Засідання Робітничої Тройки Зінов'ївського Окрвиконкому

Голова – Радченко; Секретар засідання – тов. Кобузон

2-ге січня 1925 року

Надсилається

Слухали: Ухвалили:

12/ Про створення архівного 12/- Утворити Округовий Архівний відділу Окрвиконкому відділ зі штатами розробленими

Губерком

Ориг. підписали:

Голова /Радченко/

Секретар засідання /Кобузан/

Виписка певна: Діловод Окрвику.

Ф.Р. – 250, оп. 1, спр. 419, арк. 63.

10.

До Окрвиконкому.

Докладна записка

Про становища архівів в Зінов'ївську та його Окрузі.

З початку 1917 року при Ревкомі була організована Комісія під головуванням тов. ПОГРЕБЕЦЬКОГО, яка приступила до розробки архівів та витягу з них історичних вартостей і зосередження їх в одному місті.

Так було зібрано архіви жандармського відділу і перенесено до архіву бувш. Округового Суду. Більше комісія нічого не зробила, за браком робітників та коштів, з наступом громадянської війни, деякі архіви були частково знищені, а деякі зовсім зникли.

В 1920 році знову була утворена комісія по розробці архівів, при чому виявилось, що найбільш цінні документи охранки, судові, міської думи та шкільні – зникли. Залишились нетронутими нотаріальні, Держбанку, казначейства та редакції «Голос Юга». З наступом бумажного голоду Комісії було доручено постачати установи чистим на використання папером архівів, але ця робота, як видно, велась безпланово сама по собі, бо майже всі вартості, які залишились після громадянської війни, були сьому знищені. Архіви різних шкіл знищені військовими частинами, які під час топливної кризи топили ними печі, використовуючи одночасно гідний папер для канцелярії. Найбільш цінній частині архівів військової думи земської управи, Держбанку, казначейства та редакції «Голос Юга»

були зосереджені при «Всеіздаті» і погинули в 1922 під час пожежі. В сучасний мент маютья архіви повністю нотаріальних та частина, не маючих особливої і історичної ваги, судових.

При Окрфінвідділі маютья лишки архівів Держбанку і казначейства. При Окрвиконкомі частина архівів міської думи з 1905 року та частина його при природо-історичному музеї, де є документи з 1800 року і даже раніш.

Частина архівів редакції «Голос Юга» при Центральній Книгозбірні. Щож торкається архівів в районах, то маютья відомості тільки про Бобринецький, який було перенесено в помешкання Райвик. та опечатано, але завдяки недбалому відношенню печатки зірвані і частина його розкрадена. Не має відомостей про Новомиргородський архів, де мусять бути цікаві та цінні документи про суперечки міщан з селянами, які мають вагу для виявлення давно минулого економічного становища селян. Також не відомо про становище Ново-Українського архіву, в якому повинні бути цікаві документи, під час аграрних безпорядків 1905 1907 років.

В складі всіх зазначених [...] архівів мусять бути також дуже цінні документи про голодні 1893 та 1902 і 1903 рр. Для того щоб не допустити подальшої руйнації різних архівних вартостей, необхідно обслідувати всі архіви

м. Зінов'ївську та провести витяги з них архівних вартостей і їх [...] при природно-історичному музеї для проробки.

Обслідувати архіви радонових осередків, і з огляду на те, що для проробки вартостей там не маєтья наукових сил, також забрати їх до природо-історичного музею.

Розшукати лишки архівів бувш. волостніх осередків, а особливо, участкових станових приставів, і забрати їх до м. Зінов'ївську.

Всю роботу, по виявленню архівних вартостей та зосередження їх, покласти на природо-історичний музей.

Ст. Окрінспектор Освіти

/Інспектор Політосвіти

Діловод

Ф.Р. – 250, оп. 1, спр. 419, арк. 65.

11.

ПРОТОКОЛ

ТЕХНАРАДИ СПІВРОБІТНИКІВ ЗІНОВ'ІВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
ІСТОРИЧНОГО АРХІВУ ВІД 25-ГО ЛЮТОГО 1933 РОКУ.

ПРИСУТНІ: Директор Зіндержістархіву тов. РОДІОНОВ І. М., КРАС-
НАЯ, КОЛЕСНІЧЕНКО, БОРОВІК.

ГОЛОВА: БОРОВІК Е. Н.

СЕКРЕТАР – РЯДНЕНКО

ПОРЯДОК ДЕННИЙ:

1. Обговорення Щоденника тех.-норми виробки
2. Вибори уповноваженого К.В.Д.
3. Біжучі справи

СЛУХАЛИ:

І. т. РОДІОНОВА про хід роботи технічної норми виробки і занесення до щоденника. За минулий місяць були недоліки, що зазначаючи щоденник не визначали назву фонду, лінійний розмір, скільки впорядковано, скільки не впорядковано. Ці всі відомості потрібні для встановлення здольної роботи.

УВАЛИЛИ:

І. Заносити до Щоденника характер фонду, скільки впорядковано, скільки розпорошеного. До 28 лютого зробити Щоденник місячної роботи. Відносно впорядкування архівних матеріалів котрий не має історичного значення не витрачати даремно часу щоб замінити обгортки й підшивку.

В будучих днях уділити велику увагу для вивчення питань, що стосуються до норм технічної виробки.

СЛУХАЛИ:

3. т. БОРОВІК про обрання Уповноваженого К.В.Д. Кандидатури слідуючі: т.т. І/Колесніченко, 2/Рядненко.

УВАЛИЛИ:

2. Обрати на Уповноваженого К.В.Д. Колісніченко одноголосно.

СЛУХАЛИ:

3/ т. КРАСНУ про стан нашої Довідкової роботи, про покращення цієї роботи, перевірити фонди, котрі потрібні для Довідкового значення, взяти його на облік й скласти показчика слідуючих фондів. І/Окрсуд, прокурат.2/про відвідування Політшкол.

УВАЛИЛИ:

3/ Внесено преложення т. Родіонов з наступом теплої погоди приступити до взяття на облік слідуючі фонди Окрсуду і Прокуратури 2/ Охвати службовців Політ-навчанням.

ГОЛОВА

/БОРОВІК/

Секретар

/РЯДНЕНКО/

Ф.Р. – 833, оп. 4, спр. 8, арк. 1–2.

ІСТОРІЯ МІСТ І ЄІА

Олег Марченко*

м. Кропивницький

ВПЛИВ РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКОЇ ВІЙНИ 1877–1878 рр. ТА ЄВРЕЙСЬКИХ ПОГРОМІВ 15–17 КВІТНЯ 1881 РОКУ В ЄЛИСАВЕТ[ГРАДІ] НА ДІЯЛЬНІСТЬ МІСЬКОГО ГРОМАДСЬКОГО БАНКУ

У статті розглянуто процес функціонування Єлисавет[град]ського міського громадського банку за 1865–1883 роки. На основі досліджуваних матеріалів здійснюється спроба проаналізувати фінансові операції банку за окремими напрямками. З'ясовано вплив російсько-турецької війни 1877–1878 років та єврейських погромів 15–17 квітня 1881 року в Єлисавет[граді] на діяльність міського банку. Досліджено особливості розподілу чистого прибутку громадського банку й визначено його роль і значення для розвитку міського самоврядування Єлисавет[града].

Ключові слова: міський громадський банк, місцеві фінанси, міська дума, Єлисаветград, єврейські погроми.

* Марченко Олег Миколайович, доцент кафедри всесвітньої історії Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, кандидат історичних наук.

The article deals with the process of functioning of the Yelysavet[grad] City Public Bank during 1865–1883. On the basis of the investigated materials, an attempt is made to analyze the bank financial operations in the following areas. It reveals the influence of the 1877–1878 Russo-Turkish War and the Jewish pogroms of April 15–17, 1881 in Yelysavet[grad] on the city bank's activities. The peculiarities of the public bank net profit distribution are investigated and its role and importance for the development of Yelysavetgrad city government are determined.

Key words: city public bank, local finances, city дума, Yelysave[tgrad], jewish pogroms.

Постановка проблеми. Успішне функціонування органів міського самоврядування в другій половині XIX ст. тісно пов'язане з діяльністю міських громадських банків. Від їхньої дієвої співпраці залежав економічний розвиток міст, розбудова комунальної сфери, впровадження в містах інфраструктурних та благодійних проєктів, формування в містах традицій ведення фінансово-кредитних операцій. Доцільним нам видається розгляд діяльності Єлисавет[град]ського міського громадського банку в кризових ситуаціях, зокрема в умовах війни між Російською імперією й Портою в 1877–1878 роках та під час єврейських погромів у місті в 1881 році.

Аналіз останніх наукових досліджень і публікацій. Предметне вивчення міських громадських банків у Російській імперії в другій половині XIX ст. на сучасному етапі проводять російські вчені А. К. Кириллов [6], Е. А. Ганжов, А. М. Мошкін, В. П. Касаткін [2] та інші. Автори досліджували формування, структуру, діяльність міських банків за різними напрямками їхньої роботи, висвітлювали взаємовідносини між правлінням банків і органами міського самоврядування. Українські дослідники Л. О. Донченко [3], І. С. Дружкова [4], Д. І. Крохмалюк [7], В. М. Орлик [9], О. В. Ходченко [17], В. В. Шевченко [18] вивчали банківську справу в Україні в складі Російської імперії в другій половині XIX ст. – на початку XX ст. Увага зверталася й на функціонування міських громадських установ. Питання правового статусу міських громадських банків другої половини XIX ст. досліджують А. О. Ткаченко [13–14], І. В. Ткаченко [15].

Про практичну діяльність Єлисавет[град]ського міського громадського банку нам дає інформацію «Звіт урядової ревізії міського банку» [10], «Положення про міські громадські банки» від 6 лютого 1862 р. [1] та архівні матеріали, які містяться в Державному архіві Кіровоградської області.

Метою статті є розгляд діяльності правління Єлисавет[град]ського міського громадського банку в надзвичайних умовах, як-то єврейські погроми в 1881 році та зовнішній чинник – російсько-турецька війна 1877–1878 років.

Виклад основного матеріалу. Із прийняттям у Російській імперії 6 лютого 1862 р. «Положення про міські громадські банки» купецькими і міщанськими товариствами Єлисавет[град]а було спрямоване уряду клопотання про запровадження в місті банку для того, щоби «поширити торгіву промисловість та інші галузі для поліпшення добробуту елисавет[град]цям було дозволено створити міський громадський банк з основним капіталом у 120 мешканців міста» [10, с. 555]. Указом сенату від 6 грудня 1863 р. за № 71 655 114 руб. 45 коп. [10, с. 556].

Міський банк почав свою діяльність 14 січня 1865 р., але зовсім не з тим основним капіталом, який був вказаний у дозволі, а зі значно меншим (74 084 руб.). Громада Єлисавет[град]а не встигла зібрати всієї суми. Кошти для банку надходили від будівельного комітету, що належав міській думі, і який надавав допомогу мешканцям міста, котрі постраждали від повеней та пожеж; від міської лікарні (23 819 руб. 54 коп.), якою керувала дума; від міської богадільні (8290 руб.); від приватних пожертвувань, наприклад, 13 616 руб. було заповідано місту дворянином Горським із тим, щоби належні на цей капітал відсотки йшли бідним двічі на рік: перед святом Різдва Христового й Великодня та ін. [10, с. 555].

Згідно з Положенням від 1862 р. банк перебував у підпорядкуванні міської думи під відповідальністю й контролем із боку міської громади, перед якою і звітував за свої дії. Правління банку складалося з директора та двох його заступників, яких обирала міська громада шляхом виборів довічно або на певний строк, і які виконували свої обов'язки на постійній основі, отримуючи за це визначену міською думою плату. Так, постановою думи від 18 листопада 1871 р. були встановлені такі оклади: директору міського банку – 2 000 руб. у рік, членам правління банку – по 1 500 руб. у рік [12, с. 472]. У подальшому перед міською думою неодноразово ставилося питання про збільшення зарплати працівникам банку, але воно не знаходило сприяння.

Правлінню допомагала управляти канцелярія в складі бухгалтера та інших осіб (агенти, повірені), які отримували плату з доходів банку. Директор та заступники, які були обрані на посаду, давали письмове зобов'язання діяти у всіх справах за совістю, зберігати в таємниці приватну та комерційну банківську інформацію й належно виконувати свої обов'язки. За порушення своїх обов'язків члени правління банку та службовці канцелярії несли особисту та майнову відповідальність.

Кошти банку, цінні папери зберігалися у власному сховищі в особливих скринях із печатками банку, директора та заступників. Правління банку про свої засідання повідомляло міську думу й давало оголошення в пресі. Така публічність діяльності банку була пов'язана з необхідністю здійснювати різні стягнення, аукціони, оголошення (наприклад, про зміну

розміру відсотків за вкладками), а це вимагало оповіщення громади міста та суб'єктів банківських операцій.

Уся діяльність міського банку (суми надходжень, видатків, різні банківські операції, ділові папери тощо) фіксувалася в спеціальному журналі, який наприкінці місяця переплітався й затверджувався підписами та печатками директора, заступників і службовця канцелярії. Були ще касові, бухгалтерські та інші допоміжні книги. Вихідні папери банку підписувалися директором або заступником і скріплювалися бухгалтером [1, с. 114].

Наприкінці кожного місяця члени правління разом із міським головою та двома гласними перевіряли наявні в сховищі банку кошти, а також інформацію про рух грошових сум за книгами та документами й давали звіт міській думі. За Положенням 1862 р., якщо в мешканців міста виникали сумніви щодо правильності банківських звітів, до цієї перевірки міг долучатися представник від міської громади (ст. 19) [1, с. 114].

Наприкінці року правління банку складало звіт про свою діяльність за поточний рік, який не пізніше 15 лютого подавався міській думі. Остання формувала комісію в складі трьох гласних, яка упродовж місяця перевіряла цей звіт і доповідала думі про результати. Остаточний звіт подавався міністерству фінансів, міністерству внутрішніх справ і публікувався в губернських відомостях. Крім того, правління банку друкувало в пресі баланс банку після закінчення півроку [1, с. 114].

Діяльність Єлисавет[град]ського міського громадського банку умовно можна поділити на два етапи: із дня його заснування в 1865 р. і до кінця 1871 р., коли в місті було запроваджено міське положення від 16 червня 1870 р., що істотно змінило систему органів міського самоврядування. На початку 1872 р. було перебрано правління Єлисавет[град]ського міського банку (першим директором банку був місцевий купець А. М. Філіп'єв, який прослужив на цій посаді шість років [8, с. 133]), котре по-новому побудувало свою тактику та стратегію діяльності й до 1883 р., коли в Росії було прийняте нове «Положення про міські громадські банки». У період 1872 – початок 1880-х років відбулися дві події, які вплинули на фінансові операції міського банку: російсько-турецька війна 1877–1878 рр. і єврейські погроми 15–17 квітня 1881 р. в Єлисавет[град]і. Позитивна динаміка банку була в ці часи дещо послаблена.

Охарактеризуємо фінансові операції Єлисавет[град]ського міського громадського банку за окремими напрямками. Однією з функцій банку було приймання вкладів під відсотки (їхній розмір визначався правлінням банку разом із міською думою в межах 4–5% річних) круглими сумами не менше 50 руб. як від приватних осіб різних станів, так і від державних та громадських організацій на невизначений час з обов'язком повернення

за вимогою або на певний строк від трьох до дванадцяти років. Приватні особи могли також вносити в банк свої капітали на зберігання (будь-яку суму), не вимагаючи за це відсотки. У випадку смерті вкладника, покладе-на сума коштів із відсотками передавалася нащадкам [1, с. 115–116].

За перші п'ять років діяльності Єлисавет[град]ського міського банку кількість вкладів постійно зростала. Вклади до вимоги: у 1866 р. – 100 256 руб., у 1870 р. – 569 100 руб., – збільшення майже в 5,7 разів. Термінові вклади: у 1866 р. – 100 817 руб., у 1870 р. – 514 528 руб., – зріст у 5,1 разів [10, с. 556].

Позитивна динаміка вкладів зберігалася й у 70-ті роки XIX ст., але вже не такими швидкими темпами, як у попереднє п'ятиріччя. Закладами до вимоги: у 1871 р. – 657 457 руб., у 1874 р. – 743 452 руб., – зростання лише в 1,1 рази [10, с. 565]. Передвоєнні роки показали зменшення вкладів: у 1875 р. – 688 582 руб., у 1876 р. – 682 979 руб., у воєнні ще менше: у 1877 р. – 566 576 руб., у 1878 р. – 583 525 руб. [10, с. 566]. Під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр. городяни свої заощадження намагалися витратити на себе, на благодійні заходи, а не довіряти банку, звідси й зменшення вкладів проти 1874 р. майже в 1,3 рази. Завершення воєнних дій на Балканах призвело до активізації банку щодо залучення коштів містян. Так, вклади в 1879 р. істотно зросли до 1 287 323 руб., тобто відразу у 2,2 рази, у 1880 р. – 1 133 178 руб., у 1881 р. – 1 063 219 руб. [10, с. 566]. Зменшення вкладів містян у 1881 р. пов'язане, насамперед, із негативними наслідками єврейських погромів у місті, відтоком єврейського населення з Єлисавет[град]а (тільки упродовж квітня-вересня 1881 року із Єлисавет[град]а виїхало 105 євреїв [16, арк. 6–6 (зв)], а, від'їжджаючи, євреї забирали свої капітали). У наступні роки негативна тенденція зменшення вкладів зберігалася: у 1882 р. – 980 445 руб., у 1883 р. – 842 466 руб. [10, с. 566].

Схожа тенденція в 70–80-ті роки XIX ст. спостерігалася й щодо довічних і термінових вкладів населення Єлисавет[град]а. Перші збільшилися з 3340 руб. у 1870 р. до 34418 руб. у 1883 р., тобто в 10,3 рази, приблизно в 1,2–1,3 рази на рік [10, с. 567]. Термінові вклади в 1871 р. були 550783 руб., а в 1883 р. – 1129948 руб., збільшення вдвічі, але в під час війни в 1878 р. вкладів було лише 759705 руб. (проти 1871 р. збільшення всього лише в 1,4 рази) [10, с. 567].

Єлисавет[град]ський міський банк до обліку приймав векселі. Це був цінний папір, що засвідчував безумовне грошове зобов'язання векселедавця сплатити визначену суму грошей власнику векселя після настання строку.

Банком приймалися різні векселі: строкові, безспірні зобов'язання, наприклад, купони за білетами 5% банковими й комісії погашення боргів, облігації, від відомих банку осіб (правління банку керувалося надійністю, торговельною спроможністю осіб-векселедавців): за підписом не

менше двох осіб, на гербовому папері, до сплати за яким залишилося не менше 12 місяців. Короткострокові векселя приймалися до обліку швидше, ніж довгострокові. Перевага також надавалася векселям, поданим місцевими купцями й міщанами, перед іногородніми. Допущені векселі затверджувалися підписом директора банку та його заступників. До речі, директор міського банку вів список осіб, які брали кредит у банку, щоб у випадку несвоєчасної ними сплати коштів за векселями, або, які допустили до опротестування векселі, міг відмовити їм у наданні нових кредитів чи пред'являти векселя для обігу в майбутньому. Обліковий відсоток за векселями визначався правлінням, міським головою та гласними міської думи. Відсотки стягувалися наперед не менше ніж за 15 днів із дня дозволу видавання грошей з банку [1, 117].

Найбільший розвиток за перші п'ять років діяльності Єлисавет[град]ського міського банку отримала облікова вексельна операція (зростання в 4,3 рази з 217 533 руб. у 1866 р. до 937 206 руб. у 1870 р.) [10, с. 556]. Позитивна динаміка обліку векселів зберігалася до початку війни 1877–1878 рр.: у 1871 р. – 1 032 159 руб., у 1876 р. – 1 229 772 руб., збільшення в 1,2 рази, під час війни відбувається зменшення вексельних операцій: у 1877 р. – 1 087 392 руб., у 1878 р. – 1 053 480 руб., зменшення майже в 1,5 рази. Після закінчення воєнних дій йде зріст надання кредитів під векселі: у 1879 р. – 1 313 416 руб., у 1880 р. – 1 532 968 руб., у 1881 р. – 1 708 311 руб., збільшення проти воєнного часу в 1,6 рази. Після єврейських погромів спостерігається зменшення вексельних операцій: у 1882 р. – 1 450 497 руб., у 1883 р. – 1 303 103 руб., тобто майже в 1,3 рази [10, с. 567].

Єврейські погроми призвели до неможливості частини вкладників виконувати свої зобов'язання перед банком. Правління банку зверталося з цього приводу до міської думи, щоби надати розстрочку таким боржникам. Наприклад, у січні 1885 р. правління звернулося до міської думи дати розстрочку купцю Волько Гальперіну сплати за векселями в сумі 16 150 руб. і нерухомого майна, яке було закладене в приватних осіб (його будинки, склади, лавки, товари були розорені та пограбовані і йому, зі свого боку, заборгували боржники, котрі також зазнали розорення). Міська дума дала розстрочку єврейському купцю боргу на 14 років із внесенням кожні півроку по 500 руб. і відсотків на останню суму [11, арк. 25–26].

Якщо векселедавець виявився неспроможним до закінчення строку векселя, визначеного банком, то банк повідомляв про це пред'явнику, який не більш ніж за двадцять днів зобов'язаний був або викупити вексель, або замінити його надійною заставою. І той, хто заплатив за векселем банку, стягував свої гроші з векселедавця. Якщо в останній день строку грошей із векселя не було заплачено, то вексель поступав у протест (за прострочений вексель стягувалися на користь банку відсотки й винагорода на

збитки) і на наступний день банк звертався до поліції про стягнення з боржника коштів; у випадку несплати – про вилучення його майна. Для нагляду за пошуком, вилученням, опису та публічним продажем майна боржника, правління направляло одного зі своїх членів, який інформував банк про всі кроки стягнення коштів. Кошти, отримані від продажу майна, надсилалися в банк. У випадку смерті векселедавця, пред'явника або поручителя, банк звертав борг на їхніх спадкоємців [1, с. 118].

Міський банк Єлисавет[град]а надавав мешканцям міста позики під заставу різних речей та нерухомості строком від декілька місяців до 12 років. Згідно з Положенням 1862 року, позика одній особі надавалася не більше суми, яка дорівнювала 1/10 частини власності банку (ст. 61) [1, с. 119]. Основний капітал Єлисавет[град]ського міського банку складався з майже 120 тис. руб., а відтак максимальна сума позики могла бути 12 тис. руб. Водночас, правління міського банку прийняло рішення надавати позику одній особі не більш ніж 4000 руб. [10, с. 555], щоби на початковому етапі своєї діяльності уникнути можливих неповернень кредитів, а відтак – і краху банку, а також залучити до кредитування більшу кількість населення міста.

Позичальник міг внести в банк усі позичені кошти або їхню частину раніше строку, водночас, внесені ним наперед відсотки йому не поверталися.

Банк надавав позики під заставу білетів державного казначейства й державної комісії погашення боргів, державних 5% банківських білетів, 4% білетів державного банку, безіменних білетів інших міських громадських банків, за якими до строку повернення капіталу залишилося не більш ніж дев'ять місяців оплачених акцій або облігацій, які випускалися приватними компаніями й під гарантію уряду. Акції та облігації приватних компаній приймалися під заставу банком у випадку, коли їхній біржовий курс був не нижче номінальної чи початкової ціни [1, с. 120].

За перші п'ять років діяльності Єлисавет[град]ького банку дуже активно розвивалися операції надання позик під заставу цінних паперів (ріст у 8,1 рази з 28345 руб. у 1866 р. до 230695 руб. у 1870 р. [10, с. 556].

Така активність міського банку щодо надання кредитів під заставу векселів і цінних паперів стало турбувати громадськість, щоби не відбулося краху банку. 3 грудня 1871 р. відбулося засідання міської думи, на якому було заслухано звіт комісії з перевірки діяльності банку. Було розкрито та оголошено численні порушення правління міського банку якто: за одноосібного рішення директора банку А. М. Філіп'єва виділялися непромірно великі кредити нерідко близькому оточенню, і сам директор користувався значним кредитом (він був купцем і його сім'я продовжувала займатися підприємництвом); до обліку приймалися векселі від осіб,

які не мали за законом права їх надавати; під забезпечення векселів недобросовісних платників не було прийнято належних заходів, їм робилися постійні послаблення; у банку був відсутній список осіб, які отримали кредити; багатьом особам було відкрито кредити, що перевищували їхню кредитоспроможність; були випадки прийому до обліку векселів осіб, котрі доводили свої векселі до опротестування, тобто мали погану фінансову історію тощо. Після пояснень правління банку міська дума на засіданні 27 січня 1872 р. постановила залишити дії членів правління банку без наслідків, пояснюючи це тим, що банк не поніс збитків [10, с. 559].

Водночас, міська дума на цьому ж засіданні прийняла рішення переобрати керівництво міського банку. Директором було обрано представника відомої й найбільш авторитетної в місті купецької сім'ї Макеевих: Олександра Миколайовича Макеева, сина колишнього міського голови Єлисавет[град]а Миколи Микитовича Макеева (1857–1860), племінника ще одного міського голови Івана Микитовича Макеева (1864–1866), першого особистого почесного громадянина міста. Заступниками директора банку було обрано Я. С. Полякова та Ф. Ф. Кіреєвського (останній у 1888 р. замінив О. М. Макеева на посаді директора банку). Під час своєї діяльності О. М. Макеев запам'ятовувався містянам як щедрий меценат, він опікувався освітою, культурою, займався благодійністю.

Нове правління банку значно змінило характер діяльності Єлисавет[град]ського громадського банку. Великі кредити надавалися вже не з такою легкістю, як раніше, а відкриті колишнім правлінням, за можливістю, скорочувалися. Була змінена фінансова політика банку: замість надання кредитів та позик багатим людям міста та ближньому купецькому оточенню, превалювало прагнення надавати допомогу середньому та дрібному торгівцю, підприємцю, особам, які потребували обігових коштів на різні життєві обставини; не тільки мешканцям Єлисавет[град]а, а й населенню інших повітів і губерній. Наприклад, міська дума 18 грудня 1873 р. постановила відрахувати з прибутків місцевого громадського банку за 1873 рік 2000 руб., із яких 1000 руб. було надіслано херсонському губернатору для надання допомоги постраждалим від неврожаю жителям Херсонського, Одеського, Тираспольського та Ананьївського повітів, і 1000 руб. у Самарську губернську земську управу для потреби бідним [10, с. 560].

У 70-ті роки XIX ст. позики під заставу цінних паперів залишалися стабільними й коливалися залежно від політичної й економічної ситуації в країні, а також наведення порядку в кредитній історії банку. До початку російсько-турецької війни спостерігалось невелике збільшення таких фінансових операцій – у 1874 р. – 313370 руб. (зріст на 95 тис. руб., ніж у 1873 р.), у 1875 р. – 334486 руб. Під час воєнних подій надання позик під заставу цінних паперів пішло вниз: у 1877 р. – 250202 руб., у 1878 р. –

205815 руб., у 1879 р. – 155070 руб. (зменшення проти 1875 р. у 2,2 рази). У подальшому спостерігалось повільне збільшення видання позик, і в 1883 р. було зафіксовано суму в 293345 руб. – на рівні 1876 року [10, с. 567].

Надаючи позику під заставу державних паперів (давалася на строки від одного до шести місяців), банк брав від позичальника особливе зобов'язання викупити заставу до зазначеного терміну й, у випадку невиконання його, відповідав перед банком не тільки закладеним, але й іншим своїм майном. Під час застави акцій та облігацій приватних компаній, позичальник зобов'язувався поперх того забезпечити банк або додатковою заставою, або відповідною оплатою в тому випадку, коли упродовж часу, на який була видана позика, біржова ціна на пред'явлені в заставу банку папери понизяться на 10% проти біржової ціни, яка була під час прийому їх у заставу. Якщо позичальник не сплачував борг у строк, то за закінченням десяти днів пільги, закладені процентні папери, крім білетів інших громадських міських банків (ті надсилалися банкам із вимогою сплати за ними коштів і відсотків), піддавалися продажу на місці або через посередництво державного банку. Якщо після продажу цінних паперів сума боргу банку не буде виручена, то недостатні кошти стягувалися з іншого майна позичальника [1, с. 120].

Єлисавет[град]ський міський громадський банк надавав позику під заставу товарів російського виробництва, які не становили предмету місцевої роздрібної торгівлі, а також коштовностей, перлів, золота, платини, срібла та інших цінних речей, але не більше половини їхньої оцінної вартості, строком від шести до дванадцяти місяців (позики під заставу товарів надавалися на строк від трьох до дев'яти місяців). Перелік товарів визначало правління банку й оголошувало для містян. Оцінювання коштовних речей здійснювалося міськими оцінщиками та ювелірами під наглядом одного з членів правління, за результатами якої складався акт [1, с. 120, 122].

Призначені під заставу товари складалися в банку в спеціально обладнану комору й були там під охороною та застраховані від пожежі. Коштовні речі зберігалися в скринях, футлярах. Процедура отримання позики під заставу товару проходила в такий спосіб: банк надсилав двох своїх представників для огляду товару, і якщо останній відповідав вимогам, то до товару прикріплювався обліковий білет, скріплений печаткою банку, із зазначенням, кому товар належить, у якій кількості та якості він був і на який строк закладався. Надаючи позику, банк брав від позичальника особливе зобов'язання викупити заставу до зазначеного терміну, й у випадку невиконання його, відповідати перед банком не тільки заставним товаром, але й іншим своїм майном. Прийняті в заставу товари банк освідчував у присутності господаря щотижня [1, с. 120].

Правління банку зобов'язане було наглядати, щоб у заставу не були надані вкрадені речі, інакше члени правління могли нести відповідальність, зокрема, заплатити штраф у розмірі трикратної вартості закладеної речі.

У Єлисавет[град]і за перше п'ятиріччя розмір позики під заставу товарів та коштовних речей збільшився майже вдвічі – з 8612 руб. у 1866 р. до 16440 руб. у 1870 р. [10, с. 556]. За 1871–1876 рр. нарощення відбулося ще в 2,5 рази – з 19564 руб. до 47165 руб. Під час російсько-турецької війни люди масово здавали речі та коштовності, щоб отримати гроші на прожиття. Так, у 1877 р. було заставлено товарів та цінних речей на суму в 59117 руб. – майже на 12 тис. руб. більше, ніж у минулий рік, а в 1878 р. трохи менше – 50553 руб, але все ж багато. Після закінчення війни спостерігається тенденція до зменшення закладання товарів та цінностей під позики: у 1879 р. лише 38132 руб – зменшення проти воєнного часу в півтора рази. У наступний, 1880 рік, ще менше – 34873 руб. Єврейські погроми призвели до масового закладення товарів та коштовностей у банк. Так, у 1881 р. отримано коштів під товари на суму в 53987 руб. (збільшення відразу в півтора рази), у 1882 р. – також 53394 руб, у 1883 р. – 63562 руб. [10, с. 567].

Після сплати позичальником усієї зайнятої суми коштів, заставний товар повертався господарю разом із зобов'язанням. Якщо позичальник не сплачував у строк суми, то йому надавалося десять днів для вирішення питання, інакше банк давав розпорядження про продаж заставного товару з публічних торгів, які здійснювалися в правлінні банку за участю члена міської думи не пізніше, ніж через два місяці з дня прострочення. З виручених за проданий товар коштів банк додатково утримував особливу пеню на користь місцевого приказу громадського призначення з розрахунку три копійки з рубля із заборгованої суми. У випадку смерті позичальника, відповідальність у сплаті зайнятих у банку коштів переходила до його спадкоємців [1, с. 122].

Схожою процедура була й для особи, яка не сплачувала вчасно кошти за закладені коштовні речі. Їй також додатково надавалося десять днів, щоби вона могла перезаставити закладену річ на новий строк, із внесенням відповідних відсотків наперед. Якщо після закінчення пільгового часу ні сплати заставних коштів, ні перезастави здійснено не було, то банк заставні речі продавав з аукціону, який відбувався в правлінні банку упродовж трьох місяців із дня прострочення [1, с. 123].

Міський банк Єлисавет[град]а надавав позики під заставу кам'яних і дерев'яних будинків, торгових лавок, фабрик, заводів, садів і городів, розташованих у місті. Особа, яка бажала закласти нерухомість, мусила надати банку такі папери: документ про право володіння або купчу; свідоцтво місцевої цивільної палати або міської управи, у якому зазначалася

інформація про належність позичальнику майна, про надійність застави й відсутність стягнень із боку держави чи приватних осіб; страховий поліс, якщо позика бралася під заставу будівлі [1, с. 123].

За перші п'ять років діяльності Єлисавет[градс]ького банку відбулося істотне зростання надання позик під заставу нерухомого майна (у 6,2 рази з 12640 руб. у 1866 р. до 77823 руб. у 1870 р.) [10, с. 556]. У 70-х роках спостерігається щорічне поступове зростання (від 1% до 1,5%) за цією статтею зазначеної банківської операції. Зниження відбулося лише у воєнний 1877 р. – 219224 руб. проти попереднього 1876 р. – 231169 руб. У 1883 р. видатки за цією статтею сягали 677683 руб. (проти 1871 р. збільшення відбулося в 8,3 рази) [10, с. 567].

Після сплати зайнятих коштів банк повертав позичальнику документи на майно чи землю й звертався до поліції про припинення нагляду за цілісністю майна. Особі, яка не могла вчасно сплатити позику, давалося додатково дещо днів на виконання фінансових умов, якщо майно перебувало в Єлисавет[град]і чи повіті, і двадцять днів, якщо позика була здійснена під заставу в інших повітах губернії. Коли упродовж цих пільгових днів заняті гроші внесені не були, банк звертався до місцевої поліції про опис простроченого майна (у присутності заступника директора банку), продаж його та направлення доходів із них у банк. У випадку, коли від неправильності оцінювання, продажем простроченого майна вся сума банку не була повернута, нестача стягувалася з оцінщиків, а за їхньої неспроможності – із членів міської думи, котрі затвердили оцінювання [1, с. 124].

За нашими підрахунками, за період з 1865 по 1883 рік Єлисавет[град]ський міський громадський банк збільшив розмір надання позик під різноманітну заставу майже у 21 раз – із 49599 руб. у 1866 р. до 1034590 руб. у 1883 р. Якщо проаналізувати структуру банківських позик, то до зміни правління в 1872 р. приблизно 70% – це були позики під заставу цінних паперів (найбільший показник був у 1868 р. – 78% та 1869 р. – 80%). Позики під заставу товарів та коштовностей за весь досліджуваний 18-літній період становив у середньому 5–11% (лише в перший рік діяльності банку було зафіксовано 17,4%). Нове правління банку, яке прийшло до управління в 1872 році, змінило тактику. Спостерігалось зменшення надання позик під заставу цінних паперів (у 1872 р. – 58,9% і з кожним роком він усе зменшувався й досягнув у 1883 р. лише 28,4%). Зате збільшувалося надання позик під заставу нерухомості (до зміни правління в середньому видавалося під цю статтю 15–25% усіх позик). Із 1872 р. – 33,4%, а в 1878 р. стала пріоритетною формою надання позик – 49,3%. У подальшому позики під заставу нерухомості та земельних ділянок превалювали (65–67%). Зазначена вище тенденція свідчила, на нашу думку, про активне залучен-

ня в торгіву та підприємницьку діяльність на початку 70-х років XIX ст. широкого кола населення міста та повіту, а не тільки купців, дворян та заможних міщан, як це було раніше. Економічному поживавленню сприяло й отримання селянам свободи та певних суспільно-економічних прав за реформою 1861 р., а також проведення земської та міської реформ, які надали місцевим громадам певну самостійність у господарських і фінансових питаннях, реалізації інфраструктурних, благодійницьких, освітніх та інших проектів на місцевому рівні. А це призводило до активізації фінансової та економічної діяльності різних верств населення пореформеного періоду.

Основний капітал Єлисавет[град]ського міського банку складався із сум, які надходили в повернення виданих жителям міста позик та з прибутків банку. Із року в рік він постійно збільшувався. Якщо в 1866 р. він становив 74 084 руб. [10, с. 556], то в 1883 р. основний капітал банку досягнув суми в 258 399 руб. [10, с. 567], тобто відбулося збільшення в 3,5 рази.

Згідно зі ст. 120 Положення про міські банки від 1862 р., із чистих річних прибутків банк на розсуд правління віддавав щорічно від 10% до 20% на складання резервного або запасного капіталу, який накопичувався в такий спосіб до суми, визначеної до створення банку [1, с. 125].

Запасний капітал Єлисавет[град]ського банку так само збільшувався від 2000 руб. у 1 866 р. [10, с. 556] до 183 258 руб. у 1883 р. [10, с. 567], тобто майже в 90 разів, щоправда, у 1870 р. запасний капітал становив 50 тис. руб., а, отже, за 13 років збільшення відбулося в 3,7 разів.

Не було жодного року, коли б від операцій міського банку не було б прибутків. За перше п'ятиріччя прибутки банку зросли від 4 306 руб. у 1866 р. до 117 143 руб. у 1870 р., майже у 27 разів [10, с. 556]. За наступні 13 років прибутки банку зростали не так стрімко – від 109 056 руб. у 1871 р. до 272 680 руб. у 1883 р., майже у 2,5 рази [10, 567]. Щоправда, у воєнний 1877 рік відбулося зменшення прибутку банку проти попереднього року (176 898 руб., у 1876 р. – 193 939 руб. [10, с. 567]).

Отже, чистий прибуток банку дав йому можливість за 13 років збільшити основний капітал на суму приблизно 150 тис. руб., запасний – на 130 тис. руб. За результатами діяльності банку правління та міська дума приймала рішення щорічно направляти певну частину прибутків банку на благодійні справи (облаштування й утримання лікарень, богаділень, шкіл та ін.) і міські потреби. Наприклад, правління Єлисавет[град]ського банку ще в 1865 р. у статутних документах зазначило норму, за якою прибутки банку спрямовували на утримання 50 осіб у міський богадільні та облаштування її помешкань, надавати допомогу бідним мешканцям міста перед святами Різдва Христового та Великодня, залишок повинен був іти в дохід міста та зараховуватися до основного капіталу банку [10, с. 555].

Найбільші суми на благодійність міський банк перерахував в 1869 р. – 19 801 руб., у 1868 р. – 15 970 руб. [10, с. 558], у 1880 р. – 15 000 руб. [10, с. 568]. В інші роки суми становили в межах 8–10 тис. руб.

Виконуючи свої основні функції, банки займалися благодійництвом. Наприклад, у газеті «Єлисавет[град]ський вісник» за 1 січня 1880 р. зазначалося: «Міський громадський банк підготував місту до Нового року приємний сюрприз: дав чистого прибутку від своїх операцій понад 81 тис. крб. Із них на благодійні потреби виділяється 10 тис. крб, у дохід міста до 35 тис. крб. ... як місто використає кошти? Чи не найраціональніше буде вкласти їх у білети Херсонського земельного банку? Щороку місто матиме до двох тисяч карбованців прибутку, які цільовим призначенням можна спрямувати на розвиток народної освіти в місті» [5, с. 3; 8, с. 134].

На міські потреби протягом окресленого періоду відраховувалися різні суми: найменше у воєнний 1878 р. – 2 687 руб., найбільше наступного – 1879 р. – 35 254 руб. [10, с. 558]. Місто потребувало коштів для відновлення своєї діяльності після напружених років під час війни.

В окремі роки міська громада потребувала значних фінансових вкладень у різні проекти, а відтак, ці кошти оформлялися як позика місту на певний строк і відповідальність за своєчасне повернення коштів лягала на всю міську громаду.

На власні свої потреби (утримання будівлі банку, зарплата його працівникам, витрати на відрядження та ін.) міський банк витрачав у середньому від 6% до 9% від прибутків, наприклад, у 1867 р. – 2 144 руб, у 1871 р. – 5 669 руб. [10, с. 556]. Нове правління банку істотно підвищило суму на своє забезпечення: у 1872 р. – уже 10 542 руб., і в 1883 р. – 18 248 руб. – зі збільшення за десять років у 1,7 рази [10, с. 567].

Висновки. Діяльність Єлисавет[град]ського міського громадського банку протягом 1865–1883 рр. загалом була результативною. По-перше, сприяла задоволенню потреби населення середнього достатку, а не тільки купців, у кредиті за помірною ціною (до середини 70-х років XIX ст. переважали позики під заставу цінних паперів, якими володіли здебільшого заможні городяни, тоді як з 1872 р. спостерігалася тенденція збільшення отримання застав під нерухомість (з кінця 70 х років вона стає пріоритетною) та переважання короткострокового кредитування). По-друге, допомагала міському бюджету. Громадський банк значні кошти перераховував місту на благодійність та різноманітні потреби, що свідчило про дієву співпрацю правління банку та гласних міської думи, які турбувалися про потреби містян і в міру своїх повноважень та можливостей належно виконували свої обов'язки. Також міське самоврядування інколи брало позики в банку для фінансування важливих проектів чи покриття поточних витрат, коли бракувало коштів.

Водночас, за 1865–1871 рр. правління банку, на думку комісії міської думи, проводило ризикові операції (роздавали впливовим особам кредити за векселями, які часто були фіктивними, постійно переписувалися, унаслідок чого кошти банку виявлялися непродуктивно витраченими, вкладали кошти в ризиковані справи, кредити надавалися ближньому оточенню тощо), які, хоч і не призвели до банкрутства банку, але змусили міську думу змінити його правління. Новим керівництвом банку було визначено стратегію й тактику своєї роботи, спрямовану на задоволення потреб міського обивателя, розмежування інтересів правління банку й місцевої влади. Російсько-турецька війна 1877–1878 рр. та єврейські погроми 15–17 квітня 1881 р. в Єлисавет[град]і стали складними випробуваннями для міського банку, які були з найменшими втратами подолані.

Використані джерела та література:

1. Высочайше утвержденное Положение о городских общественных банках 1862 г. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2-е. Т. 37. Отд. 1-е. 1862. № 37950. СПб.: тип. II отд. Е и В канцелярии, 1865. – С. 111–125.
2. Ганжов Е. А., Мошкин А. Н., Касаткин В. П. Из истории городских общественных банков (на материалах Положений о городских общественных банках и Полного свода законов Российской империи). Научные ведомости Белгородского государственного университета, 2012. – №1 (120). Выпуск 21. – С. 152–157.
3. Донченко Л. Штрихи до історії розвитку кредитної системи Російської імперії. Вісник Національного банку України, 2001. – № 8. – С. 49–53.
4. Дружкова І. С. Кредитно-банківські установи на Півдні України в ХІХ – на початку ХХ ст. (історичний аспект): дис... канд. іст. наук / Одеський національний ун-т ім. І. І. Мечникова. Одеса, 2004. 220 с.
5. Єлисаветградський вестник, 1880. 1 января. С. 3.
6. Кириллов А. К. Городские общественные банки как часть городского хозяйства / Институт «Открытое Общество», Программа поддержки исследований, грант № 478/2000 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL: <http://alkir.narod.ru/histori/bankandtown.html> (дата звернення: 12.09.2020).
7. Крохмалюк Д. Банківська справа в Україні у складі Російської імперії (друга половина ХІХ століття – 1917 р.). Вісник Національного банку України, 2000. – №9. – С. 58–63.
8. Матівос Ю. М. Місто на сивому Інгулі. Історико-публіцистичний нарис. – Кіровоград: ТОВ «Діаграма», 2004. – 296 с.
9. Орлик В. М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період: монографія. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. – 631 с.
10. Отчет по правительственной ревизии городского банка. Систематический сборник постановлений Елисаветградской городской думы за 1871–1903 гг. / сост. Л. К. Брейер. Т.1. Елисаветград: тип. М. А. Гольденберга, 1905. – С. 555–633.
11. Отчеты о деятельности правления городского банка, предоставленные городскому управлению для доклада городской думе (май 1885 – сентябрь 1885) // Державний архів Кіровоградської області. Ф. 18. Оп. 1. Спр. 564. 28 арк.

12. Систематический сборник постановлений Елисаветградской городской думы за 1871–1903 гг. / сост. Л.К. Брейер. Т.1. Елисаветград : тип. М. А. Гольденберга, 1905. 773 с.
13. Ткаченко А. О. Положення про міські громадські банки 1862 р. як джерело нормативно-правового регулювання банківської діяльності. Збірник наукових праць, присвячений 75-річчю Державного архіву Сумської області. Сумський обласний архів, 25–27 травня, 2000. – С. 79–83.
14. Ткаченко А. О. Нормативно-правове регулювання діяльності міських громадських банків у другій половині XIX ст. Підприємництво, господарство і право, 2001. – № 8. – С. 92–94.
15. Ткаченко А. О., Ткаченко І. В. Створення і діяльність банківських установ на території України: економіко-правовий аспект (XVIII століття – початок 30-х років XX століття). – Суми: видавництво «Ярославна», 2014. – 252 с.
16. Ходатайство бедных евреев, определения комитета помощи бедным евреям о предоставлении им помощи (16 мая 1881–25 января 1883). ДАКО. Ф.78. Оп.13. Спр. 88 арк.
17. Ходченко О. В. 3 історії формування кредитної системи Російської імперії (друга половина XIX – початок XX ст.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL: <http://www.info-library.com.ua/books-text-10904.html> (дата звернення: 30.09.2020).
18. Шевченко В. В. Правове регулювання банківської діяльності у Підросійській Україні (кінець XIX – початок XX ст.) Український історичний збірник, 2008. – Вип. 11. – С. 133–141.

Віктор Голобородько*

м. Олександрія

ДО ІСТОРІЇ БУРОВУГІЛЬНОЇ ГАЛУЗІ КІРОВОГРАДЩИНИ В СЕРЕДИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ: ПЕРШІ НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ, ПРОМИСЛОВІ ОБ'ЄКТИ І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Розвиток буровугільної галузі Кіровоградщини почався в середині XIX століття й став результатом багаторічних пошуків геологів та інженерів. Критична оцінка джерел радянського періоду спонукає провести альтернативне дослідження з хронології подій. Є необхідність відновити в

* Голобородько Віктор Валентинович, директор інформаційного агентства «Новий громадянин», редактор сайту «Тексти. Олександрія».

історичній пам'яті працю дослідників, що створювали одну з найпотужніших галузей економіки краю та визначили її перспективи.

Ключові слова: Буровугільна галузь, Кіровоградщина, Олександрія, шахти, розрізи

The development of the lignite industry in the Kirovohrad region began in the middle of the 19th century and was the result of many years of research by geologists and engineers. A critical assessment of the sources of the Soviet period prompts an alternative study of the chronology of events. There is a need to restore in historical memory the work of researchers who created one of the most powerful branches of the region's economy and determined its prospects.

Keywords: Lignite industry, Kirovograd region, Alexandria, mines, sections.

Буровугільна галузь, що є однією з провідних на Кіровоградщині у другій половині ХХ століття, стала одним із важливих чинників створення економічного потенціалу території всієї області та окремих великих населених пунктів. Водночас, моноспрямованість економіки міста Олександрії – «правобережної кочегарки» буровугільної промисловості, стала точкою відліку деіндустріалізації території на зорі 90-х років минулого століття внаслідок припинення діяльності вугільних підприємств. Негнучкість економіки ресурсоемних вугільних гігантів та серйозні економічні виклики по збуту продукції змусили державу відмовитись від продовження «вливання» великої кількості коштів у ці промислові об'єкти.

Але у середині ХІХ – на початку ХХ століття вугільні поклади Кіровоградщини починають переходити межу легенд про козаків, які для обігріву використовували «горючу землю», до промислового системного використання вугілля як палива для обігріву та джерела енергії для місцевої енергетичної галузі.

Питання перших досліджень та перших промислових об'єктів має широку бібліографію. Опублікований у 1857 році «Нарис Олександрійського повіту» Афанасія Коваленкова містить чи не першу згадку про наявність вугілля на території Олександрійського повіту [5, с. 411–412].

Ґрунтовно дослідив тему буровугільної галузі краєзнавець А. Кохан. Його робота складається зі згадок про геологічні розвідки вугілля, зроблені Г. П. Гельмерсоном та В. Н. Червінським. Він також подає точне датування перших вугільних підприємств [6, с. 372–382].

Розгорнуто про початки добування вугілля на Кіровоградщині й, зокрема, у місті Олександрія розповідають автори нарисів з історії міста Ф. Белявін та А. Пом'ятунов [2, с. 36–46].

Зразком більшості публікацій місцевого рівня є відповідні частини нарисів про місто Олександрію та про події на території краю в цілому в томі енциклопедичної «Історії міст і сіл...» [4, с. 53–71, 608–611].

Суттєвий недолік цих та інших публікацій, у тому числі багатьох статей у періодичній пресі, є в тому, що часові проміжки та обставини виявлення буровугільного потенціалу території не співпадають з різними джерелами. Плутанина є і з часом спорудження перших зразків промислового видобутку, і з часом системних досліджень буровугільних корисних копалин. Ця публікація є спробою систематизувати існуючу інформацію про початки розвитку буровугільної галузі й відновити хронологію подій.

Перші спроби дослідити буровугільні поклади на території Херсонської губернії було здійснено в 50-х роках XIX століття. Військові інженери вважали, що мають справу з недостатньо якісним паливом, яке не придатне для використання. Іншої думки був генерал-губернатор Новоросії та Бесарабії Павло Коцебу. Завдяки наполяганню очільника генерал-губернаторства було замовлено геологічне дослідження території губернії гірничому інженеру, професору геології Н. П. Барботу-де-Марні [9, с. 163].

У 1896 році Барбот-де-Марні підсумовує свої дослідження у великій науковій праці – «Геологічний нарис Херсонської губернії». Саме в ній він повідомляє про відкриття родовищ бурого вугілля: «восени 1866 року доповів новоросійському генерал-губернатору про можливість відкриття лігнітів в повітах Єлисавет[град]ському та Олександрійському» [1, с. 137].

Перші розкриття бурого вугілля біля Єлисавет[град]а було зроблено в 1867–1868 роках. Для того, щоб розширити знання про поклади бурого вугілля, гірничий інженер Кочержинський почав продовжувати перші ґрунтовні пошуки.

Кочержинський став діяльним дослідником буровугільних покладів і намагався популяризувати використання бурого вугілля як альтернативного виду палива. Професійне видання з гірничої справи цитує його публікацію в популярному «Одеському вестнику», де він розповідає про можливості практичного застосування бурого вугілля й намагається дати економічне обґрунтування раціональності його використання. «Горючий цей матеріал придатний не тільки для опалення приміщень, але й для фабрик та заводів, тому кращим доказом є зроблене ним випробовування. Так, парова машина г. Біддера в Єлисавет[град]і протягом 2 годин йшла на цьому вугіллі. Що стосується ціни лігніту, то при невеликій глибині його залягання... і великій товщині пласта, 1 пуд цього вугілля має коштувати на місці добування не дорожче 2,5 копійок, тобто 300 пудів, необхідні для заміни однієї кубічної сажени дров, коштуватимуть 7 рублів 50 копійок, тоді як місцева ціна дров сягає від 20 до 30 рублів сріблом» [8, с. 143–144].

Кочержинський, після проведених ним особисто дослідів з використання бурого вугілля для паровозів залізниці, говорить про необхідність його брикетування й окреслює перспективи використання цього виду палива як місцевого й водночас необхідного для розвитку промислового

сектору саме на території нинішньої степової України. «...Почати і вказати дорогу в краї буровугільному промислу, дати можливість розвиватися і другим галузям фабричної діяльності, які за відсутністю палива, зовсім тут не існують», – пише Кочержинський [7, с. 421].

Перший науковець-дослідник буровугільних покладів Барбот-де-Марні не вказав конкретні межі й потужність вугільних покладів, проте позначає території поширення із зазначенням рік Інгул, Інгулець, Бешка.

Невеликий шурф біля села Мошориного дав змогу місцевим підприємцям видобути 20 тисяч пудів вугілля на цукровий завод та для опалення в село Нова Прага. Знайдено буре вугілля й біля села Головкивки. Про дослідження знайденого в копальнях в Новій Празі бурого вугілля повідомляв Л. П. Долинський у статистичному зведенні по Південно-Західному Гірничому округу за 1888 і 1889 роки [13, с. 31].

Про всі ці дослідження детально пише інший науковець – А. Фаас. Його праця підсумовує й узагальнює роботу науковців та гірничих інженерів-практиків з вивчення й добування бурого вугілля на території теперішньої Кіровоградської області за десятки років [10, с. 164–168].

А. Фаас зазначає, що практичне значення можуть із часом отримати родовища «палеогенового віку...у межах Єлисавет[град]ського і Олександрійського повітів» та говорить про пласт вугілля з запасами у 8,5 мільонів тон [11, с. 176–178].

Із 1929 по 1934 рік ведеться активна розвідка буровугільних покладів в Олександрійському районі, які проводять відомі геологи Петро Чирвинський, Світлана Сябряй. Геологи вважають їхню роботу класичним дослідженням буровугільних покладів у межах Кіровоградщини. Вони створили науковий фундамент, на базі якого починалась промислова розробка басейну [3, с. 992].

Після проведених досліджень почався плановий, хоча в багатьох випадках із застосуванням ручної праці, видобуток вугілля на території Олександрії та Олександрійського району.

Початком таких масштабних робіт можна визначити 1930 рік. Саме в цьому році ухвалено рішення про створення буровугільного комплексу. Відповідні рішення були не тільки директивні, але вже мали наукове обґрунтування. «При ВРНГ відбулася широка конференція представників промисловості і наукових установ за участю акад. Яснопольського, проф. Червинського та інших, що ще раз ґрунтовно обговорювала всі зібрані матеріали про буре вугілля на Україні...

В районі Олександрії–П'ятихатки є багато родовищ бурого вугілля. Це підтверджують геологічні дослідження. Ґрунтуючись на цьому деякі вчені й інженери-практики приходять до висновку, що в районі Олександрії–П'ятихатки мусить бути цілий буровугільний басейн...

Цього року буровугільний трест має видобути 25 тис. т. бурого вугілля. В Пантаївському районі будується велика капітальна шахта, що даватиме видобуток вугілля в 30–31 р. Крім цієї шахти в цьому ж районі буде закладено ще 4 невеликих шахти розвідкового характеру. В наступному році буровугільний трест має вже видобути біля 200 тис. т. вугілля» [14, с. 1].

Для видобутку бурого вугілля в 1930 році створено окрему економічну одиницю – трест буровугільної промисловості України («Бурвугілля»), який отримав із бюджету республіки 1030 тис. карбованців [12, с. 1].

Це й був старт для створення буровугільної галузі Кіровоградщини, яка розвивалась у декілька етапів та досягла свого піку розвитку в середині 80-х років XX століття й остаточно зникла з системи економічно активних підприємств у першому десятилітті XXI століття.

Використані джерела та література:

1. Барбот-де-Марни Н. Геологический очерк Херсонской губернии: монография, 1869. – С. 137.
2. Белявін Ф., Пом'ятунов А. Олександрія – місто гірників. – Дніпропетровськ: Промінь, 1968. – С 36–46.
3. Геология месторождений угля и горючих сланцев СССР: Том 1. Угольные бассейны и месторождения юга европейской части СССР. – Москва: Государственное научно-техническое издательство литературы по геологии и охране недр. – С. 992.
4. Історія міст і сіл Української Радянської Соціалістичної республіки. Кіровоградська область. – К., 1972. – С. 53–71, 608–611.
5. Коваленков А. Очерк Александрийского уезда: Новороссийский календарь на 1858 год. – Одесса: издаваемый от Ришельевского лицея в городской типографии, 1857. – С. 411–412.
6. Кохан А. Лікар, краєзнавець, журналіст: книги, поезія, статті, біографічні матеріали / Упоряд.: Голобородько В. В. – Олександрія, 2015. – С. 372–382.
7. Кочержинський. Отчет о поездке в Херсонскую губернию для изыскания лигнита по линии Елисаветградской железной дороги 1868 г. август-ноябрь. Горный журнал, 1869. – №3. – С. 421.
8. Новороссийский лигнит. Горный журнал, 1869. – №1. – С. 143–144.
9. Очерк месторождений ископаемых углей России: Издание Геологического комитета. СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1913. – С. 163.
10. Очерк месторождений ископаемых углей России: Издание Геологического комитета. СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1913. – С. 164–168.
11. Очерк месторождений ископаемых углей России: Издание Геологического комитета. СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1913. – С. 176–178.
12. Соміков М. Буре вугілля – на допомогу Донбасові. Вісті ВУЦВК, 1930. 5 січня. – С. 1.
13. Статистические сведения за 1888 и 1889 гг. по Юго-Западному Горному округу / Сост. Л. П. Долинский. – Одесса: Тип. А. Шульце, 1890. – 31с.
14. Шкуренко Е., Константи Н. Перша буровугільна шахта. Вісті ВУЦВК, 1930. 5 січня. С. 1.

Андрій Надеждін*

м. Кропивницький

ДІЯЛЬНІСТЬ ЄЛИСАВЕТ[ГРАД]СЬКИХ АРХІТЕКТОРІВ – СУЧАСНИКІВ ЯКОВА ПАУЧЕНКА

**(за документами Державного архіву
Кіровоградської області)**

На основі документів Державного архіву Кіровоградської області висвітлюється діяльність архітекторів міста Єлисавет[град]а кінця XIX – початку XX століть, які є творцями архітектурного ансамблю історичного центру сучасного міста Кропивницького.

Ключові слова: архітектори Єлисавет[град]а, еклектика, модерн, Яків Паученко, Олександр Лішневський, документи I-го Будівельного столу Єлисавет[град]ського земства.

The report based on the documents from State Archive in Kirovohrad Oblast highlights the work of the architects of the town of Yelisavethrad at the end of the 19th – the beginning of the 20th centuries, who were the creators of the architectural ensemble of the historical center of the modern town of Kropyvnytskyi.

Keywords: architects of Yelisave[thrad], eclecticism, Art Nouveau, Yakiv Pauchenko, Oleksandr Lishnevskyi, documents of the 1st Constructiontable discussion of Yelisave[thrad] Zemstvo.

Нині загальновідомими є роботи елисавет[град]ського архітектора Якова Васильовича Паученка, які власне й формують неповторний історичний ансамбль центру сучасного Кропивницького. Але поряд з Я. В. Паученком в Єлисавет[град]і працювали також інші архітектори.

Документи I-го Будівельного столу Єлисавет[град]ського земства, що зберігаються в Державному архіві Кіровоградської області, свідчать про існування в місті потужної будівельно-проектної групи, яка на чолі з головним архітектором займалася перспективним плануванням міської забудови, оформленням дозволів та планово-архітектурної документації на будівництво, контролем за якістю та дотриманням правил будівництва, співпрацею з підрядними та постачальними будівельними компаніями.

Реформи в будівничій справі кінця 1860-х – середини 1870-х рр. на території Російської імперії та її військових поселень, одним із яких було місто Єлисавет[град], відкривали можливості до розбудови міст. Розширення прав земства на продаж землі або здачу її в довготривалу оренду з правом

* Надеждін Андрій Михайлович, провідний науковий співробітник Комунального закладу «Художньо-меморіальний музей О. О. Осмьоркіна».

викупу, зняття обмежень на поверховість будівель у повітових містах, відкриття можливостей для роботи приватних архітекторів, обов'язковість будівництва в центрах міст лише кам'яних будівель під металевою або черепичною покрівлею сприяли розвитку в провінції мистецтва архітектури.

За період з 1893 по 1914 роки в Єлисавет[град]і змінилося дев'ять міських архітекторів. Так, у 1893 р. обов'язки міського архітектора виконував головний технік І-го Будівельного столу Павло Д'Раго, за ним ідуть архітектори Іван Тупіцин (1894–1895), Олександр Лішневський (1895–1901), Олександр Кішкін (1901–1904), Павло Бартошевич (1904–1906), Дмитро Вальтер (1906–1907), Кость Шестовський (1907–1909), М. Морозов (1909–1911), Петро Федоровський (1911–1913). Окрім того, на посаді техніків працювали П. Д'Раго, В. Федоров, М. Бузько, І. Дубовицький, І. Серпинюк, К. Рудьковський, І. Ренуха, на посаді архітекторів – І. Харитонов, Г. Межеровський, на посаді креслярів – І. Нагорний, П. Кісельов.

Кожен з архітекторів мав особливі риси мистецького почерку, на що вказують плани і проекти архітектурних споруд. Так, наприклад, В. Федоров проектує та реконструює в основному одноповерхові будівлі, виконані з саману, глини або дерева, іноді обкладені цеглою, застосовуючи легке декорування переважно класичного стилю «миколаївської епохи» – масивні підвіконня, що підтримують подвійний або потрійний об'ємний кант навколо вікон, легкі напівколони між вікнами, які ділять будинок на декілька рівних частин, кути будинку зазвичай декоровано прямими канавчатими стовпами, що опираються на невисокий цоколь. Всі декорування виконані за допомогою товстого шару штукатурки, нанесеного переважно на дерев'яну основу. Саме такими були дерев'яний одноповерховий будинок Рухлі Гінзбург на розі Вагонної і Грязної вулиць (1898 р.), будинок Наталі Ханіної по Береславській вулиці (1899 р.), будинок Шльоми Лінгера на розі вулиць Верхньо-Донської й Карабінерної (1898 р.), які, на жаль, не збереглися й існують лише в архітектурних проектах.

Зовсім інший характер мають споруди, спроектовані архітекторами П. Д'Раго і Г. Межеровським. Це великі цегляні будинки типу «прибуткового дому» в два або два з половиною поверхи, зазвичай на два входи, з декоруванням у класичному та цегляному стилях, як, наприклад, будинки спадкоємців Феодосія Зеленценка по Великій Перспективній вулиці (архітектор Г. Межеровський) та по Володимирському провулку (архітектор П. Д'Раго).

Якщо будинок роботи Г. Межеровського вирізняють принципи проектування, привнесені модерном – асиметричність розміщення входів і центральної арки, подібність у розміщенні віконних отворів з правого і з лівого боку, в той же час притаманне класицизму декорування – високі радіальні вікна з замковим каменем, римовані рядом простих рустовок і виступів, підкреслені зверху і знизу довгою лінією різновисотного кар-

низу, то будинок за проектом П. Д'Раго сплановано за принципами класицизму – фасадна стіна має два симетрично розміщених входи по краях будівлі, між входами знаходяться і ряди струнких вікон, але в той же час входи декоровані виступаючими фризовими деталями, колонами та вершинами, притаманними цегляному стилю. Незважаючи на таку еклектичність, обидві будівлі виглядають елегантно й органічно вписуються в загальний фасадний ряд вулиць.

Поєднанням класичного й цегляного стилів вирізняються й інші роботи П. Д'Раго: будинок Максима Полтавця на розі Знам'янської вулиці та Чечоринського провулку, будинок Василя Крилатого між Східною Пермською вулицею та Давидівським провулком, будинок Євгенії Селіванової по вулиці Невській.

Взагалі еклектика як спосіб проектування давала дуже цікаві й непередбачувані в декораційному плані результати. Вхідні групи багатьох будівель центральних вулиць прикрашають куполи у вигляді напівсфери або шатра, увінчані шпилем флюгера – класичної ознаки будь-якого європейського міста. Дивовижно поєднуючи насичену пластикою барокову ліпнину та класичну форму вікон і загальне модерне планування, архітектори створюють відчуття бравурності, характерне для творів Віденського сецесіону.

Окрім робіт міських зодчих, зустрічаємо також і витвори єпархіальних архітекторів, що вирізняються експериментами з сучасними стилями. Так, однією з окрас міста стала будівля церковно-приходської школи при Грецькій церкві Володимирської ікони Божої Матері (нині Собор Різдва Пресвятої Богородиці) за проектом єпархіального архітектора Л. Прокоповича. Будівлю виконано в популярному цегляному стилі за так званою системою московського архітектора Дмитра Чичагова. Фасадна стіна цього великого двоповерхового з високим цоколем будинку ділилася на три частини прямокутними напівколонами, створюючи відчуття камерності, центральна частина у вигляді виступу, фланкірованого колонами, нагадувала старовинну середньовічну фортецю або казкову башту. Два високі, витягнуті радіально, схожі на бійниці, вікна другого поверху та круглий ліхтар горища архітектор підтримав великомірним за масою вікном першого поверху. Увінчує башту кам'яна корона з прямокутними зубцями. Всі великі додаткові елементи будинку та колони декоровані фігурною цегляною кладкою й різьбленим орнаментом – «рушничок». Чотирискатний залізний дах обведено кам'яним, зубчатим риштуванням. Під час будівництва зубчаті наверхи та риштування були замінені на віконний ліхтар та легку огорожу барокової форми, від чого споруда набула більш класичних форм, порушивши зовнішні обриси образу, закладеного архітектором, але незважаючи на це, вона органічно завершує архітектурний ансамбль церкви Володимирської ікони Божої Матері.

Вивчаючи архітектурні проекти Єлисавет[град]а кінця XIX – початку XX ст., обов'язково звертаєш увагу на роботи випускника Петербурзької Академії мистецтв Олександра Львовича Лішневського (1868–1942), який протягом 1895–1901 років займав посаду міського архітектора. Створені за його проектами споруди, що є пам'ятками архітектури – приміщення жіночої гімназії (старий корпус Центральноукраїнського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка), приміщення хоральної синагоги, ремісничо-грамотне училище (Центральноукраїнський державний будинок художньої та технічної творчості), Пушкінське народне училище (Гімназія імені Олександра Пушкіна), торгівельний дім Заславського, будинок Барського (обласний краєзнавчий музей) – є безперечним доказом таланту цього непересічного майстра.

На жаль, до багатьох з них не збереглося проектною документації, але їх авторство засвідчується усними переказами, спогадами або газетними публікаціями.

«Як представник петербурзької архітектурної школи О. Лішневський тяжів до крупних, репрезентативних будівель, рясно декорованих орнаментом, фігурними віконними фронтонами, іноді оздоблених скульптурою. Ще 1890 р. в Єлисавет[град]і розпочали будівництво дому Барського, розміщеному на Верхній Донській вулиці (сучасний краєзнавчий музей на вул. Архітектора Паученка). Коли до роботи над ним залучили О. Лішневського, той уніс зміни в оформлення фасаду та частково інтер'єру. Живописність фасаду, що вражає рослинним орнаментом, дах складної форми, хвилеподібний аттик, ковані гребені незвичайної форми і круглі вікна – усе це свідчило про захоплення зодчого необароковими тенденціями», – зазначає в своїй праці «Стильові пошуки архітектора Олександра Лішневського в Єлисавет[град]ський період творчості (1895–1901)» Олена Кириченко – кандидат мистецтвознавства, доцент кафедри образотворчого мистецтва та дизайну Центральноукраїнського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка.

Загалом, фасад є яскравим відображенням стилю модерн з елементами еkleктизму. Згори фасад прикрашають маскарони – символи дня і ночі, між вигнутими, як пагони рослин, різьбленими вікнами модерної форми по стіні до основи цоколя спускаються рослинні орнаменти розквітлих і в'янутих лотоса та лілей. Під вікнами розташовано сюжетні барельєфи «Змія, що поїдає птахів», а середина орнаментальних композицій означена зображенням сичів із розпущеними крилами. Над входними дверима нас зустрічає маска медузи – символу фатуму, призначення долі. В ліпніні майстерно застосовуються три техніки – рельєф, барельєф і горельєф. Інтер'єри особняка є синтезом архітектурних стилів, притаманних періоду еkleктики. В декоративному оформленні парадної половини – вітальні,

будуару, передпокою простежуються мотиви стилю рококо, в кімнаті для паління – насичена пластика мавританського стилю, а плавні, елегантні лінії орнаменту в стилі модерн вирізняють їдальню. Оригінальна інтерпретація класики вирізняє вестибюль. Досить цікавою є багата ліпнина плафонів, стелі, падуг, фризів, маскаронів над отворами дверей та вікон, що вдало доповнюється ошатними формами печей-голандок та чепурним декором, ретельно підібраним до особливостей стильового оформлення приміщень. Особливе враження справляють багатоколірні печі будуара та їдальні, а також витончені глазуровані груби великої вітальні і передпокою, прикрашені позолотою та розписами з невеличкими панно, що повторюють класичні пасторальні сюжети.

Документів, що підтверджують належність авторства будівлі Олександр Лішневському, в Державному архіві Кіровоградської області поки що не знайдено. Будівництво особняка Абрама Барського було закінчене 1906 року під час перебування на посаді міського архітектора Павла Бартошевича. До речі, обриси фасаду народного училища імені О. Пашутіна за проектом останнього наявно перегукуються з архітектурними формами будинку Барського. Звісно, це може бути просто данина популярному на той час стилю модерн, а можливо, П. Бартошевич вносив свої доповнення у фактуру будинку Барського.

Також в архіві зберігається прохання, підписане Абрамом Барським, на побудову на дворовій ділянці, переданій за заповітом Давида Барського Єлисавет[град]ському Єврейському товариству, датоване 1899 роком, та проєкт двоповерхового будинку на п'ять кутів на розі вулиць Великої Перспективної та Успенської (нині Гоголя), виконаного в еклектичних формах з елементами класицизму та цегляного стилю, який на початку своєї діяльності вподобав Олександр Лішневський. На мою думку, питання процесу створення та будівництва особняка А. Барського ще потребує подальшого наукового дослідження.

Яскраво розмаїтими постають інтер'єри приміщення жіночої гімназії, будівництвом якої за проектом О. Лішневського в 1901–1903 роках займався інженер Олександр Кішкін, який змінив О. Лішневського на посаді архітектора міста Єлисавет[град]а. Хоча проєкт будівлі втрачений, але збереглися складені О. Лішневським пояснювальні записки для міської управи та технічний кошторис будівництва. Вивчаючи ці документи, спостерігаємо прямі збіги описаного зодчим проєкту та сучасного вигляду корпусу будівлі жіночої гімназії (нині Центральноукраїнського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка).

Класична стриманість вестибюлю та коридорів наявно контрастує з насиченими прикрасами та кольором декораціями великої актовієї зали. Ренесансно-барокова ліпнина, складний малюнок віконних рам, ошатні двері створюють в будинку особливий декоративний ефект та урочисту

атмосферу. В ліпному оформленні плафонів, стелі, валют, падуг та балконів домінують рослинні орнаменти, в різьбленому декоруванні вікон та дверей – зображення грифонів. Гіпсову ліпнину стелі розписано в жовтих та зелених тонах, на її тлі вирізняється лаконічна за декором бронзова люстра в класичних формах, підтримана хвилеподібними лініями балконного парапету в стилі модерн.

За плануванням приміщення жіночої гімназії зберігає принципи пізнього класицизму, а зовнішня декорація є поєднанням візантійського, неоруського і цегляного стилів. Не відмовився архітектор О. Лішневський і від притаманної йому почерку класичної рустовки цоколя. Як зазначає кандидат мистецтвознавства Олена Кириченко: «Усі задумані автором ідеї стосовно фасадного оформлення та інтер'єру були реалізовані без змін. Деякі елементи декору фасадів, використані в будівлі гімназії, О. Лішневський частково повторив у Пушкінському училищі, але ця споруда не була копією жіночої гімназії – архітектор зміг знайти для свого проекту нові ідеї та варіації неостилію, обраного ним для навчальних закладів. У подальшій творчій діяльності О. Лішневського архітектура навчальних закладів стане майже основною її сферою».

Зазначу, що в 1901 році, перед від'їздом до С.-Петербурга, О. Лішневським було закінчено розробку нового Генерального плану забудови міста Єлисавет[град]а.

Діяльність міського архітектора Олександра Кішкіна, можливо, була менш яскравою, але переконливо презентативною. Особливо цікавим є його проект перебудови старого приміщення жіночої гімназії під торгові ряди, квартири та п'яте кооперативне міське училище по вул. Великий Перспективний і Нижньо-Донській з добудовою другого поверху у 1904 р. (нині приміщення обласного інституту післядипломної освіти ім. В. Сухомлинського). Архітектурний проект будівлі виконано в неокласичних формах з елементами цегляного стилю. Перший поверх займають ряд широких вітринних вікон, розмежованих не лише цегляною кладкою, але й металевими стовпами з декорованими рослинними мотивами, торговельні площі розмежовані колонами і мають окремий вхід від приміщення квартир викладачів та учбових класів. Фасадну стіну в проекті вирізняє дуже стримана і в той же час ошатна декорація, суворий ритм чергування радіальних і прямих вікон та рустованих колон другого поверху, підкреслений фризовими лініями пілястр, надають масивній, великій будівлі легкості й елегантності. Досить вдало для розмежування входів архітектор використовує кутовий простір будівлі на розі вулиць Великої Перспективної і Нижньо-Донської. На жаль, при будівництві з'явилися неочікувані складнощі, пов'язані з відсутністю великомірного вітринного скла та значних помилок зведення печей. Ці помилки змушений був виправляти новий головний архітектор міста Павло Бартошевич.

Загалом, розглядаючи діяльність елісавет[град]ських архітекторів як сучасників зодчого Якова Пауценка (1866–1914), можна констатувати, що незважаючи на прийняття ще 1830 року оригінального Генерального плану розбудови Єлісавет[град]а, активність художнього пошуку та різнобарвність архітектурної мови нарощується в місті з приїздом Якова Пауценка по закінченню Училища живопису, скульптури і зодчества Московського художнього товариства та початком його архітектурної діяльності наприкінці 1890-х рр. Вивчаючи проекти різних виконавців від середини ХІХ ст., не можна не погодитися з думкою журналіста газети «Голос Юга», який констатував, що саме Яків Пауценко «дав в місті перші уроки художньої архітектури».

Масив будівельних проектів та документів, що зберігаються у справах І-го Будівельного столу Єлісавет[град]ського земства в Державному архіві Кіровоградської області, зрине тому підтвердження.

Використані джерела та література:

1. Державний архів Кіровоградської області (ДАКО). «Документы городской думы». «Распорядительный стол»;
2. «Отчеты городского архитектора» (фонд 78, опис I, справа 1042, с.4, справа 1091, с.17а, 93);
3. «Копии с журнала заседаний Елисаветградской городской думы» (фонд 78, опис I, справа 1056, с. 2, 16);
4. «Дело о выдаче разрешающих записок на различные строения, находящихся на городской земле» (фонд 78, опис I, справа 1061, с. 6-7, 14-16, 18-21, 25, 27, 32, 39, 52, 99, 144, 188, 217, 254, 299, 305, 313, 325, 330, 348, 353, 369, справа 1082, с. 90, 98, 119, 127а, справа 1097, с.4, справа 1098, с. 5, справа 1107, с. 33, 121);
5. «Справки о строительстве отдельных учебных заведений и общественных зданий» (фонд 78, опис I, справа 1042, с.8);
6. «Утверждение планов уличных фасадов строений по проектам и планам» (фонд 78, опис I, справа 1073, с. 95, 144, 146, справа 1194, с. 6); «Документы городской думы». «Арендный стол» (фонд 78, опис II, справа 376, с. 26, 96).
7. Абрамов Р. Архітектура. – В кн. Мистецтво України. Українська енциклопедія імені М. П. Бажана. Т. ІІ. – Київ, 1995. – С. 40–49.
8. Босий П. В. Архітектурні перлини Єлісавет[град]а // Газета «Народне слово», 4 липня 1991.
9. Босий П. В. Прогулянки старою вулицею // Газета «Кіровоградська правда», 21, 25, 30 квітня 1992 р.
10. Кириченко О. І. Стильові пошуки архітектора Олександра Лішневського в елісавет[град]ський період творчості (1895–1901 роки) // Українське мистецтвознавство: матеріали, дослідження, рецензії: 36. наук. пр. [голов. ред. Г. Скрипник]. – Київ: ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2009. – Вип. 9. – С. 218–222.
11. Петраков В., Машковцев В., Смотренко В. Маленький Париж. – Москва, 2004.
12. Федоров С. Г. Образ и функция. Страницы творческой биографии А. П. Лишневского. // Журнал «Строительство и архитектура». – Ленинград, 1980. – №6. – С. 10–12.

ПРИБОРКУВАЧ «ОРЛІВ» КІРОВОГРАДЩИНИ

У статті розкрито історико-краєзнавчу спадщину Долинського району, яка, завдячуючи історику і краєзнавцю Віктору Маруценку, вилилась у випуск шести книг, об'єднаних узагальнюючою назвою «Боковенька».

Ключові слова: В.Маруценко, історія, краєзнавство, дослідник, Долинський район.

The article reveals the historical and local lore heritage of Dolynsky district, which, thanks to the historian and local lore expert Viktor Marutsenko, resulted in the release of six books united by the general title «Bokovenka».

Key words: V.Marutsenko, history, local lore, researcher, Dolynsky district.

«Історія – скарбниця наших діянь,
свідок минулого,
приклад і повчання для сьогодення,
застереження для майбутнього»
Мігель де Сервантес Сааведра

Здобуття Україною незалежності стало могутнім стимулом відродження духовності й історичної пам'яті народу. Розширилися межі наукового пошуку й коло людей, причетних до вивчення і збереження багатовікових культурних традицій. На тлі загального посилення інтересу суспільства до витоків і джерел духовності з кожним роком примножується потенціал і урізноманітнюються функції краєзнавства, зростає його виховна роль.

Кіровоградщина – неповторний куточок України, серце й душа степового краю. Наш край, знаний на весь світ, що дав людству багато відомих імен невомнних трударів, геніальних учених, талановитих митців і письменників, громадських діячів та політиків, життя і праця яких істотно вплинули на розвиток суспільства.

Такою людиною в «замріяному» куточку Долинщини на Кіровоградщині є громадський діяч, історик, краєзнавець – Віктор Маруценко.

Віктор Григорович Маруценко – уродженець села Паліївка Маловисківського району Кіровоградської області. Закінчив історичний факультет Одеського державного університету ім. І. І. Мечнікова (1969). Від 1969 року – в м. Долинська на Кіровоградщині. Працював учителем історії, організатором позакласної роботи, заступником директора з виховної роботи Долинської середньої школи №1. Від 1973-го – на комсомольській, партійній роботі.

* Царенко Олександр Костянтинович, начальник архівного відділу Долинської районної державної адміністрації.

3 березня 1990 року – заступник голови Долинської районної державної адміністрації. Підготовка виступів районному керівництву дозволила досягнути ази краєзнавства. І вже тоді він присвячував багато часу темі історичного минулого Долинського району й міста Долинської. Значну увагу приділяв збереженню і створенню традицій в районі, роботі з творчою інтелігенцією, залучаючи їх до співпраці. Опікувався літераторами краю, окремим із них дав путівку в життя. Їхні прізвища гідно представлені в Літературному словнику Кіровоградщини (1995). Також брав участь у підготовці матеріалів з історії району до книги Б. Кузика і В. Білошапки «Кіровоградщина – історія та сучасність центру України» (2005 р.) [9], до книг Пам'яті й Скорботи України, статей до Сучасної енциклопедії України, листівок, буклетів та газетних публікацій.

За підтримки В. Маруценка в м. Долинській встановлено пам'ятні знаки: залізничникам, водіям, військовим льотчикам – учасникам війни; танка «ІС-3» – на честь визволителів району від гітлерівських загарбників; меморіальних дошок: Миколі Давидову – засновнику дендропарку, Платону Вороньку – українському поету, Архипу Тесленку – українському письменнику-демократу; виготовлення медальєром А.Німенком бронзових і керамічних медалей засновнику парку; пам'ятних дошок на честь революційних подій 1905 року на станції Долинська, встановлення Радянської влади в м. Долинська 10 лютого 1918 року. За його ініціативи в 1990–1992 роках у районі проводилась реконструкція пам'ятників Другої світової війни. Завдячуючи цьому більшість із них до сьогоднішніх днів знаходяться в належному стані.

У 1997 році за пропозицією Маруценка районною радою було прийняте рішення про заснування районної краєзнавчої премії ім. І. Проценка – громадського діяча та краєзнавця, яка щорічно вручається в Долинському районі. Крім місцевих краєзнавців, лауреатами краєзнавчої премії імені І. Проценка стали вчені міст Кіровограда, Миколаєва, Кривого Рогу, Дніпропетровська.

На рубежі тисячоліть, у період переоцінки цінностей і творення нових форм людського співжиття, виховний і об'єднуючий потенціал «малої історії» стає особливо вагомим. На початку третього тисячоліття історичне краєзнавство набрало нового розмаху й вийшло на новий рівень, формуючи історичні знання на достовірних документах із архівів та музеїв.

Саме тоді, майже двадцять років тому, щойно створене редакційно-видавниче об'єднання «Долинщина» випустило перший історико-краєзнавчий збірник під назвою «Боковенька-2000», відповідальним за випуск якого став Віктор Маруценко [2]. Це дослідження з історії Долинського району від давніх-давен (часів Скіфії та Січі) і до наших днів.

У збірнику вчені, письменники, краєзнавці, журналісти й історики з Києва, Дніпропетровської, Хмельницької й Кіровоградської областей досить цікаво розповідають про історію та красу Долинського району на Кіровоградщині, тобто про ті місця, де розкинулася дивовижна оаза – дендропарк «Веселі Боковеньки» імені М. Давидова.

Стало відомо, що в Долинській вів учительську діяльність педагог Антон Макаренко, народився поет Яр Славутич, жив Архип Тесленко, навчався майбутній актор В'ячеслав Сумський (батько актриси Ольги Сумської – «Роксолани») і багато іншого [14].

У збірнику містилися й напрацювання Віктора Маруценка: узагальнена історія про Долинський район, адміністративно-територіальне становлення та стаття «Замріяний куточок України». Тут знайшла місце й поетична сторінка з творами про місто Долинську, а на завершення – післямова поетеси Антоніни Корінь під назвою «Долинський ренесанс?» з розповіддю про мистецьку когорту.

З любов'ю описала непересічну для Долинської подію – презентацію альманаху на сторінках газети «Долинські новини» – її кореспондент Тетяна Татарченко [13].

Журналістка Катерина Ковальчук також свого часу писала про випуск «Боковеньки-2002»: «Літературно-художній альманах знайомить читача з багатьма творчими постатями, які є частинкою історії Долинщини. Для всіх, хто представлений у альманасі, Долинський район став колискою, долею, пам'яттю. Хтось тут народився і живе, а когось доля звідси повела світами» [7].

«– Я думаю, що всі, хто творив це видання, об'єднуються любов'ю до рідного краю. Це історія художня, яка йде від серця до розуму, а не навпаки, а тому вона особливо життєствердна і життєдайна», – в іншій статті пише К.Ковальчук [6].

Вихід цього збірника став великою подією в культурному та освітньому житті Долинського району. Невеликий за об'ємом, всього 60 сторінок, він збагатив історичне краєзнавство Долинщини, дозволив глибше пізнати рідний край та познайомитись із людьми, які з незапам'ятних часів селились і наполегливо працювали на щедрих, але суворих просторах, жили й творили заради добра і справедливості, щастя і кращої долі степовиків. Це була перша спроба відкрити завісу над правдивою історією району та познайомити жителів Долинщини з творчими особистостями краю.

Готуючи першу книгу, вдалось віднайти понад двадцять імен художників, поетів і письменників, тобто ціле гроно талановитих долинчан. Тому вже через три роки світ побачив «Літературно-художній альманах Боковенька-2002» – хрестоматія творів письменників і авторів, які наро-

дилися в Долинському районі або їх життєвий шлях, літературна творчість тісно переплелися із цим благодатним степовим краєм. Це була розповідь не тільки про степовиків, а й про Дендропарк «Веселі Боковеньки», про минуле і сучасне Долинщини. Містилась також хроніка громадського й культурно-мистецького життя Долинського району в 90-ті роки ХХ століття, підготовлена В. Маруценком [3].

«Щасливою має бути доля презентованого видання, бо в нього значима і лагідна назва – «Боковенька». У ній – ядро пантеїстичного світомишлення краян:

Ми тут жили і будем жити доти,
Допоки в нас знак Сонця на чолі».

Такі побажання «Боковенці-2002» висловила кандидат філологічних наук Світлана Барабаш [1].

Назву виданням дала річка Боковенька – ліва притока р. Бокової, яка бере свій початок у Долинському районі поблизу с. Василівка.

«Боковенька... Боковенька... Боковенька... Не дає мені спокою цей предмет... Боковенька... Копили, пам'ятна фігура... Там гроші, іменно там. Там моя судьба... Копили, оscarдами висічені... Сьогодні цілу ніч снилась кам'яна фігура. Ох Боковенька, Боковенька», – це діалог першого «археолога» краю, шукача скарбів Копача Бонавентури із комедії «Сто тисяч» І. Карпенка-Карого [5].

У 2005-му не забарилась і третя «Боковенька». Це була «Боковенька-2004: дослідження, спогади і документи до 70-річчя голодомору 1932–1933 років на Долинщині», автор проекту й упорядник Віктор Маруценко. Матеріали книги розповідають про голод в Долинському районі на Кіровоградщині, трагедію місцевих жителів, родові коріння яких набирало сили з найпотужніших у світі чорноземів.

На початку 90-х років минулого століття знання про голод були дуже обмежені. І як тільки розширились можливості вивчення історії голоду, бо з'явилися нові архівні матеріали, дослідження і спогади, які вимагали узагальнення. Отже, у виданні було зроблено спробу об'єднати в одну розповідь сторінки історії голоду на Долинщині і зробити їх доступними широкому загалу. До книги увійшли поіменні списки померлих від голоду жителів Долинського району, напрацювання М. Данількевича, Я. Славутича, В. Маруценка, Н. Бай, Т. Журби, В. Бондара, І. Проценка та інших. Окремими вставками були рубрики «Архівні документи свідчать», які підготував В. Маруценко [4].

У лютому 2006 року Маруценко В. Г. після виходу на пенсію почав працювати на посаді зберігача фондів музею історії Долинського району. Саме з цього часу почалася робота зі збирання матеріалів та експонатів, комплектування фондів, створення експозицій, які відображають

історичні віхи нашого міста та району. Завдяки йому протягом багатьох років музей історії Долинського району є науковим та духовним центром Долинщини, який пропонує бачення та осмислення тієї чи іншої події, сприяє патріотичному вихованню та єднанню поколінь, є місцем зосередження краєзнавчої роботи. Йому вдалось відновити музей, надавши закладу потрібної осмисленості, тематичної хронології, системності. Серед перших експозицій, присвячених історії Долинського району, були «Давидовський парк – дендропарк «Веселі Боковеньки»», фотохроніка «Місту Долинська – 50», «3 історії створення герба м. Долинська», «Український голокост» та інші.

А в 2007 році за авторства В. Маруценка була надрукована четверта книга – «Боковенька-2006: Степовики. Біографічний довідник» із розповідями про уродженців краю й людей, колиською котрих, їх малою батьківщиною, стали степи. До книги увійшли розповіді про людей різних професій: вчителів, лікарів, працівників культури, будівельників, журналістів, літераторів, учених, чії біографії пов'язали із Долинщиною, і тих, які присвятили їй частку свого життя, вибрали цей край місцем творчих і наукових пошуків, відкриттів. Загалом у довіднику міститься інформація майже про 200 осіб [10].

За плідну багаторічну краєзнавчу роботу Віктор Григорович був відзначений численними грамотами та подяками. Неодноразово ставав лауреатом районної краєзнавчої премії імені І. Проценка (2004, 2006). У 2008 році за розвиток музейної справи Маруценку Віктору Григоровичу присвоєно почесне звання «Заслужений працівник культури» та удостоєно обласною краєзнавчою премією імені В. Ястребова з врученням почесної відзнаки обласної ради та обласної державної адміністрації – скульптури «Степовий орел».

Віктор Маруценко, співпрацюючи з кандидатом історичних наук Іриною Каневською та головним зберігачем фондів і вже тепер директором Кіровоградського міського літературно-меморіального музею І. К. Карпенка-Карого Ларисою Хосяїною, займався популяризацією імені нашого земляка Ольгерда Іполита Бочковського (1885–1939) – чесько-українського соціолога, науковця, політолога, етнолога, педагога, журналіста, дипломата, громадсько-політичного діяча.

Сприяв відкриттю в місті Долинська на приміщенні комунального закладу «Музей історії Долинського району» меморіальних дошок Наталії Ленгауер – заслуженому лікарю УРСР (2008), Ольгерду Бочковському – соціологу, публіцисту (2010); був замовником скульптури Бонавентури Копача – героя драматичного твору І. Карпенка-Карого «100 тисяч» (2012); погруддя Ользі Долинській (2015).

Як виявилось із часом, земляків, котрі гідні на пошану та щоб про них знали, досить багато, і автор більше десяти років, працюючи в музеї, наполегливо займався пошуковою роботою, результатом якої стала п'ята книга «Боковенька-2019. Степовики. Біографічний довідник. Книга друга» [11]. У ній, як і в попередній книзі, продовжилися розповіді про людей різних професій, чії біографії пов'язані з Долинщиною, і тих, хто обрали цей край місцем свого життя або внесли свою частку зусиль у його розвиток. Тут знайшли місце більше 160 цікавих імен, солідні переліки документальних нарисів, пов'язаних із прізвищами Кефала, Волохін з минулого нашого краю та тих, хто своїм внеском творив донедавна і творить зараз історію району.

Віктору Маруценку випала можливість через біографії долинчан і тих, хто з краєм пов'язав своє життя, розповісти про зміни, що відбувались, про людей, що їх ініціювали та здійснювали. Матеріали обох біографічних довідників доповнені або обґрунтовані документами архівів України, краєзнавчим надбанням музею історії району, які допомагають відтворити більш цілісну історію становлення й розвитку території.

У 2019 році за вагомий внесок у збереження та популяризацію культурної спадщини отримав обласну премію в галузі культури «Духовний скарб Кіровоградщини», з врученням відзнаки – кубка-скульптури «Степовий орел». Це був другий орел, якого вдалося приборкати краєзнавцю.

Немає ліку історичному доробку – статтям, повідомленням, доповідям тощо з історії краю. Друкувався В. Маруценко в історико-краєзнавчих збірниках «Між Бугом і Дніпром», альманасі «Інгульський степ», газетах «Народне слово», «Кіровоградська правда», «З перших уст», «Провінція», «Долинські новини» та інших. Усі ці краєзнавчі напрацювання і те, що вдалося віднайти нещодавно, увійшло до наступної книги.

Цього року літературне надбання нашого степового краю поповнилося черговим доробком – вийшла у світ нова книга краєзнавця Віктора Маруценка: «Боковенька-2020. Долинська: залізниця, станція, призалізничні селища, місто – розповіді, дослідження, документи». Це шоста книга, яка об'єднана з попередніми спільною назвою «Боковенька». Книга узагальнює краєзнавчі напрацювання з історії залізниці, станції, степового містечка. Двадцять п'ять розповідей охоплюють багато сторін життя краю. У них В. Маруценко розповідає про успіхи, невдачі та проблеми становлення адміністративної території, показує місце в розбудові міста степівчан, усіх тих, від кого залежало, якою буде наша духовна колиска із назвою, що носить ім'я пані – Ольги Федорівни Долинської. В багатьох описаних подіях автору довелося брати участь, із багатьма учасниками замальовок він мав можливість працювати, підтримувати або відхиляти їхні ідеї та пропозиції. На окремі події, факти, особистості довелося подивитись по-новому, враховуючи ситуацію та вимоги часу [12].

Якщо в перших трьох «Боковеньках» В. Маруценко тільки упорядковував напрацювання краєзнавців і свої знання з історії, то для трьох останніх він став автором. Скільки ентузіазму і праці вкладено в ці шість книг, які стали справжньою скарбницею для Долинщини. Як висловився сам автор про свої книги: «Я хотів, щоб річка була повноводною, а книга змістовною» (фото 4. Серія «Боковеньок»).

Віктор Григорович майже воскресив для історії Долинського району цілу когорту художників, які пов'язані з Долинською або їх творчість невіддільна від неї. Здійснює підтримку зв'язків з художниками-земляками та їх родинами. Більш ніж 20 років він працює над поповненням картинної галереї музею новими художніми творами А. Німенка, А. Коптева, В. Бондаренка, С. Проценка, К. Заруби, А. Романовського, В. Синиці, С. Яковенка, А. Яковенка та інших. На сьогоднішній день у фондах музею історії Долинського району зберігаються роботи більш ніж тридцяти авторів-художників. А обкладинки та кольорові вставки до книг стали своєрідною галереєю творів художників-земляків. Їх прикрасили ілюстрації картин Віктора Сорбата, Івана Савенка, Анатолія, Віктора й Галини Коптевих, Андрія Яковенка, Степана Проценка, Костянтина Заруби, Віктора Синиці та Андрія Німенка.

Ще одним напрямком роботи Маруценко В. Г. є дослідження історії та популяризація дендропарку «Веселі Боковеньки». З його ініціативи побачили світ листівки та календарі з пейзажами унікальної природи дендропарку. Інколи для того, щоб отримати вдалий знімок, автору доводилось декілька разів їздити до парку. Своєю роботою постійно доводить до свідомості громадськості велич того, що у свій час зробив дворянин М. Давидов, уклавши 1,5 млн. золотом у побудову степової перлини. А любов до філателії переросла в бажання розповісти Україні, можливо, і світові, про край, який він полюбив – Долинщину, засобами поштового конверта й марки. Так з'явилися конверти, присвячені знаменитим долинчанам: скульптору А. Коптеву, засновнику парку М. Давидову, лікарці Н. Ленгауер і художнику І. Савенку. Зображення конвертів, листівок і календарів прикрасили сторінки краєзнавчих збірників.

Творча краєзнавча робота Маруценка В. Г. міцно переплітається з музеями та архівами області й України, підтриманням зв'язків із вченими, істориками, письменниками. Його сподвижниками були і є доктор історичних наук В. А. Брехуненко, професор М. І. Данількевич, доцент Кіровоградського педагогічного університету імені В. Винниченка С. І. Шевченко, письменник Г. Д. Гусейнов, дослідник О. О. Іванов, видатний вчений Б. М. Кузик, краєзнавець та упорядник історичного альманаху «Інгульський степ» Владислав Сердюк та багато інших.

Віктор Маруценко працює в музеї з сучасними поглядами на історію, продовжує досліджувати історію району в архівах та в краєзнавчій літературі, поповнюючи тим самим музейні фонди. Всією своєю роботою намагається переконати долинчан у тому, що вони мають історію, якою можна пишатись.

Радянська влада добре попрацювала, щоб ми не знали, хто ми є, але завдячуючи роботі архівних установ України, з'явилась можливість відкрити завісу небуття. Історію люблять за те, що вона дає відповіді на запитання, ким ми є і ким були.

Добре відомо, що повноцінний суспільний поступ теперішнього часу неможливий без єднання з уроками минулого, які покликані берегти свідчення історичної пам'яті українського народу, єднати її нерозривним зв'язком із сьогоденням і майбуттям.

Використані джерела та література:

1. Барабаш С., На привітання «Боковеньки» // Кіровоградська правда. – 7 жовтня. – 2004.
2. Боковенька-2000: Історико-краєзнавчий збірник. – Кіровоград: Центрально-Українське вид-во, 2000. – 60 с.
3. Боковенька-2002: Літературно-художній альманах – Долинська: ПВЦ «Марвік», 2003. – 154 с.
4. Боковенька-2004: дослідження, спогади і документи до 70-річчя голодомору на Долинщині. – Кіровоград, 2005. – 250 с.
5. Карпенко-Карий І., П'єси / І. Карпенко-Карий. – К.: Школа, 2006. – С. 28.
6. Ковальчук К., Гортаючи сторінки «Боковеньки» // Кіровоградська правда. – 18 листопада. – 2003.
7. Ковальчук К., Духовний пейзаж краю // Кіровоградська правда. – 25 березня. – 2003.
8. Корінь А. М., Мала «Енциклопедія» Долинського району // Кіровоградська правда. – 26 грудня. – 2000.
9. Кузик Б., Білошапка В., Кіровоградщина : історія та сучасність центру України. – Том 1. – Дніпропетровськ, 2005.
10. Маруценко В. Г., Боковенька-2006: Степовики. Біографічний довідник / В. Г. Маруценко. – Долинська: Поліграф-Сервіс, 2007. – 172 с.
11. Маруценко В. Г., Боковенька-2019. Степовики. Біографічний довідник. Книга друга / В. Г. Маруценко. – Долинська, 2019. – 168 с.
12. Маруценко В. Г., Боковенька-2020. Долинська: залізниця, станція, призалізничні селища, місто – розповіді, дослідження, документи. / В. Г. Маруценко. – Кропивницький: Видавець Лисенко В. Ф., 2020. – 224 с.
13. Татарченко Т., Зізнаюся тобі в любові // Долинські новини. – 12 листопада. – 2003. – С. 1–2.
14. Шевченко С., Земля Макаренко и Сумских // Украина-Центр. – 26 янв. – 2001.

Тетяна Яровенко*

м. Харків

МАТЕРИКОВЕ МАЛАНЮКОЗНАВСТВО: ВАГОМИЙ ВНЕСОК ЛІТЕРАТУРОЗНАВЦІВ КІРОВОГРАДЩИНИ

У статті автор обґрунтовує значимість регіональних літературознавчих досліджень творчого спадку Євгена Маланюка, в основі яких біографічний, культурно-історичний, герменевтичний, компаративістський, структуралістський та ін. методи. Домінантною складовою літературознавчої оцінки творчості українського письменника-емігранта, чия життєва доля пов'язана безпосередньо з Новоархангельськом та Єлисавет[град]ом, постають праці філологів-краян. Ґрунтовані на оригінальному культурно-історичному, географічному, літературознавчому матеріалі, позначені особистим зацікавленням долею земляка, спостереження вчених регіону заклали основи, окреслили проблемні напрямки подальших досліджень та поглибили фаховий аналіз біографії й художніх текстів митця.

Ключові слова: ідеологема, інтеграція, інтертекстуальність, компаративістика, містицизм, міфологема, міфокритика, міфообрази, симбіоз, філософія чину.

Native Malanyuk study structurally is composed of diasporic and continental options that have close connections. Historiographical study of this literary direction formation allowed to define a leading role and function of research strategies developed by scientists of independent Ukraine in the process of formation. Integration of Malanyuk's personality and creativity in cultural and literary sphere of Ukraine started in the 1990s by publications of Slovak Ukrainian M. Nevrlago and I. Dzyuba, who outlined the major strategic issues of this branch of literature. T. Salyga (Lviv) and L. Kutsenko (Kirovograd) actively participated in the same period in works popularizing of E. Malanyuk, their analytical thinking. There was a proper regional forming of Malanyuk study centers. Thus, T. Salyga from Lviv provided publication of Malanyuk's lyrics in 1992 describing in the preface solutions to some problems of Malanyuk study. The problem of creativity of E. Malanyuk is also significant for Galicia scientists such as M. Ilytsky, M. Krupach, L. Senyk, P. Ivanyshyn, O. Bagan and others. Writer's heritage was considered by them in connection with the ideological and artistic phenomenon of

* Яровенко Тетяна Сергіївна, викладач української мови та літератури Харківського кооперативного торгово-економічного коледжу, кандидат філологічних наук.

visnykivstva, which required the study of aesthetic dimensions of national centric pathos and patriotism of Malanyuk's lyrics, his ideosophia. Significant role in the native Malanyuk study played Kirovograd. L. Kutsenko, using cultural and geographical principle established fundamental monographic study of the artist creativity «Dominus Malanyuk: background and personality» where he actually reconstructed life and career of the writer. In addition, the scientist introduced into scientific turnover previously unprinted works of the artist (Russian poetry, «Black poetry», journalism, notebooks, etc.). The peculiar ones were the studies of other scientists from Kirovograd region who complemented and expanded the range of problems of Malanyuk study (S. Barabash, G. Klochek, V. Marko, O. Golnyk). In 2005 there appears the largest in Ukraine Malanyuk's publication of works of different genres «Return» (compiled by T. Salyga). The structure of the book contains a number of scientific works of L. Kutsenko showing successful integration of regional studies and scientific practices in national literary context. We can assume that this symbolic act of research centers symbiosis finally underlined the formation dynamics of Malanyuk study in Ukraine overcoming properly regional boundaries and becoming national dimension.

Вітчизняне літературознавство має дві взаємозалежні тенденції дослідження творчості майстрів слова: регіоналізацію й централізацію. Згідно з афоризмом Г. Гете: «Якщо хочеш зрозуміти письменника – відвідай країну його дитинства», – доречно наголосити, що з тим чи іншим регіоном у різних виявах (джерела, становлення таланту, його чинники, ментальні особливості світовідчуття тощо) пов'язані життя й творчість письменників. Місцеві наукові центри ставлять перед собою завдання різноаспектного дослідження творчого доробку літераторів-краян. Як наслідок, у сучасній українській філологічній науці склалося багато персоналізованих літературознавчих напрямів, у площині наукових інтересів яких перебуває також художня та публіцистична спадщина репресованих і діаспорних митців. Проблема інтерпретації літературних надбань Є. Маланюка пов'язана з тим, що його творчість дійшла до українського читача тільки в часи незалежної України, а друкувати свої поезії автор почав ще в 20-х роках минулого століття в Чехословаччині.

Перші публікації про митця-вигнанця з'явилися в Україні на початку 90-х років ХХ ст.: стаття М. Неврлого «Євген Маланюк: воскресіння» (1989), післяслово до поезій Є. Маланюка І. Дзюби (1990), аналітичні розвідки Ю. Лавріненка «Поет своєї епохи» (1991) та Ю. Коваліва «Євген Маланюк» (1991) викликали неабиякий резонанс серед читацького загалу та в наукових колах. Перелічені студії наголошували на потребі вивчення літератури українського екзилу й поета з Архангорода (Новоархангельська) зокрема. Із початку 90-х років ХХ ст. в Україні формуються кілька

маланюкознавчих осередків, зокрема у Львові, Києві й Кіровограді. Кожен з них обирає свою стратегію вивчення доробку Є. Маланюка. Огляд літературознавчих практик у царині життєпису й творчого спадку Є. Маланюка дослідниками-краянами постає головним завданням пропонованої розвідки.

Ученими Кіровоградщини здійснено значний внесок у розвиток материкового маланюкознавства, що засвідчує факт проведення першої Міжнародної наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня народження Є. Маланюка (1997 р.). У зорганізованому зусиллями кіровоградців Л. Куценка, Г. Клочека, В. Марка науковому форумі взяли участь представники практично всіх регіонів України [9; 10; 11] і вчені зарубіжжя: Ю. Барабаш [10, с. 13–16] (Росія), Ю. Войчишин [11, с. 12–19] (Канада), А. Зельвак [11, с. 56–60] (Польща), І. Качуровський [10, с. 88–95] та З. Ульбрехт [10, с. 27–28] (Німеччина), А. Моравкова [11, с. 53–55] (Чехія), М. Неврлий [11, с. 38–52] (Словаччина). У свою чергу літературознавці Степової Еллади (С. Барабаш [10, с. 86–87], Г. Бондаренко [10, с. 98–101], Г. Клочек [11, с. 24–30], В. Марко [11, с. 31–37], В. Панченко [34, с. 291–299] та ін.) представляють розмаїття напрямків вивчення спадщини видатного крайнина.

Поява творчості Є. Маланюка в українському соціумі у відповідний час викликала до нього інтерес насамперед як до актуального, ідеологічно незаангажованого поета соціальної дії, чий пророчі візії базувалися на глибоко аналітичному способі мислення політика й митця [10, с. 86–88]. Тому значна увага дослідників була зосереджена на державно-політичному аспекті його доробку, на засобах розробки й послідовного утвердження Є. Маланюком у поетичній та прозовій формі національної ідеї в її «донцовському» вияві всупереч державницьким позиціям П. Куліша [9, с. 100–102], проте поряд із цим робився акцент на «тягlostі традиції його (Є. Маланюка – Т. Я.) великих попередників» [10, с. 98–101].

У цьому підході «на вимогу дня» відчувається схожість із поверненням в Україну В. Винниченка, а також загострена увага з позицій літературознавчого краєзнавства, що засвідчила невелика книжечка Л. Куценка «Боян степової Еллади» (1993) [20], яка вразила наукові кола біографічним фактажем. Студія дослідника вийшла за межі України завдяки відгуку на неї ще одного знаного в діаспорі крайнина – Яра Славутича. Професор-імерит засвідчив у своїй рецензії (1997) [35, с. 487–488] «величезну архівно-дослідницьку працю автора» [35, с. 487], яка після радянського устрою значимістю оприявнених джерел сягнула «ваги золота», бо «такого в діаспорі, за винятком спогадів Івана Янішевського, майже нічого не надруковано» [35, с. 487]. Разом із тим, наголошує вчений, «Л. Куценко не входить у широке наświetлення творчості Є. Маланюка, вартісність його

праці – у змалюванні особи поета» [35, с. 488], що, поза всяким сумнівом, «причиниться до повнішого розуміння поета як митця і як державотворця» [35, с. 488].

Того ж року, як відповідь старшому колезі, Л. Куценко опублікує чергові розвідки – про поетичний дебют Є. Маланюка [21, с. 8–10], історію створення окремих (знакових) поезій [22, с. 41–47], сімейну драму родини Маланюків [25], перипетії першого Ісходу [24] і, що найголовніше, у видавництві «Веселка» вийде друком, упорядкована вченим, «Невичерпальність» Є. Маланюка [30]. У рецензії «Князь висоти» В. Панченко наголосить, по-перше, на чіткій координації складної долі поета, збагаченій цінними архівними матеріалами та стислими характеристиками «ключових мотивів його лірики» [33, с. 56], у передмові до збірки «На хресті слова розіп'ятий...» [23, с. 5–24], а по-друге, на особливо важливій думці Л. Куценка про «роздвоєність образу України в поезіях Маланюка» [33, с. 56]. Тоді ж В. Панченко акцентує увагу української громадськості на книзі «Ні, вже ніколи не покаюся...» (Євген Маланюк: історія ісходу) як першому монографічному дослідженні про Є. Маланюка, в якому Л. Куценко стверджує думку про те, що митець «за всієї заангажованості темою української долі-недолі – не був поетом однієї струни» [33, с. 57].

Поетична ідея, яка захоплювала сферу як свідомого, так і підсвідомого (В. Марко), наштовхує дослідників на визначення художньої парадигми духовного пошуку Є. Маланюка на основі окремо взятої збірки [2, с. 37–44], а також потрактування узагальненої категорії самоти поета (Г. Бондаренко) як вияву його об'єктивного буття, що можливе за умови зосередження уваги на психологічних особливостях творчого процесу з невід'ємними складовими поетового самоусвідомлення та самореалізації [1, с. 138–147] (збірка «Стилет і стилос»). Разом із тим, в інтерпретаціях окремих циклів і поезій Є. Маланюка на основі наскрізних образів виразно постає «ідентифікація болів України з власними болями» [11, с. 32], коли поетичний світ митця «розривається між двома полюсами – ідеалом та його антиподом» [11, с. 32]. Тому об'єктами дослідження стають, наприклад, тропи зі складником «золото», «золотий», що перейшли до розряду «естетично оціночних відношень ідеального ґатунку» [11, с. 33–34] із завданням визначити вагомість їхнього застосування. У контрастному протиставленні «жовтого жовтня» і «чорного листопада», на думку В. Марка, сконцентрувався весь пафос трагедії ліричного героя, якого вже ніщо не могло порятувати: «ні краса осені: вона приречена на згасання; ні кохання: воно не приносило щастя; ні плекане кров'ю серця видиво державності: воно хоча й було живучим, усе ж поет не бачив перспектив його матеріалізації» [11, с. 36] (цикл «Держава жовтня»).

Поряд з поезією в площині зацікавлень науковців Кіровоградщини – публіцистика Є. Маланюка у формі «літературної критики, історії й теорії літератури, історіософії, культурології, мемуарної замальовки...» [13, с. 86–87]. Робляться спроби концептуально окреслити методологічну систему поета, «суть якої полягає в тому, що кожне літературне явище пізнається, інтерпретується та оцінюється з націоналістичних позицій» [11, с. 26]. Ефективність такого підходу залежить, насамперед, від підпорядкованості мети дослідження національній ідеї, що дає можливість виявити феномен досліджуваної особистості як системно організованої еволюційної цілісності [11, с. 26] (за Г. Клочком, зазначена теза є домінантою Маланюкового осмислення постаті й творчості Т. Шевченка, хоча поряд можна назвати низку імен, наприклад, чеха Ф. К. Шальди [29, с. 9–20]). У подальших розвідках Г. Клочка есеїстика Є. Маланюка постає як видатне досягнення «в цілісному осмисленні творчості Тараса Шевченка, її значення для формування української нації» [14, с. 3], а також узагальнюються чинники, котрі «обумовили глибину інтерпретації Маланюком поетичної творчості національного генія» [14, с. 3]. Звідси, логічно, випливає питання про методологію системного підходу, коли спрацьовує взаємно збагачений пізнавальний процес: від особистості митця та специфіки його мислення до «особливостей його художнього світу, стилю, поетики» [8, с. 27] і навпаки – від інтерпретації творчості до кращого осягнення постаті автора. Доречно зауважити, що дисертант професора Г. Клочка В. Краснощок у контексті сучасних пошуків у вирішенні проблеми системи критеріїв оцінки художності розглядає категорію «правди Нації», що є «однією із засадничих цінностей Євгена Маланюка у визначенні рівня художності» [15, с. 79].

Яскравою ілюстрацією дослідження історичної публіцистики Є. Маланюка є дослідження В. Панченка [34, с. 291–299], у якому вчений у порівняльному аспекті двох студій історіософа («Трагічний гетьман» [28, с. 8–9] та «Illustrissimus Dominus Mazera. Тло і постать» [29, с. 207–228]) розглядає Маланюкову візію гетьмана І. Мазепи в контексті його доби, але з проєкцією подій початку XVIII ст. на подальшу українську історію, наголошуючи, що «Євгена Маланюка варто читати не як кандидата історичних наук, а як самодостатнього мислителя, публіциста» [34, с. 296]. Необхідно зазначити долучення В. Панченком до аргументів Є. Маланюка на користь висновку про Мазепу-державця (ментально-психологічний аспект і політична та культурна діяльність) факту звернення дослідника до літературних джерел, а саме до Мазепиної «Думи» 1698 року [34, с. 294–295]. Також Є. Маланюк, на думку вченого, всупереч міфічному офіціозу Російської імперії в особах М. Ломоносова (порівняння переможця битви під Полтавою Петра I з Богом) [34, с. 296] та О. Пушкіна (його «Полтаву»

названо «вікопомним зразком коктейлю брехні й майстерства, таланту й плазування, натхнення й самогвалту» [34, с. 297]), творить антиміф гетьмана Мазепи. Чутливий до історичної містики, Є. Маланюк 1960 року напише у доповненні до своєї статті в контексті 250-річчя Полтавської битви про «мазепинське опритомнення» України 1917 року як «тріумф тягlostі, неубієнності національного духу» [34, с. 298].

Як уже зазначалося, материкове маланюкознавство започаткувала стаття М. Неврлого [32, с. 6–7]. Саме цього року до рук кіровоградського літературознавця Л. Куценка потрапила книжечка поезій Є. Маланюка, привезена зі США й подарована йому братом. З цього першого знайомства розпочалася майже п'ятнадцятирічна «маланюкіана» вченого. Звідси також – позиція дослідника й мотивація зовнішнього чинника у вивченні творчої постаті Є. Маланюка: земляцтво і краєзнавчий інтерес, зумовлений особистими пошуковими вподобаннями Л. Куценка. Проте вирішальним фактором, на наш погляд, була близькість історичної ситуації напередодні 1991 року (питання національного відродження, повернення забутих і втрачених імен, зокрема літературних) і після проголошення Незалежності (формування концепції національного розвитку й вироблення стратегій її реалізації) до подій 1918–1920 рр. за безпосередньої участі в них Є. Маланюка.

Учений за своєю манерою близький Є. Маланюкові: він прагне через аналіз фактів біографії (навіть незначних), відгуків сучасників, реакцій об'єкта наблизитися до розуміння особистості на тлі епохи, зрозуміти її мотивацію, пояснити вчинки, поведінку, поштовхи до творчості, реконструювати зовнішні й внутрішні фактори, які впливали на її мистецьку сутність і художній світ: родина, сім'я, традиції, родинна драма (смерть матері), яка стала поштовхом до творення трагічного образу жінки в ліриці поета; Єлисавет[град], навчання в ЄЗРУ (Єлисавет[град]ське земське реальне училище) – як інтелектуальна й мистецька основи формування особистості Є. Маланюка (освіченість, знання європейської культури та історії, зокрема античності, обширна лектура, захоплення театром тощо); кохання Є. Маланюка (пошук свідчення стосунків із О. Юзковою), що безпосередньо зв'язано з ліричним струменем поетичного доробку; перші проби пера російською мовою (реконструкція з архіву); армія та війни (формування національної самосвідомості); еміграція – драма вояка, яка народжує мислителя і поета (перші публіцистичні та поетичні дебюти); вплив Д. Донцова на кристалізацію історіософської та націософської позицій Є. Маланюка (питання взаємовпливів і співпраці й досі остаточно не вирішене); перебування в мистецькому колі й поза ним (утверджується думка про індивідуалізм Є. Маланюка) тощо.

Дані здобуваються літературознавцем у подорожах до Варшави, Чехії, а також завдяки особистому знайомству із сином поета Б. Маланюком. Робота в зарубіжних архівах окреслює нові напрямки обсервації життя й творчості митця, серед яких насамперед називаємо головні: дослідження еміграційного кола спілкування; реконструкція європейського періоду творчості поета, її типологічні та генетичні зв'язки із доробком Й.-С. Махара і Ю. Тувіма; опрацювання теорії націософії (компаративний аналіз: чехи/українці, поляки/українці) – фактично Л. Куценко йде шляхом самого Є. Маланюка, який, зіставляючи українську ментальність із ментальністю інших слов'янських «колонізованих» народів, приходив до невтішних висновків щодо української національної ущербності; розробка теми історичних взаємин України і Польщі та Чехії як європейських культурних центрів і т. ін. Американський період життя й творчості Є. Маланюка Л. Куценко висвітлює після поїздки до Нью-Йорка й роботи в архівах УВАН (США) [27, с. 195–216].

2005 року з'являється найбільше в Україні видання різножанрового доробку Є. Маланюка «Повернення» [31], упорядковане львівським маланюкознавцем Т. Салигою. Структура книги містить значну кількість наукових праць Л. Куценка, що засвідчило успішну інтеграцію краєзнавчо-дослідницьких практик ученого у вивченні постаті Є. Маланюка у всеукраїнський літературознавчий контекст. Можемо вважати, що цей символічний акт симбіозу дослідницьких центрів остаточно увиразнив динаміку становлення маланюкознавства в Україні, яке пододало власне регіональні межі й набуло загальнонаціонального виміру.

Працю доктора філологічних наук, професора, людини, яка першою на теренах материкової України комплексно дослідила творчість поета-вигнанця, здійснивши, по суті, науковий подвиг, гідно оцінив Т. Салига: «Представляти нам світлого і великого, але понівеченого і сплюндрованого радянським режимом Є. Маланюка міг тільки одержимий духом української героїчної історії Льоня Куценко. Ми багато що починали робити з ним «першими». Та стільки, як зробив він у відродженні маланюкознавства, не зумів ніхто інший. Це ми мусимо знати і маємо берегти. Я завжди стоятиму у поклоні перед Леонідовою пам'яттю» [36, с. 4]. Варто наголосити на появі низки досліджень методології Л. Куценка, представлених науковцями Кіровоградщини: О. Буряк («Леонід Куценко: штрихи до портрета літературознавця (на матеріалі наукових студій про поетів праського кола)» [3, с. 19–26]), А. Гурбанською «Молоде покоління у творчості поетів «Праської школи» та в рецепції Леоніда Куценка» [6, с. 60–69]), Л. Зубак «Літературне краєзнавство Леоніда Куценка» [12, с. 69–79], Т. Яровенко («Тандем Л. Куценко – О. Гольник: «маланюкіа-

на» to be continued...» [37, с. 42–46], «Кіровоградська школа маланюкознавства: історія та сучасність» [38, с. 225–233]) та ін.

Отже, можемо стверджувати: саме Л. Куценко, фактично, став одним із основоположників материкового маланюкознавства. Про це свідчить навіть той промовистий і сумний факт, що після відходу вченого 2006 року в небуття, в українському літературознавстві настав «штиль» у вивченні постаті й художнього доробку Є. Маланюка. Звичайно, маємо спорадичні публікації, в яких згадується митець як представник «вісниківства» (дрогобицька та львівська літературознавчі школи), проте такого масиву науково вагомої інформації, що виходила з-під пера Леоніда Куценка, уже немає. Своєрідною спробою подолати цей маланюкознавчий «колапс» стали наукові практики О. Гольник (Кухар) – учениці й послідовниці Л. Куценка. Численні наукові розвідки [6, с. 47–60; 16, с. 175–176; 17, с. 148–156; 18, с. 162–169; 19, с. 179–187] й дисертація дослідниці передували появі ґрунтовної монографії «Міф у художньому світі Євгена Маланюка» [4]. Джерелом зазначеного дослідження слугувало багаторічне вивчення авторкою поетики античного світу, так щедро представлені в ліриці та есеїстиці Є. Маланюка. Світ античності був органічною складовою світогляду митця й мислителя, його концепти стали основою для поетової індивідуально авторської картини світу, а символічні образи, переосмислені й сповнені нових оригінальних смислів, – виразниками авторської аксіологічної системи, своєрідними категоріями мислення. Багатство образів, запозичених Є. Маланюком із античної культури, може конкурувати по вагомості й частотності звернення поета до них хіба що з образами, мотивами й сюжетами біблійного характеру.

Ці особливості унікального художнього світу Є. Маланюка наштовхнули О. Гольник на думку про міфопоетичний характер лірики митця й зумовили її звернення до проблеми вивчення художньої трансформації міфологічних мотивів, образів, сюжетів у творчості поета-земляка. У центрі наукових роздумів дослідниці знаходиться авторська картина світу, зіткана з традиційних міфологічних мотивів і сюжетів (космогонічного, апокаліптичного та есхатологічного), втілених через систему міфопоетичних образів, знаків та символів. Загалом у дослідженні вченою здійснена спроба проаналізувати поетичний доробок Є. Маланюка завдяки прийомам і підходам міфокритики. В основу студії покладена теорія міфів О. Лосева, здобутки зарубіжних науковців (Н. Фрай, Дж. Фрейзер) і вітчизняна модель міфокритики (О. Турган, А. Нямцу, А. Антофійчук). У монографії:

а) **досліджено** особливості втілення й функціонування міфологем у художньому світі Є. Маланюка, генезу міфологічних мотивів та міфологічних сюжетів і образів у поезіях митця, шляхи їх авторської трансформації;

б) **обґрунтовано** тезу про містицизм як складову світогляду поета, яка детермінувала потужний міфологічний компонент його художньої системи; виявлено, що найбільш художньо реалізованими і трансформованими є біблійні мотиви й сюжети, що впливало зі світоглядної специфіки митця;

в) **висунуто** й обґрунтовано тезу про вагомість біблійних сюжетів і мотивів для ідентифікації, оцінки та визначення наслідків подій сьогодення у художньому світі Є. Маланюка;

г) **уперше** описано поетові молитви, досліджена їхня поетикальність; сформовано тезу про «музичність» поезії Є. Маланюка як на рівні образному, так і формальному; простежено міфологічне підґрунтя музичності (гармонійності) як світоглядної і поетикальної особливості поетичного доробку, досліджено її витoki й коріння;

г) **проаналізовано** трансформацію міфологічних концептів «гармонійність», «музичність» в есеїстичній та поетичній практиці митця; осмислено витoki й досліджено генезу та ідейно-образну реалізацію катастрофізму мислення Є. Маланюка (діалектика апокаліптичного та есхатологічного мотивів).

Праця О. Гольник містить цінні спостереженнями за інтертекстуальними перегуками лірики Є. Маланюка і творчості представників російської поезії «срібного віку» (М. Гумільова, О. Блока, А. Белого та ін.), французьких символістів, чеських і польських сучасників «імператора залізних строф». О. Гольник уперше було здійснено системне осмислення так званих «творчих діалогів», «творчих полемік» Є. Маланюка із М. Гоголем, П. Тичиною, М. Хвильовим, що були реалізовані не тільки у площині есеїстичних і публіцистичних роздумів автора, але й мали поетичне «відлуння» у поезиї його творів. Тож ця монографія є одним із наукових наближень до Є. Маланюка-лірика. Історія її визрівання й появи разом із тим ще раз нагадує про видатного вченого-маланюкознавця – Л. Куценка.

Загалом науково-пошукова робота кіровоградських учених полягала в минулому і залишається завданням на сьогодні у встановленні головних ідейно-естетичних домінант мистецько-культурологічної концепції Є. Маланюка; з'ясуванні та висвітленні оригінальності поетичного, літературно-критичного доробку поета-історіософа на тлі аналогічних явищ у підрадянській Україні й близькому авторові емігрантському середовищі. Тож учені-краяни, значною мірою послуговуючись краєзнавчим матеріалом, досягли вагомих результатів у формуванні літературного портрета Є. Маланюка та популяризації його творчості на всеукраїнському рівні.

Використані джерела та література:

1. Бондаренко Г. Мотив самоти в контексті внутрішньої еволюції Євгена Маланюка-поета / Ганна Бондаренко. – Наукові записки. – Випуск 47. – Серія: Філологічні науки (літературознавство). – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2002. – С. 138–147.
2. Бондаренко Г. Художнє розв'язання проблеми духовного пошуку в збірці Євгена Маланюка «Стилет і стилос» / Ганна Бондаренко. – Наукові записки. – Випуск 61. – Серія: Філологічні науки (літературознавство, мовознавство). – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2005. – С. 37–44.
3. Буряк О. Леонід Куценко: штрихи до портрета літературознавця (на матеріалі наукових студій про поетів празького кола) / Олена Буряк // Наукові записки. – Випуск 126. – Серія: Філологічні науки (Літературознавство). – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2013. – С. 19–26.
4. Гольник О. Міф у художньому світі Євгена Маланюка. [Монографія] / Оксана Гольник. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. – 218 с.
5. Гольник О. «Загадка» Гоголя у творчій рецепції Є. Маланюка / Оксана Гольник // Наукові записки. – Випуск 126. – Серія: Філологічні науки (Літературознавство). – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2013. – С. 47–60.
6. Гурбанська А. Молоде покоління у творчості поетів «Празької школи» та в рецепції Леоніда Куценка / Антоніна Гурбанська // Наукові записки. – Випуск 126. – Серія: Філологічні науки (Літературознавство). – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2013. – С. 60–69.
7. Державин В. Поет своєї епохи / Володимир Державин // Український самостійник. – Мюнхен, 1952. – №13.
8. Дзюба І. Поезія вигнання / Іван Дзюба // Прапор. – 1990. – № 1. – С. 131–136. Євген Маланюк: література, історіософія, культурологія. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня народження Є. Маланюка: У 3-х ч. – Кіровоград: КДПУ, 1997. – Ч.І. – 108 с.
9. Євген Маланюк: література, історіософія, культурологія. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня народження Є. Маланюка: У 3-х ч. – Кіровоград: КДПУ, 1997. – Ч.ІІ. – 112 с.
10. Євген Маланюк: література, історіософія, культурологія. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня народження Є. Маланюка: У 3-х ч. – Кіровоград: КДПУ, 1997. – Ч.ІІІ. – 64 с.
11. Зубак Л. Літературне краєзнавство Леоніда Куценка / Любов Зубак // Наукові записки. – Випуск 126. – Серія: Філологічні науки (Літературознавство). – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2013. – С. 69–79.
12. Клочек Г. Князь духа і мислі / Григорій Клочек // Кур'єр Кривбасу, 1997. – №4. – С. 68–89.
13. Клочек Г. Конгеніальність Шевченкіани Євгена Маланюка / Григорій Клочек // Наукові записки. – Випуск 126. – Серія: Філологічні науки (Літературознавство). – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2013. – С. 3–9.
14. Краснощок В. Категорія «правда Нації» в есеїстиці Євгена Маланюка в контексті сучасних пошуків у вирішенні проблеми критеріїв оцінки художності / Вікторія Краснощок // Наукові записки. – Випуск 126. – Серія: Філологічні науки (Літературознавство). – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2013. – С. 79–86.

15. Кухар О. Еволюція національної ідеї від романтиків 20-30-х рр. XIX ст. до «пражан» / Оксана Кухар. – Наукові записки. – Випуск 27. – Серія: Філологічні науки (літературознавство). – Кіровоград: РВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2000. – С. 169–178.
16. Кухар О. Категорія «музичність» і звукова символіка у світоглядних уявленнях та художньому світі Є. Маланюка / Оксана Кухар. – Наукові записки. – Випуск 47.
17. Серія: Філологічні науки (Літературознавство). – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2002. – С. 148–156.
18. Кухар О. Буття цивілізації у ліриці Є. Маланюка / Оксана Кухар. – Наукові записки. – Випуск 50. – Серія: Філологічні науки (Літературознавство). – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2003. – С. 162–169.
19. Кухар О. Образи «вогонь», «вода», «повітря» в ліриці Є. Маланюка / Оксана Кухар. – Наукові записки. – Випуск 56. – Серія: Філологічні науки (Літературознавство). – Кіровоград: РВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2004. – С. 179–187.
20. Куценко Л. Боян степової Еллади: науково-популярна література / Леонід Куценко. – Кіровоград: Вечірня газета, 1993. – 56 с.
21. Куценко Л. Літературний дебют Євгена Маланюка / Леонід Куценко // Дивослово. – 1997. – № 7. – С. 8–10.
22. Куценко Л. Два поетичні прозріння Євгена Маланюка...: Історія віршів «Напередодні» та «Побачення» / Леонід Куценко // Слово і час. – 1997. – № 7. – С. 41–47.
23. Куценко Л. «На хресті слова розіп'ятий...» / Леонід Куценко // Маланюк Є. Невичерпальність: Поезії, статті: Для ст. шк. віку / Євген Маланюк. – Київ: Веселка, 1997. – С. 5–24.
24. Куценко Л. «Ні, вже ніколи не покаюся...»: (Євген Маланюк: історія ісходу) / Леонід Куценко. – Кіровоград: Б.в., 1997. – 111 с.: іл. – (Б-ка журналу «Вежа»).
25. Куценко Л. «Так розчахнулось дерево родини...»: (Штрихи до сімейної драми Маланюків. Листи поета до сина) / Леонід Куценко. – Кіровоград: Ред.-вид. група інформ. Центру Кіровоградського держ. пед. ун-ту ім. В. Винниченка, 1997. – 27 с.
26. Куценко Л. Dominus Маланюк: тло і постать / Леонід Куценко. – Кіровоград: Центрально-Українське вид-во, 2001. – 264 с.
27. Куценко Л. Нью-Йорк Євгена Маланюка / Леонід Куценко // Кур'єр Кривбасу. – 2001. – № 141. – С. 195–216.
28. Маланюк Є. Трагічний гетьман / Євген Маланюк // Наша зоря. – Ланцут (Польща). – 1923. – Ч. 31–32. – С. 8–9.
29. Маланюк Є. Книга спостережень. Проза. Том другий / Євген Маланюк. – Торонто, Онт., Канада: Гомін України, 1966. – Т. 2. – 480 с.
31. Маланюк Є. Невичерпальність: Поезії, статті: Для ст. шк. віку / Євген Маланюк. – Київ: Веселка, 1997. – 317 с.
32. Маланюк Є. Повернення: Поезії. Літературознавство. Публіцистика. Щоденники. Листи [Серія «Ad Fontes – До джерел»] / Євген Маланюк. – Львів: Світ, 2005. – 496 с.
33. Неврлий М. Євген Маланюк: воскресіння / Мікулаш Неврлий // Україна. – 1989. – № 47. – С. 6–7.
34. Панченко В. Князь висоти / Володимир Панченко // Дивослово. – 1988. – № 12. – С. 56–57.

35. Панченко В. Іван Мазепа в історичній публіцистиці Євгена Маланюка / Володимир Панченко // Наукові записки, Серія: Філологічні науки (літературознавство), Кіровоград: РВГ ІЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 1998. – С. 291–299.
36. Славутич Яр. Твори. Том третій / Яр Славутич. – К.: Дніпро; Едмонтон, Славу-та, 1998. – 494 с.
37. «Я обрав свій шлях...». Леонід Куценко у спогадах, листах, пам'яті [Упоряд., підгот. текстів та примітки І. М. Задої]. – Одеса: Астроспринт, 2012. – 334 с.
38. Яровенко Т. ТанDEM Л. Куценко – О. Гольник: «маланюкіана» to be continued... / Тетяна Яровенко // Українська література в загальноосвітній школі. – 2014. – №4. – С. 42–46.
39. Яровенко Т. Кіровоградська школа маланюкознавства: історія та сучасність / Тетяна Яровенко // *Speresofculture*. – Lublin: Maria Curie-Sklodowska University, 2013. – Volume III. – P. 225–233.

CONFERENTIA

Андрій Шевченко*

м. Одеса

ВИВІЗ ПРОДОВОЛЬЧОЇ ПРОДУКЦІЇ З БУДЖАКА ДО ГУБЕРНІЙ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

У статті досліджено основні чинники, етапи поширення вивозу придунайської продукції до російських губерній. Значної уваги приділено структурі товарів вивозу та місцю Буджака у загальнобессарабської торгівлі з Росією.

Ключові слова: Буджак, торгівля, губернія, продовольство.

The article examines the main factors, stages of distribution of exports of Danube products to the Russian provinces. Considerable attention is paid to the structure of export goods and the place of Budzhak in all-Bessarabian trade with Russia.

Key words: Budzhak, trade, province, food.

На сьогодні науковці не приділяють значної уваги ролі Буджака в забезпеченні продовольством губерній Російської імперії в ХІХ ст. Основною причиною такого нехтування є теза, що Буджацький регіон був

* Шевченко Андрій Михайлович, кандидат історичних наук, доцент Ізмаїльського інституту водного транспорту, краєзнавець, член громадської організації «Краєвед» м. Одеса.

орієнтований виключно на експорт зернової продукції до Європи та Туреччини. У своїй статті автор спробує довести, що Буджак орієнтувався як на зовнішнього, так і на внутрішньоімперського споживача продовольства.

Обсяги привізної торгівлі Буджака з губерніями Російської імперії відображали економічний розвиток, а також специфічні риси географічного та політичного становища регіону. Протягом першої половини XIX ст. відбувається збільшення господарської товарної продукції, особливо в центральних та південних повітах області, зростання попиту на них в чорноморських портах та в центральних губерніях імперії. Споживачів буджацької продукції приваблювали низькі ціни на продовольство, худобу, рибу, віно, тютюн та ін.

Негативні сторони придунайської економіки початку XIX ст. (нерозвиненість внутрішнього ринку, натуральний обмін замість товарно-грошових відносин, відсутність мануфактурного виробництва та наявність Дністровської митної лінії) спонукали регіональних комерсантів шукати нові ринки збуту за межами Бессарабської області.

У поширенні торговельних зв'язків Буджака з містами Півдня України, Росії в першій половині XIX ст. можна відокремити такі етапи:

I етап. 1812–1830 рр. Це період встановлення економічних зв'язків з українськими та центральноросійськими губерніями. Суттєвий вплив на структуру та характер торгівлі мали автономія Бессарабії й ряд торговельних обмежень, зокрема існування Дністровської митної лінії. Молдавський дослідник В. Томулець головну перешкоду поширенню торговельних зв'язків вбачав у незаселеності придунайських земель [17, с. 99]. Мешканці регіону здебільшого виробляли товарні надлишки виключно для закордонного збуту, тому вивіз до імперії був відносно малим. Серед товарів переважали продукти садівництва, виноградарства, худоба та сіль. Здебільшого в цей період придунайські споживачі більше привозили, ніж завозили з імперії.

Іншою особливістю вивізної торгівлі цього періоду був «транзитний» статус бессарабських товарів, оскільки Бессарабія мала політичну автономію і її товари обкладалися митом. Виключення становив привіз бессарабської продукції до Одеси, яка мала право «порто-франко». Завдяки такій транзитній торгівлі на довгий період закріпилися торговельні зв'язки з Одесою та іншими чорноморськими портами.

II етап. 1830–1856 рр. – починається після скасування автономії Бессарабії, ліквідації Дністровської митниці, поширення загальноросійського торговельного законодавства, відкриття ярмарок в Ізмаїлі, Рені, Кілії, Карасу тощо. Відбувається поширення товарного землеробства та скотарства, розгортання видобутку солі та вилову риби, покращення торговель-

ної інфраструктури придунайських портів. «З ліквідацією митної лінії на Дністрі, – пише В. Томулець, – Бессарабія отримала свободу торгівлі з внутрішніми губерніями Росії, зросли її торговельні центри з Одесою, відкрилися більш вигідні шляхи збуту бессарабських товарів» [17, с. 72].

Велике значення в поширенні міжгубернських зв'язків мала зовнішня політика Російської імперії. Загострення відносин з Австрією, Францією, Англією у 1820–1830-х рр., російсько-турецькі війна 1828–1829 рр., Східна війна 1853–1856 рр. призводили до припинення закордонної торгівлі, зокрема з Османською імперією. Погіршення відносин з сусідніми країнами вимагало від російського уряду збільшенні військових підрозділів в краї. Це призвело до зростання купівлі продовольства в населення для утримання війська, що позитивно впливало на формування внутрішнього ринку.

Велику роль у вивозі придунайської продукції до імперії починає відігравати Аккерманський порт та Дністер. Саме вони стають в'язучим ланцюгом між придунайськими виробниками з імперськими споживачами.

Протягом першої половини XIX ст. незважаючи на зовнішньополітичні та економічні чинники, продаж придунайської продукції до губерній Російської імперії постійно зростає. Якщо в XIX ст. основу вивозу до імперії складали продовольчі товари, то на початку XX ст. вони стали поступатися деревині, солі тощо.

Перші відомості про торгівлю Бессарабської області з імперськими губерніями відносяться до 1815–1821 рр. Поштовхом для активізації торгівлі стало прийняття Наказу Бессарабського обласного управління від 2 квітня 1815 р. про вільний продаж до імперії худоби та Статуту утворення Бессарабської області від 29 квітня 1818 р., за яким бессарабські негоціанти урівнювалися в правах з російськими й за ними закріплювалося право на ведення внутрішньої та міжгубернської торгівлі. У 1821 р. голова Дубосарської митниці М. Юшнівський зазначив, що торгівля з Бессарабською областю постійно зростає: «Вивозиться за межі області сіль, деревина, фрукти і зерно» [17, с. 102–103].

Аналізуючи таблицю, можна спростувати ствердження І. Пухальського, що «основу бессарабського вивозу до Росії складав вивіз вовни, шкір, фруктів, вина» [14, с. 53]. У 1817–1826 р. вивіз фруктів, вовни та вина коливався від 9,2% до 10,5%, у той час вивіз солі і вина разом коливався від 68,8% до 95,8%. Розрахунки автора підтверджує лист Голови Дивану Молдавського князівства ген. В. І. Красно-Милашевича Голові контрольних митниць І. Байкову в 1810 р.: «виноградне вино і сіль складають головний предмет вивозу до Росії, інші товари маловідомі». Він також відзначив, «що міста, які знаходяться проти Дубосар, як і взагалі губернії Херсонська, Катеринославська й Полтавська, забезпечуються сіллю, яка видоб-

увається з найближчих озер кримських, крім тільки озерної же солі, яка з Бессарабії доставлялася здебільшого в Одесу через близьку відстань» [10, с. 550].

Вивіз та структура товарів з Бессарабії до губерній Російської імперії у 1817–1826 рр. [17, с. 103]

Товар	1817–1821 рр.	1822–1826 рр.
Пшениця	272,6 тис. пуд.	3,9 тис. пуд.
Борошно	38 пуд.	3,8 тис. пуд.
Кукурудза	211,7 тис. пуд.	5,7 тис. пуд.
Мед	23,3 тис. пуд.	21,5 тис. пуд.
Фрукти (сливи, груші, яблука)	178,3 тис. пуд.	188,9 тис. пуд.
Вовна	13,5 тис. пуд.	24,5 тис. пуд.
Вино	31 тис. відер	401 тис. відер ¹
Сіль	1 593 тис. пуд.	4 479 тис. пуд. ²
Разом	2 330, 4 тис. пуд	4 727,3 тис. пуд

Доцільно спростувати твердження молдавського дворянина Л. Кассо: «Після приєднання до Росії, Бессарабія втратила молдавські ринки збуту, а російський ринок залишався закритим» [10, с. 208].

Так, у торговельному обігу Бессарабської області в 1819–1820 рр. 73,7% (6376 тис. крб.) припадало на комерційні операції з губерніями Росії, 26,1% (2 256 тис. крб.) – на торгівлю з Прутьською Молдавією, 0,2% (25 тис. крб.) – з Австрійською імперією [11, с. 63]. У порівнянні з 1817–1821 рр. вивіз товарів до Росії в наступні п'ятиліття виріс у 3,6 рази.

Єдине, що втратили бессарабські негоціанти – це транзит іноземних товарів через область до Російської імперії. Так, 1826 р. імпорту до Росії через згадувані дністровські митниці оцінювався в 2,333 тис. крб., із них 2,107 тис. крб. (90,3%) було вивезено з Бессарабії, іноземний транзит не перевищував 226 тис. крб. [16, с. 79].

Основа продажу товарів з Бессарабської області складав вивіз солі (45,6–58,6% всього вивозу 1817–1826 рр.). На думку відомого статистика Бессарабської області підполковника Дарагана «сіль в бессарабських озерах є державним багатством краю» [5, с. 93]. Сіль вивозили через порти

¹ Одне відро дорівнювало 12,7 літрів.

² Не збереглися відомості щодо вивозу солі за 1826 р.

Аккермана й Овідіюполя та через Дубосарську митницю. Ще в 1811 р. ген. В. І. Красно-Милашевич звітував Головнокомандуючому Молдавської армії М. І. Кутузову: «Подільська, Волинська, Київська губернії купують молдавську сіль через Маяки, Овідіополь, Могилів, Дубоссари» [17, с. 157]. Думка генерала підтверджується таким фактом: у 1800 р. для зазначених губерній російський уряд імпортував з Молдавського князівства 300 тис. пудів солі [12, с. 386].

У 1813 р. голова контрольних митниць імперії І. Байков підтвердив, що аккерманська сіль, яку вони привозять до Подільської, Волинської, Київської губерній, є важливим промислом місцевих жителів.

У 1820 р. було зафіксовано купівлю першої великої партії солі: з Аккермана на 28 суднах вивезли солі вартістю в 66,8 тис. крб. Для подальшого збільшення продажу солі з 1 вересня 1820 р. мито на вивіз солі було зменшено з 8 до 3 левів за кілограм. За повідомленням Бессарабського соляного управління у 1821 р. було продано вдвічі більше солі, ніж торік. Більше половини солі купували купці Волині, решту продавали до Київської, Херсонської, Подільської губерній [17, с. 117, 157].

Поширення продажу аккерманської солі створило серйозну конкуренцію кримській торгівлі. Лише за 1819–1820 рр. вивіз кримської солі зменшився з 4,5 до 2,9 млн. пуд. Тому Сенат ухвалив постанови від 30 вересня 1821 р. та 6 січня 1822 р. про збільшенні мита на бессарабську сіль з 13 до 40 коп. за пуд. Сенатські постанови спричинили коливання вивозу солі.

Вивіз аккерманської солі у 1821–1825 рр. (тис. пудів) [17, с. 103]

1821 р.	1822 р.	1823 р.	1824 р.	1825 р.
1000	593	516	1670	1700

У 1824–1825 рр. поширилося ухиляння купців від сплати податків. Купці, сплачуючи за торгове свідоцтво на продаж солі й перетинаючи Дністровські митниці, не продавали всього товару, а вертаючись вимагали продовжити їм свідоцтво. Для запобігання шахрайства голова Дубосарської митниці наказав видавати одноразове свідоцтво.

У 1825–1826 рр. Кабінет Міністрів прийняв ряд постанов, що дозволяли вивіз солі через Овідіополь і Маяки за митом у 60 коп. за пуд. До Одеси дозволявся безмитний привіз. До Миколаєва та Херсона привіз дозволявся після сплати мита в розмірі 70 коп. за пуд. У той же час кримська сіль оподатковувалася митом розміром 80 коп. за пуд. Таким чином було прийнято певний компроміс: аккерманська сіль постачалася до Півден-

но-західного краю та Одеси, а кримська – до Південної та Східної України [17, с. 121].

На початку 1830-х рр. вивіз солі набув значних розмірів. У 1835 р. з Шагінського та Алібейського соляних копалень Аккерманського повіту вивезли 3,3 млн. пудів солі. Лише до Балти та Кременчука продали 1,4 млн. пудів, а до Маяк, Одеси та Кишинева вивезли по 200 тис. пудів [18, с. 20, 23].

Після заснування в 1838 р. Дністровського пароплавства перевезення солі продовжувало зростати. Щорічний вивіз суднами з Овідіополя до Одеси зріс з 1,4 млн. пудів у 1838–1839 рр. до 2,3 млн. у 1848–1850 рр.

Вивіз бессарабської солі через Овідіополь до Одеси у 1833-1850 рр. [17, с. 179]

Якщо у 1833–1839 рр. з Аккерманського повіту через Овідіополь та

Роки	1833–1837	1838–1842	1843–1847	1848–1850
Кількість у тис. пуд.	5896,2	8706,8	12805,6	7540,7

Аккерман вивезли 9 719 тис. пудів солі, то у 1840–50 рр. – 25 230,8 тис. пудів. Голова Скуляньської митниці у 1834 р. звітував: «аккерманська сіль заповонила всі найближчі губернії... вона удвічі дешевша від молдавської і вигідніше продається». Його думку підтверджують статистичні відомості: у 1845 р. у Буджаку видобули 4,4 млн. пудів солі, яку продали до Волині, Поділля, Одеси, Литви та Царства Польського [17, с. 179].

У 1833–1850 рр. вивіз солі продовжував займати головне місце в торгівлі регіону. За ці роки було вивезено понад 35 млн. пудів проти 5,5 млн. пудів у 1821–1825 рр. [7, с. 180]. Видобуток і продаж аккерманської солі набув імперського значення: у 1850 р. на регіон припадало 16,1% загально-російського видобутку [13, с. 30].

Вивіз дністровської та кримської солі у 1833–1850 рр. (тис. пуд.) [17, с. 179]

Роки	1833–1837	1838–1842	1843–1847	1848–1850	Разом
Вивіз солі з Бессарабії	5 896,2	8706,8	12805,6	7540,7	34 949,3
Вивіз солі з Керчі	5 677,9	3 349,5	3 116,8	3 356,6	15 500,8

Нажаль, у 1850 р. сталося природне лихо: внаслідок прориву дамб у Дністровському лимані всі соляні промисли були затоплені й перестали існувати [1, с. 55].

У 1850-х рр. Молдавське князівство відродило соляні промисли Аккерманського повіту, адже з їх втратою Бессарабія одразу перетворилася з виробника в споживача солі. Якщо у 1816–1855 рр. імпорт молдавської солі зменшився з 10,1 до 5,9 тис. пудів, то у 1860 р. імпорт солі склав вже 139 тис. пудів, у 1870 р. – 50,7 тис. пуд. Після повернення південної частини Аккерманського повіту до Бессарабії, поміщик Л. Белікович відродив видобуток і продаж придунайської солі [15, с. 320].

Протягом 1820-х рр. набуває розмаху продаж вина до Російської імперії. У 1817–1826 рр. його частка зростає з 14,5 до 52 % всього вивозу до Росії. Основними виробниками вина в Бессарабській області були Кишинівський, Орґеєвський, Аккерманський та Ізмаїльський повіти. Зростання вивозу вина у 1817–1826 рр. спричинило введення в лютому 1822 р. подвійного мита на вино з Прутської Молдавії та Валахії [6, с. 192].

Змінення митного тарифу на імпорт вина з Валахії, Молдови, Австрії [2, с. 180, 182–183]

Роки	Митне оподаткування (срібних крб.)		
	За тарифом 1816 р.	За тарифом 1821 р.	За тарифом 1822 р.
Угорські та австрійські вина	7 крб. 50 коп.	13 крб.	13 крб.
Молдавські, грецькі, валашські	7 крб. 50 коп.	15 крб.	15 крб.

На думку намісника Бессарабської області ген. І. Інзова «оподаткувати бессарабські вина, що ввозилися до Росії, означало б знищити цю багату галузь внутрішнього виробництва... Слід надати безмитне право на вивіз бессарабського вина, а з іноземців брати згідно з митним тарифом 1822 р.». У жовтні 1823 р. Кабінет Міністрів Росії оподаткував вивіз з Бессарабії фруктові горілки за 6 крб. з відра, а 9 листопада 1823 р. Бессарабський цивільний губернатор К. Катаказі скасував мито на вивіз вина з області.

За свідченням сучасників після негласної заборони імпорту вина з Балканського півострову «... розпочалося небувале поширення виноробства в Бессарабії, яке було спричинене відсутністю зовнішньої конкуренції». Так, у 1829 р. через Дністровські митниці було вивезено валашського вина вартістю в 47,6 тис. крб. та бессарабського вина вартістю у 336,8 тис. крб. У наступні роки привіз іноземного вина майже припинився. Зокрема Голова Скулянської митниці повідомляв, що за 1848 р. не було імпорту вина з-за Дунаю [17, с. 108, 112].

Розгортання вивозу вина заважала Дністровська митна лінія. У серпні 1825 р. комерсанти Аккермана та Овідіюполя просили міністра фінансів

Є. Канкріна дозволити вивіз місцевого алкоголю через Одесу, Миколаїв, Херсон. Їхнє прохання підтримав губернатор Новоросії М. Воронцов, і в березні 1826 р. дозвіл на вивіз бессарабського вина отримали Маяки й Овідіополь. У січні 1827 р. Кабінет Міністрів дозволив вільний продаж бессарабського вина. Таким чином, саме вивіз вина започаткував процес ліквідації митних перепон торгівлі на Дністрі [17, с. 109].

У 1828 р. з Аккермана вивезли вина вартістю 61,4 тис. крб. У звіті аккерманської міської управи за 1849 р. зазначалося: «Після скасування Дністровської митниці, через Аккерман до Одеси, Києва, Харкова, Миколаєва щорічно вивозять до 150 тис. відер вина, що має попит у Москві та Санкт-Петербурзі». У свою чергу Аккерманський відділ Російського товариства садівництва повідомляє: «Щорічно до Петербургу та інших міст Росії завозиться тисячі відер аккермансько-шабського вина. Їх виготовлено за всіма правилами виноробства і вони мають чудовий смак... Якби публіка звикла до цього вина, вона б ніколи не проміняла б його на закордонне» [9, с. 32].

Інтерес до придунайського вина не вщухав і в 1850-ті рр. Так, Товариство сільського господарства Південної Росії 1 жовтня 1858 р. відкрило виставку бессарабських вин для покупців з Одеси, Петербурга, Москви, Києва та Харкова. У наступні десятиліття відбулося масштабне зростання продажу вина до імперії: щорічний вивіз вина Дністром зріс з 55-150 тис. відер у 1820-х рр. до 400-500 тис. у 1840–1850-х рр. На початку 1860-х рр. він сягнув понад 650 тис. відер [17, с. 189]. Зростання продажу вина активізувало морську торгівлю Аккермана.

Оберти Аккерманського порту у 1840–1844 рр. (крб. сріблом) [4, с. 314]

Роки	Прибуло суден з російських портів			Відправлено суден до російських портів		
	з баластом	з товаром	вартість товару	з баластом	з товаром	вартість товару
1840	2	21	13 968	19	3	452
1842	8	26	4 072	14	12	2 295
1843	1	16	6 703	8	7	2 204
1844	17	10	1 773	3	21	24 341
Разом	28	73	26 516	44	43	29 292

Більшість відправлених суден з вантажем прямували до Одеси. У 1840–1844 рр. 37 суден (86% всіх відправлених суден з вантажем) прибуло до Одеси, 3 (7%) – до Миколаєва, 3 (7%) – до Херсона та Сухум-Кале. Таким чином, каботажні перевезення портів Буджака були орієнтовані на одеський ринок збуту.

Іншим центром вивізної торгівлі краю, зокрема риби та ікри, були Вилково та Кілія. У 1818 р. у Вилково купець Г. Соколов з Рильська купив 100 пудів риби, у 1819 р. купець Є. Березов з Вінниці придбав 250 пудів риби та 50 пудів чорної ікри. Щорічно у 1840-х рр. вивозилося не менше 21 тис. пудів риби, 2,2 тис. пудів чорної ікри з Півдня Бессарабії до Брянська, Орла, Москви й Царства Польського. Зокрема до Польщі протягом 1845–1848 рр. вивезли 20,3 тис. пудів риби та 2,1 тис. пудів ікри [5, с. 135].

Вивіз риби та ікри з Придунав'я до губерній Росії [5, с. 135]

Товар	Продано в Бессарабії			Вивезено до Росії		
	1841	1842	1843	1841	1842	1843
Риба у тис. пуд.	102 117	183 208	258 549	3 678	11 960	93 865
Ікра у пуд.	210	750	950	520	1095	1577

Наприкінці 1840-х рр. за межі губернії щорічно вивозилося понад 111 тис. пудів риби, зокрема 90 тис. пудів оселедця та 2,2 тис. пудів ікри. У пореформені роки вивіз риби буде зростати, але більшу частину вилову продаватимуть за кордон [5, с. 135].

Перетворення Буджака на центр товарного землеробства в 1840-х – на початку 1850-х рр. позначилося на структурі товарів, що вивозилися до Російської імперії. Головне місце стало належати продажу зерна, яке постачали до Одеси. На думку молдавського дослідника Д. Шемякова, можливості Одеського порту були набагато кращими, ніж портів Подунав'я. Перевезення товарів через Одесу було дешевшим. У місті діяли безліч кредитних установ, готових профінансувати комерційні операції. Після втрати дунайських портів, Одеса стала єдиним портом, куди привозили зерно Дністром та через Аккерман [20, с. 64].

Так, за свідченням урядовців Аккерманського повіту: «зерно з нашого повіту ... експортувалося за двома напрямками: до Кілії вивозять зерно з 14 південних волостей, до Одеського порту – з північних 14 волостей». А. Скальковський зазначив, що до кінця 1830-х рр. основними постачальниками збіжжя до Одеси були Подільська, Херсонська губернії та південь Київщини: «з 1840 р. сюди увійшла Південна або Степова Бессарабія» [19, с. 48].

Більшість зерна, що постачалося до Одеси, складала кукурудза. Журнал Міністерства внутрішніх справ у 1848 р. підвів підсумки одеської торгівлі 1847–1848 рр.: «вся... наша кукурудза привезена з Бессарабії» [8, с. 48].

Голова Одеського митного округу наприкінці 1852 р. звітував: «починаючи з 1849 р. ми вивезли 327 тис. четвертей кукурудзи, яку привезли виключно з Бессарабії» [17, с. 177].

У свою чергу відомий дослідник хлібної торгівлі Одеси С. Берштейн зазначив: «Одеса ... вибрала вигідну позицію на березі моря, з однієї сторони хліборобна Бессарабія, з півночі – Подільська, зі сходу – Херсонська, Катеринославська губернії» [3, с. 79].

Сучасний молдавський дослідник В. Томулець зазначав: «За архівними документами, протягом 1847–1858 рр., привіз хліба з Бессарабії до Одеси коливався від 500 тис. до 2,2 млн. четвертей, що складало від 23 до 76% кількості усього експорту зерна через цей порт. При цьому практично не враховувався вивіз з Дністра, Аккермана, дунайських портів. За винятком останніх всі інші працювали на одеський експорт» [17, с. 105]. Так, у 1853 р. Дністром до Одеси відправили 5 343,6 тис. пудів зерна. Однак, статистика свідчить, що думка В. Томульця є дещо перебільшеною й частка збіжжя з Бессарабії була значно меншою.

Частка Бессарабії у зерновому експорті з Одеси (тис. четвертей) [17, с. 172]

Роки	Експорт зерна з Одеси	Зокрема зерно, привезене з Бессарабії	У % до одеського вивозу
1847–1850	8 351,5	3 237,7	38,8
1856–1859	9 704,7	2 676,6	27,6

Після втрати Росією придунайських портів, протягом 1860–1870-х рр., головним постачальником збіжжя до Одеси стає Аккерманський повіт. Місто в 1840 – на початку 1850-х рр. пережило тимчасовий торговельний спад, зумовлений активізацією дністровської торгівлі. Якщо у 1818–1828 рр. до Аккермана щорічно прибувало 83 судна, відправлялося 81, то у 1840–1844 рр. цей показник зменшився відповідно до 25 та 22 суден. Щорічна вартість всіх товарів зменшилася з 41 до 14 тис. крб. сріблом. Після 1856 р. Аккерман перетворився на важливий транзитний вузол бессарабської торгівлі з губерніями Російської імперії. Землевласники Аккерманського повіту через відсутність власного експортного порту більшу частину товарної продукції відправляли Дністром або каботажом до Одеського порту. Так, місцева влада у грудні 1857 р. звітувала: «Аккерман став головною коморою солі та збіжжя, очікується велика користь від каботажної торгівлі» [17, с. 182].

Динаміка постачання зерна з Аккермана до Одеси відображена в наступних цифрах: у 1864–1867 рр. – 2 602,8 тис. пудів. Внаслідок зростання

аккерманського каботажу за один 1874 р. тільки Дністром до Одеси було перевезено 1817 тис. пудів зерна [20, с. 64].

Протягом першої половини ХІХ ст. обсяги постання буджацької сировинної продукції постійно зростали. Цьому сприяли ряд факторів: ліквідація митно-карантинної Дністровської лінії, зростання попиту на аграрну продукцію регіону в губерніях Російської імперії, розбудова комерційного флоту, якій сприяло встановлення регулярного транспортного сполучення з Одесою. Однак, за кількісними обсягами каботаж і транзитна торгівля регіону значно поступалися зовнішньоторговельним операціям. Головними причинами цього стали заборони російського уряду щодо продажу вина та занепад соляного промислу в Буджаку. У пореформенне десятиліття обсяги привозу буджацької продукції до російських міст будуть ще більше зростати, і Буджак стане невід'ємною частиною російського продовольчого ринку.

Використані джерела та література:

1. Анцупов И. А. Промышленный отход и извозничество в селениях государственных крестьян Бессарабии (1812–1860). Известия АН МССР, 1966. – № 2. – С. 52–65.
2. Баллас М. Виноделие в России. Часть V. Южная Россия (Бессарабия, Херсонская, Подольская и Екатеринославская губернии). – Санкт-Петербург: Типография В. Киришаума, 1899.
3. Берштейн С. Одесса. Исторический и торгово-экономический очерк Одессы в связи с Новороссийским краем. – Одесса: Типография Нитче, 1881.
4. Будак И. Г. Буржуазные реформы 60–70-х годов ХІХ в. в Бессарабии. – Кишинев: Карта молдаванскэ, 1961.
5. Военно-статистическое обозрение Российской империи: издаваемое по высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального штаба. Т. ХІ, Ч. 3: Бессарабская область. – Санкт-Петербург: Типография Департамента Генерального штаба, 1849.
6. Гросул Я. С. Очерки народного хозяйства Бессарабии (1812–1861 гг.). – Кишинев: Штиинца, 1967.
7. Дружинина Е. И. Южная Украина в период кризиса феодализма, 1825–1860 гг. – Москва: Наука, 1981.
8. Известия о хлебной торговле в Одессе и Бессарабии. Журнал Министерства Внутренних Дел, 1848. – Ч. 23, С. 47–62.
9. Марчук Ю. І. Ізмаїл. Історичний нарис. – Одеса: Аспект, 1997.
10. История Молдавии (от древнейших времен до великой Октябрьской социалистической революции). – Кишинев: Школа советикэ, 1951.
11. Москалюк М. Внутрішня торгівля в Україні у другій половині ХІХ – початку ХХ ст. Київська старовина, 2007. – № 4. – С. 63–71.
12. Мохов Н. А. Очерки истории молдавско-русско-украинских связей (с древнейших времен до начала ХІХ в.). – Кишинев: Штиинца, 1961.
13. Мунтян М. П. Экономическое и социальное развитие дореформенной Бессарабии: автореф. дис...докт. ист. наук. – Кишинев, 1971.

14. Пухальский И. Д. Бессарабия – неотъемлемая часть общероссийского рынка. В кн.: Научная конференция Кишиневского университета по итогам научно-исследовательских работ за 1965 г. – Кишинев, 1966. – С. 53–54.
15. Пухальский И. Д. Развитие промышленности и торговли в Бессарабии в пореформенный период: дис... канд. ист. наук. – Кишинев, 1968.
16. Томулец В. М. Торгові зв'язки Бессарабії з Україною 1812–1830 рр. Український історичний журнал, 1987. – № 6. – С. 78–85.
17. Томулец В. Н. Торговое законодательство и торговля Бессарабии с другими губерниями России в дореформенные десятилетия (1812–1861 гг.): дис. ... канд. ист. наук. – Кишинев, 1988.
18. Томулец В. М. Роль і значення торгівлі у становленні та розширенні економічних зв'язків Бессарабії з українськими губерніями (1812–1868 рр.). Український історичний журнал, 2005. – № 5. – С. 18–28.
19. Скальковский А. А. Торговые рынки Новороссийского края. Журнал Министерства Внутренних Дел, 1851. – Ч. 33, С. 1–55.
20. Шевченко А. М. Зовнішня торгівля портів на Півдні України (друга половина XIX – початок XX ст.): дис... канд. іст. наук. – Ізмаїл, 2008.

Анатолій Сустрєтов*

м. Кропивницький

ВПЛИВ КРИМСЬКОЇ ВІЙНИ 1853–1856 РР. НА СИСТЕМУ ГРОШОВОГО ОБІГУ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ІСТОРІОГРАФІЇ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Йдеться про грошову систему українських земель у складі Російської Імперії середини ХІХ – початку ХХ століття, головні принципи її функціонування та різноманітні зміни, а також висвітлює вплив на цю систему Кримської війни 1853–1856 років.

Ключові слова: фінансова система, грошовий обіг, Російська Імперія, Кримська війна 1853–1856 рр.

Війни як засіб вирішення міжнародних конфліктів та суперечностей тривали протягом усієї історії цивілізації. Якщо говорити про Російську

* Сустрєтов Анатолій Станіславович, аспірант кафедри історії, археології, інформаційної та архівної справи Центральноукраїнського національного технічного університету.

імперію, у складі якої перебувала Наддніпрянська Україна, то вона протягом усієї історії свого існування регулярно проводила військової кампанії, однак деякі з них особливо сильно впливали на економіку та фінанси. Звісно, що в умовах війни частина економіки, спрямована на виробництво зброї та забезпечення війська всім необхідним, розвивалась, однак існували фактори, які чинили негативний вплив на економіку загалом та фінансову систему Російської імперії зокерма. Варто зауважити, що якщо говорити про Наддніпрянську Україну, то вже за часів Кримської війни 1853–1856 рр. українські губернії повністю інкорпоровались до складу імперії в якості «звичайних» губерній без наявності особливостей управління, судочинства або у фінансовій сфері, тому загальноімперські тенденції в системі грошового обігу тут також розповсюджувались та мали місце.

Звісно, історії Кримської (або Східної) війни присвятили значний науковий доробок, висвітлюючи історичні політичні, військові, соціально-економічні аспекти тощо. Про загальні проблеми фінансів, податків та грошей на українських землях, протягом доби незалежності висвітлюють українські дослідники В. Орлик [9;10;11], який торкається також питань впливу збройних конфліктів на гроші та фінанси [8], І. Скоморович [13], яка згадує, що проблему Кримської війни 1853–1856 рр., а саме фінансування військової кампанії, було вирішено за рахунок додаткових емісій паперових грошових знаків [13, с. 200], Р. Шуст, який у загальній праці про грошовий обіг називає Східну війну «важким випробуванням» для грошової системи, створеної реформами Є. Канкріна 1839–1843 рр., і називає причини нової емісії паперових грошових знаків, а саме оскільки для покриття видатків на війну варіант із фінансовими донорами відпав, бо Франція та Англія в цій війні були опонентами Російській імперії, а вводити нові податки або їх підвищувати було неможливо через зuboжіння населення [15, с. 205], та інші дослідники. Окремими питаннями історії грошової системи, паперових грошових знаків та знаків із металу в умовах воєн досліджують С. Орлик [12] та В. Коцур та А. Бойко-Гагарін [1], однак в умовах обмеженості даного наукового дослідження ми зупинимось на аналізі праць імперських дослідників, які стосувались суто історії грошового обігу в Російській імперії й де знаходиться згадка про фактор впливу Східної війни.

Імперські дослідники згадували події Кримської війни та їхнього впливу на грошовий обіг в контексті досліджень, які стосувались або історії грошового обігу за часів Російської імперії загалом, або історії монетної справи чи паперових грошових знаків (здебільшого ця війна згадується саме в питаннях функціонування кредитних білетів, оскільки саме їх емісія відбувалась внаслідок необхідності фінансувати військову кампанію Російською імперією).

Після фундаментальних реформ грошової системи Є. Канкріна, який вирішив проблему катастрофічної ситуації із асигнаціями, коли їх величезні за обсягом емісії призвели до знецінення, т. зв. простонародного лажу тощо, увагу дослідників привертала подальша доля кредитних білетів як паперових грошових знаків, що стали «правонаступниками» асигнацій. Саме в контексті історії кредитних білетів В. Гольдман згадує й Східну війну в праці «Російські паперові гроші» (Русские бумажные деньги), де він згадує про початок перших додаткових їх емісій 1849 р. Після 1853 р., пише В. Гольдман, із 300 млн. руб. сріблом кількість кредитних білетів стала постійно збільшуватись саме з часів початку Кримської війни особливо швидкими темпами. Указ 10 січня 1855 р. також сприяв новим емісіям кредитних білетів, оскільки він дозволив Головному Казначейству у випадках військових дій витрати покривати за рахунок необмежених тимчасових емісій паперових грошових знаків, і автор право друку Казначейства напряду пов'язує із Кримською війною. Після відміни такого надзвичайного становища в 1857 р. у зв'язку із припиненням бойових дій за два роки, пише автор, збільшилась на 450 млн. сріблом [2, с. 96–97].

У своєму дослідженні 1868 р. П. Шторх, характеризуючи історію функціонування монет та паперових грошових знаків, приділив увагу кредитним білетам, однак зазначав лише їхнє призначення та процедуру впровадження. Однак, загалом теми війни він не уникнув, у розділі про асигнації зауваживши, що війна із Наполеоном постійно потребувала емісії нових асигнацій [14, с. 811–817]. Натомість П. Нікольський 1892 р. у фундаментальному дослідженні про паперові грошові знаки згадує ситуацію, яку спричинила Кримська війна для грошового обігу, а саме для системи кредитних білетів. Він зазначає, що 1854–1898 рр. М. Кашкаров у праці із загальної історії функціонування грошової системи імперії в контексті кризи 1850-х рр. із кредитними білетами лише констатував факт, що війна потребувала нових величезних фінансових ресурсів, задля отримання яких окрім друку нових кредитних білетів вказується, що імперія уклала зовнішні зобов'язання, здійснила нові випуски білетів казначейства [4, с. 87–89]. О. Гур'єв 1903 р. зазначав, що 1848–1849 рр. стали першим серйозним викликом для нової грошової системи внаслідок політичної нестабільності в Європі [3, с. 148]. Автор наводить суму, яку витратила Російська імперія за роки війни – 650 млн. руб., саме на надзвичайні військові потреби, які з інших джерел, на думку автора, взяти імперія не мала можливості, і наводить основні заходи влади з емісії на військові потреби протягом цього часу [3, с. 151–153].

1904 р. П. Мігулін вказував на те, що кримська кампанія нанесла усій фінансовій системі Російської імперії потужного удару, а також пов'язує кроки до значної емісії кредитних білетів, які в подальшому призвели до

кризи грошової системи, саме з військовими потребами та пошуком джерел фінансування Східної війни [6, с. 56]. 1910 р. І. Кауфман пише, що у населення довіра до кредитних білетів існувала саме до 1853 р. [5, с. 212]. Згадує І. Кауфман про кредитні білети в контексті історії срібного рубля в Російській імперії й вказує, що в другій половині XIX ст. срібний рубль зазнає занепаду, і «поразку» нанесли йому саме паперові грошові знаки. Кредитні білети на його думку слугували джерелом на надзвичайні витрати, у тому числі й наводить приклад Кримської війни [5, с. 214–215].

Таким чином, дослідники часів Російської імперії згадують Кримську війну 1853–1856 рр. в контексті її негативного впливу на систему паперових грошових знаків в загальній системі грошового обігу, оскільки емісії на військові витрати не були нічим забезпечені. Водночас, у цей час не існувало досліджень, які висвітлювали суто аспекти впливу даної військової кампанії Російської імперії на грошову систему.

Використані джерела та література:

1. Бойко-Гагарін А., Коцур В. Наполеонівські підробки російських асигнацій в Наддніпрянщині. Східноєвропейський історичний вісник. Вип. 11, 2019. – С. 66–77 с.
2. Гольдман В. Русские бумажные деньги. СПб. Издательство: Тип. Реттера и Шнейдера, 1866. – 252 с.
3. Гурьев А. Денежное обращение в России в XIX столетии: исторический очерк. Санкт-Петербург : Тип. В. Ф. Киршбаума, 1903. – 253 с.
4. Денежное обращение в России: Историко-статистическое исследование. Т. 1–2. / М. П. Кашкаров. СПб.: Гос. Тип., 1898. – 481 с.
5. Кауфман И. И. Из истории бумажных денег в России. СПб.: тип. «Север», 1909. – 292 с.
6. Мигулин П. П. Наша банковская политика (1729–1903): Опыт исследования / [Соч.] П. П. Мигулина. Харьков: тип. «Печатное дело» кн. К. Н. Гагарина, 1904. [3], VI. – 439 с.
7. Никольский П. А., Бумажные деньги в России. Казань, 1892. – 393 с.
8. Орлик В. М. До питання фінансової складової війни 1812 р. Вітчизняна війна 1812 р. і Україна: погляд крізь віки: тези доповідей міжнар. наук.метод. конф., Київ, 5 грудня 2012 р. – К., 2012. – С. 34–36.
9. Орлик В. М. Єгор Канкрін і фінансова політика Російської імперії в правобережній Україні в другій чверті XIX ст. Спеціальні Історичні Дисципліни: питання теорії та методики: 36. Наук. Праць. 2006. № 2. – С. 97–110.
10. Орлик В. М.: Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період. Кіровоград: Імекс ЛТД, 2007. – 631 с.
11. Орлик В. М. Фінансова політика Російської імперії в українських губерніях у XIX ст. (історіографія проблеми). Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2006. – С. 85–95.
12. Орлик С. В., Бойко-Гагарін А. Фальшивомонетництво в Україні в роки Першої світової війни. Український нумізматичний щорічник. 2017. №1. – С. 143–164.
13. Скоморович І. Г. Еволюція та функціонування грошової системи в Україні: дис... докт. екон. наук: 08.00.01. Львів, 2017. – 479 с.

14. Шторх П. Материалы для истории государственных денежных знаков в России с 1653 по 1840 год». Журнал министерства народного просвещения. Выпуск СХХХVII. – С.–Петербург, 1868. – С. 773–847.
15. Шуст Р. М. Нумізматика: історія грошового обігу та монетної справи в Україні: Навч. посіб. 2-ге вид., стер.. К.: Знання, 2009. – 376 с.

Наталія Бібік, Юрій Бондарчук*

м. Бобринець м. Кропивницький

ОРГАНІЗАЦІЯ ДОПОМОГИ БІЖЕНЦЯМ НА ТЕРИТОРІЇ ЄЛИСАВЕТ[ГРАД]СЬКОГО ПОВІТУ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ПРОБЛЕМИ

Проблема біженства періоду Великої війни має широкий історіографічний дискурс та базується на значній джерельній базі. Перспективним є подальше ретельне опрацювання архівних документів та матеріалів періодики для створення цілісної картини цього явища, проведення порівняльного аналізу, виявлення регіональних особливостей біженства на теренах сучасної України. Значний масив джерел складають архівні документи, що зберігаються в Державному архіві Кіровоградської області, зокрема у фондах Єлисавет[град]ської міської управи, Єлисавет[град]ського повітового предводителя дворянства, Єврейського комітету та ін.

Ключові слова: історіографія, архівні документи, Перша світова війна, Єлисавет[град]ський повіт.

The problem of refugees during the Great War has a wide historiographical discourse and is based on a significant source base. Further careful elaboration of archival documents and materials of periodicals is promising to create a holistic picture of this phenomenon, to conduct a comparative analysis, to identify regional features of refugees in modern Ukraine. A significant array of sources are archival documents stored in the State Archives of Kirovohrad region, in particular in the funds of the Yelisavet[grad] City Council, Yelisavet[grad] County Leader of the Nobility, the Jewish Committee and others.

Keywords: historiography, archival documents, World War I, Yelisavet[grad] district.

* Бібік Наталія Станіславівна, вчитель історії КЗ «Бобринецьке навчально – виховне об'єднання НВК Гімназія – загальноосвітня школа І–ІІІ ступенів №1»; Бондарчук Юрій Павлович, доцент Центральноукраїнського національного технічного університету, кандидат історичних наук.

Територією сучасної України в період I Світової війни протягом 4 років проходила східна лінія фронту, що призвело до неймовірних спустошень Галичини, Буковини, Поділля й Волині. Це був один з найбільш кривавих конфліктів в історії. Перша сучасна війна, перший тотальний конфлікт, який зачепив усі верстви суспільства. Вбивства, підпали, розкрадання та депортації. Голод, епідемії та всесвітній потік біженців. 78 мільйонів учасників і 10 мільйонів загиблих та близько 10-ти мільйонів переміщених осіб – саме так історики оцінюють наслідки зіткнення шести імперій та їхніх союзників. Вивчення проблеми біженства 1914–1918 рр. – причому саме біженства, а не біженців – довгі роки залишалося в тіні досліджень бойових операцій, а тому пам'ять про біженство зберігали самі нащадки втікачів. У 1990-х роках у зарубіжній історіографії виникає «вузькоспеціальний» науковий інтерес до біженства. Паралельно у вітчизняній історичній науці I Світова війна виходить нарешті з тіні подій 1917 р. і перетворюється на окрему область дослідження.

Першу історичну розвідку щодо масштабів переміщення населення в ХХ ст. та біженства в роки Великої війни, осмислення проблеми біженства як гуманітарної трагедії опублікував професор Манчестерського університету П. Гетрелл (Велика Британія) [1]. Столітня річниця початку Першої світової війни стимулювала значне поживавлення академічної спільноти: з'явилися нові дослідницькі, видавничі та інтернет-проекти. По всьому світу відбувалися конференції, присвячені різним аспектам і вимірам війни – від геополітичних контекстів до таких вузькоспеціалізованих тем, як проблема біженців.

У зарубіжній історіографії можна виокремити два напрями досліджень: біженство на захід та на схід – у межах Російської імперії. Серед дослідників західного напрямку біженства вагоме місце займають історики Австрії, Угорщини, Польщі. Велику роботу щодо вивчення теми біженства в часи I Світової війни провів віденський історик Вальтер Менцель (Walter Mentzel), який на основі австрійських архівів здійснив аналіз біженства з Ціслейтанії, визначив територію розселення збігців, висвітлив практику формування перших таборів для них, внеску держави у їхнє забезпечення. Дослідження окреслюють безліч причин та мотивів, які призвели до припливу біженців, вигнання та депортації з північно-східних та південно-західних театрів війни Австро-Угорщини [2, 3].

У 2014 р., в рамках інтернет-виставки «Перша світова війна та кінець монархії Габсбургів» [4], своє дослідження «Відень у Першій світовій війні – як змінилося місто» опублікував професор Віденського університету Пітер Егнер (Piter Eigner). Він показав становище біженців з Галичини та Буковини, які заповнили місто з вересня 1914 р., та організацію допом-

оги органами влади. П. Егнер дає можливість читачам пережити повсякденну та соціальну історію І Світової війни [5].

Одним з перших в угорській історіографії проблему біженства дослідив науковий співробітник Інституту історії Угорської академії наук Балаж Аблончі (Ablonczy Balázs). У статті «Сироти Тріанона» він демонструє етнічні зміни в Угорщині, спричинені Першою світовою війною. Залучення неопублікованих раніше джерел, звітів благодійних товариств, періодичної преси дозволило показати основні напрями надання допомоги біженцям в країні. Б. Аблончі доводить, що хвиля біженців з Галичини та Буковини у вересні 1914 р. стала великим випробуванням для угорської влади, яка реєструвала, працевлаштовувала, інтегрувала біженців в угорське суспільство [6].

Історик Ягеллонського університету (Польща) Каміль Рушала (Rushala Samil) називає серед причин масової міграції населення Галичини та Буковини втечу від війни, а також евакуацію, організовану австрійською владою [7]. Цікавими, на нашу думку, є узагальнення іншого польського історика – доктора історії Варшавського університету Пьотра Шланта (Piotr Szlanta). У праці «Галицькі біженці Великої війни» автор звертає увагу на взаємовідносини місцевого населення й вимушених мігрантів. Він доводить, що сотні тисяч поляків, євреїв та українців, які покинули Галичину після спалаху Великої війни, на Дунаї зустріли не досить привітно. Віденці вважали, що біженці псують естетику їхнього міста, живуть за державні кошти, як волоцюги [8].

Шляхи втечі галицьких та буковинських біженців, більшість із яких були місцевими євреями, описує чеська дослідниця Яна Сікорова (Jana Sykova) та словацький історик Володимир Янкура (Vladimír Jancura) [9, 10]. Багаті єврейські сім'ї втікали південно-західним шляхом – через Угорщину до Відня, у північно-західному напрямку через Перемишль і Краків; до Моравії та Богемії втікали бідні євреї. Органи державної влади, за сприяння армії, переміщували їх із великих міст до внутрішніх частин монархії, часто у закритих вагонах.

Серед зарубіжних дослідників, які розглядали східний напрям біженства, вагоме місце займає П. Гетрелл (Peter Gatrell), який в окремій монографії «Уся імперія в дорозі: біженці в Росії під час І Світової війни» показав, що внаслідок війни виникла нова соціальна категорія – «біженець» – особа, яка вийшла за межі свого «стану», і яка порушила своєю появою і способом життя звичні для тієї чи іншої станової групи думки і образ поведінки [11]. Гетрелл створив збірний образ біженця, охарактеризував сформовану «біженську ідентичність», а також показав, як соціальна проблема ставала предметом політичного протистояння між державою і суспільством. Дослідник також ввів поняття «переміщені особи», «переміщення населення»

(«population displacement»), до їх кола зарахував біженців, депортованих, військовополонених, інтернованих громадян ворожих країн.

Польські історики М. Коженювський (Mariusz Korzeniowski), Д. Тарасюк (Dariusz Tarasiuk) та К. Латавець (Krzysztof Latawiec) у праці «Польське заслання в Росію під час I Світової війни у світлі документів» дослідили переселення мільйонів польського населення, яке в роки Великої війни опинилося в глибині Російської держави [12]. Побут поляків у місцях тимчасового проживання досліджував польський історик М. Крушинський (Kruszyński Marcin) у статті «Біженці з Королівства Польського в Росії після 1915 року – кошмар повсякденного життя» [13]. Долю сербських біженців у Росії описує в книзі «Сербські біженці в Першій світовій війні (1914–1921)» директорка музею Історії Сербії Д. Божич (Dušica Bojić). Першими біженцями в Російській імперії стали серби, які на початку війни навчалися чи перебували там. У книзі розглядаються питання евакуації, реєстрації, розміщення, організації первинної допомоги, працевлаштування та соціальної адаптації біженців і вимушених переселенців з районів бойових дій. Авторка на підставі документів стверджує, що держава взяла на себе організацію допомоги, включно з матеріальним забезпеченням постраждалих [14]. Отже, на міжнародному рівні було визнано, що забута на довгі роки Перша світова війна своєю назвою «Велика» зобов'язана не тільки безпрецедентною географією військових дій, але і масштабним переміщенням цивільного населення.

Із 1990-х років почався новий, сучасний період у вивченні історії Першої світової війни й російськими істориками, що характеризується істотною зміною тематики та методологічним збагаченням історичних робіт. З'явилися праці (А. Платонова, Р. Шилова, С. Юдін, та ін.), спеціально присвячені проблемам біженства, де розглядається виникнення цього явища, аналізуються особливості переміщення біженців, їх національний склад, приділяється увага діяльності держави та благодійних організацій у справі створення системи допомоги біженцям [15, 16, 17]. Серія публікацій про біженство належить професору Курського університету О. Курцеву, який не тільки проаналізував масштаби біженства в роки I Світової війни, а й відзначив зусилля громадських організацій у його подоланні, насамперед відділень Тетянинського комітету та місцевих благодійних товариств і попечителів, навів деякі факти їхньої діяльності в Україні [18, 19]. Міграції біженців у глиб Російської імперії, їх адаптацію на нових місцях, дії губернських адміністрацій щодо розміщення, утримання і працевлаштування розглядали І. Белова, Г. Іоффе, Н. Михальов, А. Туманова, І. Фролова, А. Щетініна та ін. [20, 21, 22, 23, 24, 25]. Із 2000-х рр. проблематику біженства в Російській імперії вивчали білоруські історики В. Корнелюк, С. Лапановіч, В. Утгоф та ін. [26, 27, 28].

Значний інтерес до дослідження різних соціальних аспектів Першої світової війни в Україні в останні роки спостерігається й серед вітчизняних істориків. Ознайомившись з працями європейських колег, дослідники активно сприйняли модель соціальної історії та мікроісторії, яка основний наголос робить на вивченні проблем людини у Великій війні, звертаючи значно меншу увагу на макропроцеси, бойові дії, міжнародні відносини. Однією з основних тем у цьому контексті в працях сучасних авторів стала проблема біженців.

Найбільш ґрунтовний аналіз Першої світової війни здійснили вчені Інституту історії України НАН України. Вони підготували та видали в 2013–2015 рр. двотомник «Велика війна 1914–1918 рр. і Україна» [29, 30]. Перший том цієї унікальної праці присвячений соціальному становищу та повсякденному життю українського суспільства в роки війни (соціально-економічні процеси, добробут, біженство, повсякдення, настрої, становище жінок та дітей), функціонуванню громадських організацій і релігійному життю в українських губерніях Росії та на західноукраїнських землях. Другий том містить джерела, серед яких значну частину становлять документи особистого походження – мемуари, щоденники, особисті листи тих, кого можна назвати «пересічними споглядачами війни», на котрих упав важкий тягар воєнних буднів.

Проблему біженства як один з основних напрямів дослідження Першої світової війни розглядали О. Реєнт та Б. Янишин у статті «Велика війна 1914–1918 рр. у сучасній українській історіографії» [31]. Вони виділили регіональні центри дослідження історії війни, запропонували перспективні вектори наукового пошуку.

Однією з перших до проблематики феномену біженства звернулася Л. Жванко, яка в монографії «Біженство Першої світової війни в Україні: Документи і матеріали (1914–1918 рр.)», зробила першу спробу комплексного аналізу джерельної бази цього суспільного явища. На основі нових архівних джерел та періодичних видань дослідниця проаналізувала основні аспекти проблеми працевлаштування біженців Першої світової війни, які знайшли тимчасовий притулок в українських губерніях. Було доведено, що основним заняттям цієї нової категорії українського соціуму стала праця в сільському господарстві [32, 33, 34]. У книзі «Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.)», Л. Жванко подає діяльність вертикалі біженецьких органів, різних благодійних комітетів та громадських інститутів [35].

Законодавчі засади піклування про біженців у Російській імперії у роки війни аналізує Т. Лихачова в статті «Допомога біженцям у Російській імперії за часів Першої світової війни. Законодавчий аспект». Т. Лихачова доводить, що через велику кількість біженців російська влада не могла

впоратися самотужки, тому до роботи були залучені громадські та національні комітети, але відсутність чіткого розмежування повноважень між різними організаціями опіки перешкоджала ефективній реалізації допомоги [36]. Т. Лазанська у статті «Становище біженців України в роки Першої світової війни» розглядає проблему біженства як велике соціальне лихо – трагедію багатомільйонних народних мас, безжалісно зігнаних війною зі своїх постійних місць проживання [37]. На основі архівних матеріалів авторка досліджує комплекс питань, які стосуються біженського руху: його причини, розмах, географію розселення, вікові групи біженців, їхній психологічний стан, матеріальні втрати та проблеми з відшкодуванням втраченого майна. Діяльність комітетів Всеросійського земського союзу в Україні під час Першої світової війни як у справі опіки фронтовиків, так і цивільного населення, у тому числі і біженців, розглядає О. Донік [38].

У 2015 р. події Першої світової війни стали темою Всеукраїнської наукової конференції «Народи світу і Велика війна 1914–1918 рр.», що відбулася у Вінниці. Серед багатьох питань, які розглянули учасники конференції, було і біженство – у праці А. Войнаровського та К. Бондаря «Проблема біженців та Україна в роки Першої світової війни» [39].

Вагому частину історіографічних джерел складає науковий пошук дослідників регіональної історії. Так, І. Берест вивчав основні причини та наслідки масового виселення та біженства населення з Галичини та Волині, показав життя та побут українців у австро-угорських таборах та російських губерніях [40]. Подільську складову галицького біженства прослідковує С. Олійник. Автор намагався з'ясувати причини, які призвели до біженства галичан з території свого краю [41]. Основні напрями діяльності земств і громадських організацій Полтавської губернії, спрямовані на вирішення проблем біженців, розглянув В. Саранча [42]. Діяльність миколаївських та одеських благодійних організацій із надання допомоги біженцям у роки Великої війни висвітлено в статтях Т. Вінцовський та В. Пархоменко [43, 44].

Таким чином, українські історики в контексті відзначення 100-річчя Великої війни активно долучилися до загальноєвропейського наукового мейнстріму та звернули увагу на окремі прояви загальнолюдської трагедії її цивілізаційно-ціннісний вимір. Водночас, ретельний аналіз сучасної історіографії дозволяє зробити висновок, що проблема біженства досліджена на регіональному рівні в досить фрагментарному форматі. Зокрема, слабо залучена джерельна база Херсонської, Катеринославської та Таврійської губерній. Та й науковий пошук центрально-українського регіону майже не торкається питань біженства І Світової війни.

Значний масив джерельної бази з дослідження проблеми біженства на території Єлисавет[град]ського повіту складає комплекс різноманіт-

них документів, які зберігаються у фондах Кіровоградського обласного державного архіву в м. Кропивницькому (Ф. 21, 78, 185). Значне місце в них займає листування з Херсонським предводителем дворянства та губернатором про прийом і влаштування біженців із Сербії та копії протоколів засідань Єлисавет[град]ського комітету Всеросійської спілки міст із питань опіки біженців-євреїв. Велику цінність мають прибутково-видаткові документи; відомості про кількість мігрантів, які осіли в селах і волостях повіту; циркуляри, розпорядження, постанови та пропозиції міської управи із розміщення біженців, про норми видачі продовольчих пайків і одноразові виплати. Цікаві відомості про основні проблеми, із якими переселенці зіткнулися на новому місці, дає нам листування про надання матеріальної допомоги родинам-біженцям. Статистичну інформацію про чисельність, етнічну належність, професії, склад сім'ї, майновий стан прибулих містять анкети та картки реєстрації біженців. Розширити наші уявлення істотно могли б документи особистого походження, спогади, пов'язані з переселенським рухом у роки Першої світової війни в досліджуваному регіоні, але в фондах архіву вони не відклалися.

Вагомою джерельною складовою нашого дослідження є преса Херсонської губернії та Єлисавет[град]ського повіту, на шпальтах якої зафіксувано суспільно-значимі події того часу.

Таким чином, історія біженства знайшла своє відображення в значному масиві наукових публікацій як в українській, так і зарубіжній історіографії. Науковий інтерес до цієї теми зріс на поч. ХХІ ст., у період відзначення 100-річчя I Світової війни. Проте значний пласт архівних документів, що зберігаються в регіональних архівах України, ще не введено до наукового обігу та потребує ретельного осмислення й опрацювання.

Використані джерела та література:

1. Гетрелл П. Беженцы и проблема пола в России во время Первой мировой войны // Россия и Первая мировая война (материалы междунар. colloquium): – СПб., 1999. – С. 112–128.
2. Mentzel W., Kriegserfahrungen von Flüchtlingen aus dem Nordosten der Monarchie während des Ersten Weltkrieges, in: Bernhard Bachinger/Wolfram Dornik (Hg.), Jenseits des Schützengrabens. Der Erste Weltkrieg im Osten: Erfahrungen – Wahrnehmungen-Kontext, (Veröffentlichungen des Ludwig Boltzmann-Institutes für Kriegsfolgen-Forschung Sonderband 14) – Innsbruck-Wien-Bozen 2013, – S. 359–390.
3. Mentzel W., «Fern der Heimat». Ursachen von Flucht und Vertreibung in der k.u.k. Monarchie, in: Jubel & Elend. Leben mit dem großen Krieg 1914–1918 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://waltermentzel.wordpress.com/portfolio/kriegsfluechtlinge-im-ersten-weltkrieg/>
4. Online exhibition «The First World War and the End of the Habsburg Monarchy» presents new approaches to history [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ww1.habsburger.net/en/about-project>.

5. Eigner P. Vienna in the First World War – how the city changed. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ww1.habsburger.net/en/stories/vienna-first-world-war-how-city-changed>
6. Ablonczy B. Trianon arvai. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://mta.hu/mta_hirei/trianon-arvai-106742
7. Rushala C. Galicyjscy uchodźcy w Austro-Węgrzech w trakcie pierwszej wojny światowej, [w:] Wielki Przełom. Konflikty zbrojne i przemiany wojskowości 1912–1923, red. M. Baczkowski, – Kraków: Polska Akademia Umiejętności 2018, – ss. 107–121.
8. Szlanta P. Galicyjscy uchodźcy wielkiej wojny [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/historia/1675098,1>,
9. Sykорова J. Váleční uprchlíci z Halíce a Bukoviny na Mostecku v letech 1914–1918 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litvinov.sator.eu/kategorie/krusnohori/valecni-uprchlici-z-halice-bukoviny-na-mostecku-v-letech-1914>
10. Jancura V. Pred storočím utekali pred vojnou. Posielali ich späť [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zurnal.pravda.sk/neznama-historia/clanok/368321-pred-storocim-utekali-pred-vojnou-posielali-ich-spat/>
11. Gatrell P. A Whole Empire Walking: Refugees in Russia During World War I. – Bloomington: Indiana University Press, 2005. – 318 p.
12. Korzeniowski M., Latawiec K., Tarasiuk D. Uchodźstwo polskie w Rosji w latach I wojny światowej w świetle dokumentów – Lublin: UMCS Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2018. – 948 c.
13. Kruszyński M. Refugees from the Kingdom of Poland in Russia after 1915 – the Nightmare of Everyday Life and Beyond. Instytut Pamięci Narodowej, Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu. Pamięć i Sprawiedliwość. – 2018. – S. 101–118.
14. Bojić Dušica. Srpske izbeglice u I svetskom ratu. Institut za savremenu istoriju – Beograd. 2007.
15. Платонова А. А. Организация помощи беженцам в период Первой мировой войны. XX век и Россия: общество, реформы, революции [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sbornik.libsmr.ru/>
16. Шилова Р. Р. Оказание помощи беженцам в Уфимской губернии в годы Первой мировой войны // Вестник Тамбовского университета. Серия Гуманитарные науки. – Тамбов, 2017. – Т. 22. – Вып. 2 (166). – С. 106–111.
17. Юдин С. О. Беженцы в Пензенской губернии в годы Первой мировой войны. // Известия высших учебных заведений. Приволжский регион. Гуманитарные науки. – 2016. – №3. – С. 63–73.
18. Курцев А. Н. Беженство // Россия и Первая мировая война (мат-лы международного научного colloquiuma) / отв. ред. Н.Н. Смирнов. – СПб., 1999. – С. 129–146.
19. Курцев А.Н. Беженцы Первой мировой войны в России (1914–1917) // Вопросы истории. – 1999. – № 8. – С. 98–113.
20. Белова И.Б. Беженцы Первой мировой войны из Западных регионов Российской империи: обеспечение жизнедеятельности в местах временного проживания // Вестник Балтийского федерального университета им. И. Канта. Серия: Гуманитарные и общественные науки. – 2013. – №12. – С. 51–62.
21. Иоффе Г.З. Выселение евреев с прифронтовой полосы в 1915 г. // Записки истории. – 2001. – № 9. – С. 85–97.
22. Михальов Н. А. Пьянков С. А. Беженцы Первой мировой войны в Российской империи: численность, размещение, состав // Уральский исторический Вестник. – 2015. – № 4 (49). – С. 95–105.

23. Туманова А. С. Общественность и организация помощи беженцам в годы Первой мировой войны (1914–февраль 1917). – М.: РОССПЭН, 2014. – 327 с.
24. Фролова И. В. Оказание помощи беженцам в годы Первой мировой войны в рамках провинциального города: организационный аспект // Известия ВГПУ. Исторические науки и археология. – 2018. – С. 215–218.
25. Щетинина А. С. Обзор фондов и документов государственного архива Томской области о беженцах Первой мировой войны. // Вестник Томского государственного университета. – 2017. – № 424. – С. 175–178.
26. Карнялюк В. Пстарычная дэмаграфія і сусветнай вайны: Бежанства з заходшх губерняў Распскай імперыі (1914–1917) // Białoruskie zeszyty historyczne. – 1999. – №12. – С. 42.
27. Лапановіч С. Ф. Дзейнасць дзяржаўных і грамадскіх арганізацый па аказанні дапамогі ў Беларусі ў гады Першай сусветнай вайны (1914–кастрычнік 1917 г.) – Мінск: Акад. МУС, 2010. – 127 с.
28. Утгоф В.С. Белорусские беженцы Первой мировой войны в 1914–1922: дисс. канд. ист. наук. – СПб., 2003.
29. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна: У 2 кн. – Кн. 1: Історичні нариси / Упорядн. О. Реєнт; Ред. кол.: В. Смолій (голова), Г. Боряк, В. Великочий, В. Верстюк, О. Гуржій, О. Добржанський, І. Коляда, М. Кутутяк, С. Кульчицький, О. Лисенко (заст. відп. ред.), В. Литвин, О. Онищенко, Р. Пиріг, О. Реєнт (відп. ред.), О. Рубльов, В. Солдатенко, Ю. Терещенко, О. Удод, В. Шевченко (відп. секр.). НАН України. Інститут історії України. – К.: ТОВ «Видавництво «КЛІО», 2014. – 784 с.
30. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна: У 2 кн. Кн. 2: Мовою документів і свідчень / Ред. кол.: В. Смолій (голова), Г. Боряк, В. Великочий, В. Верстюк, О. Гуржій, О. Добржанський, І. Коляда, М. Кутутяк, С. Кульчицький, О. Лисенко (заст. відп. ред.), В. Литвин, О. Онищенко, Р. Пиріг, О. Реєнт (відп. ред.), О. Рубльов, В. Солдатенко, Ю. Терещенко, О. Удод, В. Шевченко, О. Кириєнко (відп. секр.). НАН України. Інститут історії України. – К.: ТОВ «Видавництво «КЛІО», 2015. – 800 с.
31. Реєнт О. П. Велика війна 1914–1918 рр. у сучасній українській історіографії // Український історичний журнал. – 2014. – № 3. – С. 4.
32. Жванко Л. М. Біженство Першої світової війни в Україні: Документи і матеріали (1914–1918 рр.). – Х.: ХНАМГ, 2010. – 360 с.
33. Жванко Л. М. Інститут головуповноважених та уповноважених з улаштування біженців у Російській імперії: нормативно-правові аспекти та реалії життя 1915–1917 рр. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: 36. наук. пр. – 2014. – Вип. 23. – С. 66–76.
34. Жванко Л. М. Процес формування етнічних комітетів допомоги біженцям на українських землях у роки Першої світової війни //Український історичний журнал. – 2014. – №3. – С. 38–55.
35. Жванко Л. М. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.). – Х.: Віровець А. П. «Апостроф», 2012. – 568 с.
36. Лихачова Т. Допомога біженцям у Російській імперії за часів Першої світової війни. Законодавчий аспект // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». – 2015. – С. 153–158.
37. Лазанська, Т. І. Становище біженців України в роки Першої світової війни / Т. І. Лазанська // Проблеми історії України XIX–XX ст. – 2009. – Вип. XVI. – С. 196–240.
38. Донік О. Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги вій-

- ськовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914–1918 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. 4. – С.155–182.
39. Войнаровский А. В., Бондар К. С. Проблема біженців та Україна в роки Першої світової війни. // Народи світу і Велика війна 1914–1918 рр.: матеріали Всеукраїнської наукової конференції 3–4 квітня 2015 р. / – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. – С. 322–327.
40. Берест І. Р. Виселенці та біженці з Галичини й Волині в роки Першої світової війни // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – 2006. – № 571 – С. 201–207.
41. Олійник С. В. Галицькі біженці на Поділлі періоду Першої світової війни (1914–1916 рр.) // Освіта, наука і культура на Поділлі. – 2016. – Т. 23. – С. 270–278.
42. Саранча В. І. Діяльність земств і громадських організацій Полтавської губернії у справі допомоги біженцям Першої світової війни // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2015. – вип. 44, том 1. – С. 102–105.
43. Вінцовський Т. Проблеми біженців Першої світової війни в Одесі в умовах революції 1917 року // Архів. Історія. Сучасність. Випуск 2. Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 95-річчю Державного архіву Одеської області (1920–2015), Одеса, 3–4 вересня 2015 р. / Одеська обласна держадміністрація, Одеська обласна рада, Державний архів Одеської області / Ред. кол. : В. В. Левчук (голова) та ін.; наук. ред. І. В. Сапожников, Л. Г. Білоусова; відп. ред. С. Є. Березін. – Одеса: Бондаренко М. О., 2016. – С. 82–83.
44. Пархоменко В. А. Надання допомоги біженцям у Миколаєві в роки Першої світової війни // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Серія: Історичні науки. – 2014. – Вип. 3.38. – С. 171–174.

Євген Забіянов*

м. Одеса

ЖИТТЯ ЗЕМСЬКОГО ЛІКАРЯ АНТОНА ДЗЕВАНОВСЬКОГО

У статті розкрито роль лікаря Антона Андрійовича Дзевановського щодо розвитку земської медицини. Показано, зокрема, його внесок у відкриття Троїцької лікарської дільниці в Одеському земстві, організації санітарного відділення Катеринославської губернської земської управи, боротьбі з епідеміями в Таврійській губернії. Відображена його діяльність стосовно становлення санаторно-курортної справи та краєзнавства Криму, участь

* Забіянов Євген Володимирович, голова Правління громадської організації «Красвєд» м. Одеса, провідний бібліограф Одеської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. М. С. Грушевського.

у Кримському товаристві натуралістів і любителів природи. Розглянуто відносини з представниками охорони здоров'я та науковими фахівцями Д. Ульяновим, М. Бурденко, В. Вернадським, М. Семашко та ін.

Ключові слова: земська медицина, Одеський повіт, санітарна служба, Таврійська губернія, санаторно-курортна справа, Крим, Дзевановський.

The article reveals the role of doctor Anton Andreevich Dzevanovsky in the development of zemstvo medicine. His contribution to the opening of the Troitske Medical Department in the Odessa Zemstvo, the organization of the sanitary department of the Ekaterinoslav Provincial Zemstvo, the fight against epidemics in the Tavriya Province is shown. His activity concerning the formation of sanatorium and resort business and local lore of Crimea, participation in the Crimean society of naturalists and nature lovers is reflected. Relations with health care representatives and scientists D. Ulyanov, M. Burdenko, V. Vernadsky, M. Semashko and others are considered.

Key words: zemstvo medicine, Odessa district, sanitary service, Tavriya province, sanatorium-resort business, Crimea, Dzevanovsky.

Дивна річ життя... Чомусь у молоді і зрілі роки нас не полишає відчуття його нескінченності й нерозривного зв'язку безпосередньо з нами. Для нас важливо в першу чергу тільки те, що відбувається лише з нами і лише в цю мить нашого земного буття. Ті кроки, які ми залишаємо на землі – найчіткіші, ті слова, що промовляємо – несхибні й найсправедливіші, а вчинки виправдані й безальтернативні. Але сумління десь з глибин нашого ества тихесенько, невпевнено і вкрадливо намагається повідомити нам про минущість життя, зрадливу оману не осяяної сенсом повсякденної біганини, про марність і небезпечність потуг егоїстичного самоствердження і самозарозуміння. З віком ми починаємо чіткіше розуміти, що як не крути, а стоїмо на плечах великих і трудолюбивих, мужніх і сміливих попередників, земний шлях яких часто можна вкласти у три слова: «пошук», «служіння» і «самопожертва». Як же потрібен нам їхній приклад в ті моменти, коли нашу душу розривають сумніви і протиріччя, коли серце, прагнучи вирватись з обіймів заскорузлих і змертвілих стереотипів, потребує очищення і оновлення!

Чомусь у душі нашого народу завжди жила й живе глибока повага до вчителів і лікарів. Можливо, тому, що представники цих шанованих професій зайняті чи не найвеличнішою і найвідповідальнішою справою – вони плекають Людину, турбуються про її душу й тіло. Так є зараз, так було колись. Імена цих славних подвижників досить довго живуть у пам'яті їхніх вдячних учнів і пацієнтів, та неблаганний час потихеньку і скрадливо ховає їх від нас в мороці забуття...

На початку служіння

...Земський лікар і дворянин Антон Андрійович Дзевановський, 1872 року народження, не шукав теплих місць і хлібних посад. Після закінчення в 1898 році Імператорського Київського університету святого Володимира [19, с. 53], поїхав працювати в Одеський повіт Херсонської губернії. Із 1 січня 1899 року Антон Андрійович служить лікарем Анатоліївської дільниці. Зовсім скоро доля приводить його до Наддністрянщини, де він очолює дільничну лікарню в селі Зельць [27, с. 6] (зараз смт. Лиманське Роздільнянського району Одеської області). Він із головою занурюється в складну й відповідальну лікарську справу, відаючи їй весь запал своєї неспокійної і чутливої до людських бід душі. Молодий лікар-максималіст з демократичними поглядами відразу починає боротися з недоскональностями тодішньої системи земської медицини. Його турбує проблема вкрай незадовільного охоплення медичним обслуговуванням селян.

На одному зі з'їздів лікарів Одеського земства Дзевановський звертає увагу на факт вражаючого розриву між загальною кількістю хворих і кількістю тих, хто отримав медичну допомогу в південно-західних волостях Одеського повіту. Наприклад, лише в Граденицькій волості з населенням у 11 157 жителів, за період з 1896 по 1898 рік лікарняною допомогою скористалися всього лише близько 50 чоловік [35, с. 110]. Селяни відвідували земські лікарні, як правило, переважно в базарні дні, що було свідченням їх величезної нужди і відсутності в багатьох із них гужового транспорту. Крім того, Дзевановський бачив, що Зельцька амбулаторія не справляється з завданням надавати якісну медичну допомогу жителям таких велелюдних сіл, як Градениці, Троїцьке, Яськи. Ситуація ускладнювалася ще й тим, що цій лікарняній установі доводилося надавати медичну допомогу й селянам із Коротного, Незавертайловки та інших сіл сусіднього Тираспольського повіту. Недосяжність професійного медичного обслуговування для більшості селян штовхала їх звертатися за допомогою до численних «бабок» і знахарів.

Тому Антон Андрійович наполегливо пропонує виділити села Яськи, Градениці й Троїцьке в самостійну лікарняну дільницю і побудувати в Троїцькому, через його найбільш вдале географічне розташування, нову земську лікарню [35, с. 111]. Ініціативу молодого лікаря підтримали селяни цих придністровських сіл, які на своїх сходах зголосилися взяти найактивнішу участь в такому будівництві. Одеська земська управа, взявши до уваги слушні рекомендації Дзевановського, прийняла рішення про відкриття в селі Троїцьке, де до цього був тільки фельдшерський пункт, нової лікарської дільниці.

На шляху реалізації багатьох цілком розумних і корисних пропозицій молодого лікаря виникало безліч перешкод і труднощів, але завзяття

і терпіння допомагали йому вперто й цілеспрямовано йти до своєї мети. З протоколу наради лікарів Одеського земства від 21 червня 1901 року дізнаємося, що Дзевановський намагається відкрити амбулаторію в Троїцькому, використавши для цього будинок, де розміщувалася колишня чайна. І справа залишалася за невеликим: в тих кімнатах треба зробити відповідний ремонт, проект якого він запропонував [31, с. 13]. Набагато складніше було вирішити проблему забезпечення житлом дільничного лікаря. Для цього слід було будувати новий будинок. У вказаному протоколі зі слів Дзевановського сухо зазначено, що, на жаль, через сімейні обставини у нього немає можливості чекати досить довготривалого вирішення цієї проблеми, і звучало прохання надати йому інше місце роботи, де були б кращі житлові умови для сімейної людини. Але до того ж Антон Андрійович безкомпромісно заявив, що поки не буде на ввіреній йому дільниці подолано епідемію висипного тифу, він нікуди не поїде [31, с. 13]. Висипний тиф – небезпечне інфекційне захворювання, що характеризується специфічним висипанням, лихоманкою, ураженням нервової та серцево-судинної систем. Під час епідемії тифу на дільниці Дзевановського тільки в Троїцькому хворів кожен 14-й житель села. Антон Андрійович разом з місцевим вчителем організовують дезінфекцію всіх помешкань захворілих селян. До кінця епідемії він працює в Троїцькій дільниці.

Що ж то були за сімейні обставини, які змусили Дзевановського шукати іншого місця роботи з кращими житловими умовами? Ще 23 березня 1900 року під час служби в амбулаторії села Зельць у Антона Андрійовича народився син Сергій [28, с. 108]. Тож через відсутність навіть елементарних житлових умов для його сім'ї біля майбутньої нової амбулаторії він змушений був невдовзі після подолання епідемії висипного тифу в Троїцькому та Граденицях переїхати працювати до Курісово-Покровської дільниці [31, с. 7].

Молодого, завзятого і талановитого лікаря помітило керівництво повітової земської медицини. Відданість обраній справі, глибокі знання, відповідальність і професіоналізм сприяють повазі й авторитету серед колег і пацієнтів.

16 грудні 1901 року засідання земських лікарів Одеського повіту обирає його делегатом на Пироговський з'їзд [31, с. 26], який відбувся в січні 1902 року. Пироговські з'їзди лікарів стали помітним явищем у розвитку медицини. Під час їхньої роботи систематизувався передовий досвід і визначалися найважливіші задачі розвитку лікарняної справи в тодішній Російській імперії. Зокрема, VIII Пироговський з'їзд зафіксував помітний перехід від статистичних досліджень до боротьби з епідеміями, вироблення профілактичних заходів боротьби з ними, оздоровлення населення й активного залучення до цієї роботи земств і державних органів.

Чималий досвід, здобутий Дзевановським в боротьбі з інфекційними захворюваннями, допоміг йому під час роботи на посаді керівника санітарного бюро Одеської повітової управи, яке він очолив у лютому 1905 року. Він бере участь у розробці карткового матеріалу про захворювання населення, узагальненні метричних даних про народжуваність, смертність і шлюбність. В коло його компетенції також входили ведення загального і приватного листування з медичної частини, формулювання питань для обговорення на нарадах лікарів. Всі доповіді земському зібранню з медицини й організації боротьби з епідемічними захворюваннями складаються Антоном Андрійовичем [32, XLVIII]. На одному з зібрань земських лікарів Одеського повіту він виступає з дуже слушною і своєчасною пропозицією щодо організації короткострокових курсів для фельдшерсько-акушерського персоналу з питання боротьби проти холери [32, с. 239].

Витоки великої дружби

Тільки гадати можна, що змусило Дзевановського залишити цілком пристойне місце роботи в Одеській повітій управі. Можливо, це були його максималізм і невміння догоджати земському керівництву, а, можливо, прагнення бути ближче до реальної роботи і бути корисним людям. Як би там не було, але він переїздить до Катеринослава. За пропозицією Катеринославської губернської земської управи він бере участь в організації губернського санітарного відділення, в якому керував епідемічним та статистичним відділами [40, с. 135], а з часом став помічником завідуючого санітарним відділенням [1, 86]. У 1908 році в Катеринославі видаються «Диаграммы к докладу доктора А. А. Дзевановского «Расходы губернского и уездных земств Екатеринославской губ. по организации медицинской помощи населению за десятилетие, в связи с общим земским бюджетом с 1898–1908 гг.» [13].

Раніше, в радянські часи, коли десь в друку згадувалося ім'я Антона Андрійовича Дзевановського, воно обов'язково пов'язувалося з особистістю «революціонера-більшовика», «молодшого брата вождя пролетарської революції В. І. Леніна» – Дмитра Іллча Ульянова, який також був лікарем. Дружба між цими суперечливими й непересічними особистостями зав'язалася ще з часів їх першої зустрічі 1902 року в земській грязелікувальні в селі Холодна Балка Одеського повіту, де Д. Ульянов обіймав посаду лікаря, а Антон Андрійович, напевно, бував там у справах роботи. Вже коли Дзевановський працював на Катеринославщині, доля знову їх звела. Приятелі зустрілися в Москві, куди приїхав Дзевановський, як делегат чергового Пироговського з'їзду. Під час душевної бесіди Ульянов повідомив Дзевановському, що шукає роботу лікаря [26].

Коли в 1908 році Д. Ульянов переїздить з дружиною – Антоніною Іванівною Нещеретовою в Синельникове до її дядька Аркадія Антоновича Нещеретова, Дзевановський, як авторитетний земський діяч і лікар Катеринославщини, рекомендує його на посаду санітарного лікаря Павлоградського повіту. Він часто приїздить в оселю Нещеретових, де місцева інтелігенція збирається для колективного читання книжок та інтелектуальних бесід. Під час цих зустрічей обговорювалися проблеми селянських бунтів, виховання молоді, розвитку техніки й медицини. З часом сюди навіть приїхали сестра та мати Д. Ульянова – Анна Іллінічна та Марія Олександрівна Ульянови. Якимось Антону Андрійовичу Дзевановському навіть прийшлося лікувати Марію Олександрівну, коли та несподівано захворіла [26].

Саме в Синельниковому А. Дзевановський і Д. Ульянов в співавторстві почали розробляти проєкт із викорінення епідемій у Причорномор'ї, населення якого досить часто було жертвою таких інфекційних захворювань, як холера і чума. Їх поширенню сприяли постійні міграції сезонних працівників [43, с. 93]. Під час роботи над проєктом виявилася деяка відмінність у підходах двох лікарів до вирішення цієї проблеми. Дзевановський, як демократ і подвижник, вважав, що подолання епідемій можливе через санітарну освіту мас. Ульянов, як революціонер-радикал, не вірив в ефективність «косметичних» заходів покращення існуючого стану речей і віддавав перевагу «революційній ломці гнилих форм існування суспільства». Та все ж Ульянов взяв на себе завдання збирати необхідні статистичні дані. На жаль, друзям так і не вдалося реалізувати задумане. Через «політичну неблагонадійність» Д. Ульянов мав залишити Синельникове [26], а А. Дзевановський, вірний перш за все своєму лікарському покликанню, у 1911 році переходить на посаду санітарного лікаря Таврійської губернії [43, с. 100].

У Криму

І в Криму Антон Андрійович не загубився. Він веде активну громадську роботу, за що користувався заслуженим авторитетом у місцевої інтелігенції. Крім того, був членом Правління Сімферопольського товариства виправних притулків [33, с. 63].

У 1913 році в Санкт-Петербурзі Антон Андрійович представляє Таврійське губернське земство на Всеросійській санітарно-гігієнічній виставці, що проходила під патронатом принца Олександра Петровича Ольденбургського. У підготовці її експозицій взяло участь 15 міністерств і відомств, десятки земств, наукових і громадських організацій, приватних фірм. Санітарна служба Таврійської губернії посіла на цьому поважному гігієнічному огляді друге місце. При цьому рада експертів присудила санітарному лікарю А. А. Дзевановському малу золоту медаль [19, с. 53].

З 25 травня до 5 червня 1913 року Дзевановський бере участь у роботі XII Пироговського з'їзду [11, с. 288]. Прогресивно налаштовані учасники цього медичного форуму зазначили, що «правильна постановка лікарсько-санітарної справи в Росії й розвиток її в інтересах народної охорони здоров'я можливі лише за умови широкої демократизації як місцевого громадського самоврядування, так і центральних органів управління».

У цей же час Антон Андрійович успішно займається плідною теоретичною діяльністю в галузі медицини. Так у своїй праці «Краткий очерк холерной эпидемии 1910 г. в Таврической губернии» він вимагав найактивнішої участі уряду в боротьбі з епідеміями, справедливо зазначаючи: «Организація протиепідемічних заходів при таких інфекціях, як холера, чума, висипний тиф, які не знають ні територіальних, ні відомчих кордонів, не може перебувати в руках розрізнених установ. Боротьба з таким народним лихом повинна бути справою держави і проводитися за кошти держави» [40, с. 135].

У 1913 році в «Трудах XI Губернского съезда врачей и представителей земств Таврической губернии» опублікована стаття А. А. Дзевановського «Обзор состояния земской медицины и деятельности земско-медицинской организации Таврической губернии с 1895–1911 гг.». У ній автор звертає увагу на невтішний стан акушерської допомоги: «Особливых половых відділень при жодній з земських лікарень немає [...], лише при деяких є окремі палати для породіллі. [...] Не дивлячись на збільшення фінансування акушерської справи за останні роки, все ж акушерська допомога населенню Таврійської губернії вельми недостатня, що, безумовно, пов'язано з відсутністю пологових відділень і невеликим штатом акушерок і фельдшерів» [14, 44].

І знову, вже в Криму, доля зводить двох приятелів – А. Дзевановського та Д. Ульянова. Якось у листі до Дзевановського Д. Ульянов, який на той час був земським лікарем в одному із сіл Серпуховського повітового земства Московської губернії, висловив бажання переїхати на роботу до Криму (у совєцький час стверджували, що це, «в першу чергу було пов'язане з завданнями революційної боротьби молодшого брата Леніна») і просив у цій справі підтримки і сприяння у свого старого друга [43, с. 107]. Маючи величезний авторитет у Пироговському товаристві міста Сімферополя, Антон Андрійович залучає його найактивніших учасників до справи сприяння призначенню на одну з лікарських посад у Криму Дмитра Ілліча. Незважаючи на деякі перешкоди місцевого керівництва, яке не вельми прагнуло брати на роботу людину «з репутацією професійного революціонера», Ульянов відправляється у Феодосію, де обіймає посаду повітового санітарного лікаря [43, с. 110].

Саме в цей період А. Дзевановський і Д. Ульянов плідно співпрацюють на ниві практичної епідеміології, результатом чого став вихід у світ їхньої спільної публікації «К вопросу об участии губернского земства в борьбе с эпидемиями», в якій автори звертають увагу громадськості на нагальну необхідність достатнього фінансування санітарної служби в Таврійській губернії. Зокрема вони пропонують відшкодовувати повітам частину витрат на протиепідемічні заходи під час холери, чуми, висипного тифу, віспи, дифтерії, скарлатини, дизентерії та інших інфекційних хвороб за рахунок губерньського земства та взагалі більш активно брати участь у боротьбі з хворобами [15, с. 122].

У вирі Першої світової війни та революційного лихоліття

Час суворих випробувань увірвався в життя людей того часу несподівано й безцеремонно, ламаючи його усталений і розмірений розпорядок та приносячи з собою випробування й біди. З початком Першої світової війни Дзевановський був призначений молодшим лікарем в 51-й піхотний полк [43, с. 135]. 8 березня 1915 року він був нагороджений орденом Святого Станіслава третього ступеня з мечами і бантом [41, с. 637]. З часом Антона Андрійовича було переведено на посаду діловода санітарної частини штабу 11-ї армії Румунського фронту [43, с. 135]. А весною 1917 року починає виконувати обов'язки начальника санітарної частини Румунського фронту [3, с. 57].

Революційний вир круто закрутив у своїх безжальних обіймах виснажену війною країну. Хоча спочатку багато представників демократичної інтелігенції сприйняли лютневу революцію і зречення Миколи II, як довгоочікуване благо і початок жаданого царства свободи. Про демократичні й антимонархічні симпатії Дзевановського в деякій мірі може свідчити той факт, що у травні 1917 року за дорученням міського голови Одеси він бере участь у транспортуванні для перепоховання останків лейтенанта Шмідта і його товаришів з острова Березань у місто Севастополь на крейсері «Принцеса Марія» [42, с. 351]. Але Антон Андрійович ні на секунду не забуває про своє покликання лікаря-епідеміолога. У липні 1917 року він був присутнім на відкритті в Одесі 1-го військово-санітарного відділення в кадетському корпусі [30]. До того ж Дзевановський разом з Головним військово-санітарним інспектором Головного військово-медичного управління Миколою Нилевичем Бурденко організовує масові вакцинації солдатів російської армії [42, с. 351].

Та добрі сподівання періоду Тимчасового уряду були безжально розвіяні крижаним буревієм більшовицького перевороту. Можливо, його робота в Петрограді на чолі санітарного бюро [5, с. 606] й була спробою якось знайти застосування своїм глибоким знанням і багатому досвіду на

благо народу в умовах більшовицької диктатури, та скоро він їде до Криму, який з певного часу став постійним причалом у його нестабільному, повному пошуків і боротьби житті. Тут, під час окупації німецькими військами, Дзевановський, співпрацюючи спочатку з Міністром сповідань та народного просвітництва Кримського крайового уряду Павлом Соковніним, бере участь в обговоренні питання щодо створення Таврійського університету та його науково-допоміжних установ на Південному березі Криму.

Як лікар-вчений і суспільний діяч, в умовах пореволюційної розрухи, Антон Андрійович намагається використати можливості будь-якої влади для збереження й примноження досягнень дореволюційної медицини. Тож не дивно, що, не поділяючи політичних поглядів більшовиків, він позитивно відгукнувся на пропозицію свого приятеля Дмитра Ульянова, який весною 1919 року став наркомом охорони здоров'я й соціального забезпечення, а потім ще й головою Раднаркому Криму, очолити санітарно-курортний відділ Наркомздоров'я півострова. Саме спираючись на підтримку й допомогу Антона Андрійовича, Дмитро Іллєч організовує проведення Курортного з'їзду [8, 184]. Вражають неабиякі прозорливості і оптимізм цих людей. В умовах розбрату, розрухи й невлаштованості того буремного часу вони думали про створення якісно нової та доступної системи збереження й відновлення людського здоров'я. Зокрема, Ульянов ставив за мету в короткі терміни домогтися від центральних органів більшовицької влади рішення про відкриття в Криму курортів, після чого негайно мають бути створені розподільник і комісія при ньому для огляду тих, хто потребує курортного лікування. Напевно, не без впливу Дзевановського, Дмитро Іллєч у своєму підсумковому виступі на цьому форумі намагався визначитися з функціями санітарних служб Криму. Дуже скоро він повідомляє про свої плани реконструкції курортної справи в Криму до наркомату охорони здоров'я РСФРР.

Та життя продовжувало дивувати своєю трагічною непередбачуваністю, що додавала неабияких випробувань у таке непросте життя людей того часу. Після успішного літнього наступу Добровольчої армії під командуванням А. Денікіна, в Криму утверджується влада «білогвардійців». Але це був ще далеко не кінець тих рокових подій, які прийшлося пережити учасникам революційної доби.

У листопаді 1920 року більшовицькі війська під командуванням М. Фрунзе вриваються до Криму – останнього оплоту білогвардійського руху. Це не віщувало нічого доброго не тільки для безпосередніх його учасників. У безпеці не міг себе почувати будь-хто з числа колишніх дворян та інших представників так званих «імущих класів». І ось 4 січня 1921 року Дзевановського Антона Андрійовича, який присвятив своє життя справі

народної медицини й допомоги стражденним, був заарештований Кримською НК за «контрреволюцію й видачу білим партійних працівників». Та це непорозуміння закінчилося щасливо для майже п'ятдесятирічного лікаря: 21 лютого 1921 року його було звільнено за недоведеністю обвинувачення [37, с. 85]. Колишній дворянин Дзевановський виявився надзвичайно вразливою мішенню для радянських чиновників Криму, яким не знадобився його колосальний лікарський досвід. І він, позбавлений можливості повноцінно працювати за покликанням, намагався заробити на життя виготовленням лікувальних настоїв із цілющих кримських трав і коренів [43, с. 214].

Лідер більшовиків Володимир Ленін ще в грудні 1920 року писав: «зараз в Криму 300 000 буржуазії. Це джерело майбутньої спекуляції, шпигунства, всілякої допомоги капіталістам» [24, с. 74]. Але молодший брат «вождя світового пролетаріату» – Дмитро Ульянов, який у той час був членом Кримського ревкому і президії обласного комітету партії більшовиків і не за чутками знав місцеві умови ще з дореволюційних часів, був більш поміркованим і запропонував взяти на облік багатьох спеціалістів, у тому числі лікарів, агрономів, інженерів, для яких було виділено воєнні червоноармійські пайки.

Якось, після призначення на посаду начальника Центрального управління курортів Криму, Дмитро Ульянов їхав курними дорогами до Сакської грязелікувальні. Так сталося, що за кілька кілометрів до селища автомобіль через несправність несподівано зупинився. Поки заклопотаний шофер метушився біля несправного мотору, Дмитро Ілліч вирішив пройтись уздовж степової дороги. Він звернув увагу на, як здалося йому, старця, що, зігнувшись обабіч шляху, вишукував у землі корінці. Якась дивна цікавість із домішкою передчуття неочікуваного відкриття незборно потягнула Ульянова до цього чоловіка. Коли старий розігнувся і подивився добрими й щирими очима на подорожнього, той ледь не скрикнув від такої вражаючої несподіванки. Перед Ульяновим стояв побитий життям Антон Андрійович Дзевановський. Приятелі тепло обійнялися. Як багато хотілося розказати один одному й одночасно розпитати в товариша про його теперішнє буття. Ця зустріч мала доленосне значення в житті Дзевановського. Знаючи високий рівень професіоналізму Антона Андрійовича, Дмитро Ульянов запропонував йому роботу в Центральному управлінні курортів Криму [43, с. 214].

Лікар, громадський діяч і краєзнавець

Турбота й підтримка старого друга відродили світлі мрії й прагнення у змученій нерозумінням і несправедливими переслідуваннями душі Дзевановського, покликали його до активної діяльності на ниві лікарсь-

кої справи. Хоча навряд чи більшовицька еліта Криму відчувала довіру і лояльність до нього, зберігши упереджене ставлення й ворожу настороженість щодо дореволюційного інтелігента. Про це може свідчити такий факт. У травні 1922 року Дзевановський активно долучається до діяльності Сімферопольського комітету Кримського відділу Американської Адміністрації Допомоги (АРА), яка починає активно допомагати жертвам голоду 1921–1922 років. Американські й місцеві співробітники цієї організації стають об'єктом пильної уваги радянських органів безпеки. Зокрема, особливий відділ Кримського політуправління в своїй доповіді від 15 липня 1922 року, характеризуючи працівників Кримського відділу АРА з класової точки зору, серед інших згадує й Антона Андрійовича: «Лікар Дзевановський – розумна і хитра людина, дипломат – добре враховує обстановку, з усіма люб'язний і все робить так, що важко підкопатися, затятий кадет» [2, 328]. Можливо, будь-хто інший, «обдарований» такою непривабливою в умовах радянської дійсності характеристикою, дуже скоро за це поплатився б свободою, а то й життям. Та, напевно, дружба Дзевановського з молодшим братом вождя світового пролетаріату остудила не одну гарячу голову радянського функціонера, який у своїх нищих мріях бачив себе викривачем чергової «кадетської змови».

Спочатку він завзято і самовіддано працює в Центральному управлінні курортів Криму, керуючи медико-санітарною частиною Євпаторійсько-Сакського курортного району [40, с. 136], а з часом переходить на роботу в Народний комісаріат охорони здоров'я Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки, де відповідає за важливі напрямки його діяльності. У 1926 році в Сімферополі виходить друком «Краткий отчет по НКЗ Крыма за 1924–25 бюджетный год А. А. Дзевановского» [23]. Антон Андрійович здійснює низку плідних теоретичних розвідок в галузі медицини загалом і зокрема в таких її напрямках, як санітарія і курортна справа. Так, в ювілейній збірці «Весь Крым, 1920–1925» друкуються його стаття «Народное здравие в Крыму», а також спільне з Віктором Миколайовичем Тальбергом дослідження «Курорты Крыма» [7]. До того ж він стає завідуючим редакцією щомісячного медичного наукового журналу «Крымские курорты» [19, с. 54].

У 1926 році Дзевановський, обіймаючи посаду завідувача статистичним відділенням організаційно-адміністративного відділу Народного комісаріату охорони здоров'я Кримської АРСР [7, с. 545], за сумісництвом працює в інституті епідеміології і бактеріології Криму [19, с. 54]. Але окрім виконання своїх прямих посадових обов'язків Антон Андрійович займається активною суспільно-громадською діяльністю. Він із головою поринає в краєзнавчу роботу на півострові.

На Першому Кримському з'їзді з краєзнавства, робота якого проходила в Сімферополі з 20 по 23 вересня 1925 року, його обирають співголовою експедиційної секції [29, с. 173]. Крім того, Дзевановський очолює секцію кримознавства при Кримському Товаристві натуралістів. Зокрема, в коло його обов'язків входила організація екскурсій, підготовка їх керівників, розробка екскурсійних маршрутів, організація науково-популярних лекцій [16, с. 5].

У 1927 році Дзевановський разом з членами Кримського товариства натуралістів і любителів природи бере найактивнішу участь у третьому виданні «Крым: Путеводитель», в якому, зокрема, використанні його матеріали стосовно Євпаторії та її околиць [22, с. 6].

Як член Ради цього шанованого на півострові наукового товариства, Антон Андрійович разом з іншими науковцями всіляко сприяє вивченню Криму та прилеглих районів у природно-історичному відношенні, популяризації знань з природознавства, а також науковому спілкуванню між активними учасниками товариства, які перш за все цікавляться теоретичними та практичними засадами кримознавства [17, с. 4].

25 вересня 1929 року ЦИК Кримської АРСР затвердив статут Все-кримського товариства боротьби з алкоголізмом. Серед відомих медичних діячів республіки, які взяли участь в його розробці, був також Антон Андрійович Дзевановський. Статут визначав головним завданням товариства боротьбу з алкоголізмом, упередженнями та звичаями дореволюційного побуту, пов'язаними з поширенням вживання алкоголю, їх проникненням в нове життя радянських людей. Показово, що залучення до роботи над Статутом цього товариства таких видатних знавців медичної науки, як Антон Андрійович Дзевановський, надало йому глибини і ґрунтовності. Зокрема, серед першочергових задач товариства було наукове вивчення проблеми дії наркотичних отрут (кокаїн, тютюн та морфій) на людину й суспільство [34, с. 47].

Турботи про розвиток курортної справи в Криму ані на хвилину не залишалися поза його увагою. В умовах радянської модернізації, коли в стислі часові терміни більшовицька держава намагалася створити сучасну індустрію, різко зростає потреба в забезпеченні санаторно-курортного лікування великої кількості передовиків і ударників соціалістичного виробництва. Дзевановський розуміє, що така ситуація дає потужні можливості у створенні умов для переходу санаторно-курортної системи Криму на якісно новий рівень розвитку. У зв'язку з цим Антон Андрійович намагається привернути увагу радянської громадськості до проблеми удосконалення санаторно-курортної справи й інфраструктури Криму в своїх публіцистичних і науково-дослідницьких роботах. Зокрема, в цьому плані цікава і показова його стаття «Курорты Крыма в разрезе построения второй пятилетки». Звертаючи увагу читача на той факт, що курорти

в Криму з'являються переважно в тих районах, де вже побудовано житлову інфраструктуру, він наголошує на необхідності освоювати для курортного будівництва нові зони півострова. Антон Андрійович зазначає, що планування й контроль за подальшою розбудовою санаторно-курортної системи Криму повинні здійснюватися одним органом, бо неузгоджене і не скоординоване будівництво різними відомствами своїх окремих курортів вносить значний елемент безладу в курортну справу півострова. Особливо турбувало автора неконтрольоване переселення до Криму хворих на туберкульоз. У зв'язку з цим Дзевановський пропонує створювати для таких хворих трудові колонії [20, с. 295].

Аналіз цих та багатьох інших важливих питань розвитку курортної системи в Криму в 30-ті роки Дзевановський продовжив у подальшому, зокрема, в статті «К вопросу курортного строительства в Крыму», яка була надрукована в журналі «Социалистическая экономика и культура Крыма» в 1934 році [12].

Антон Андрійовича в передвоєнний 1940 рік одним із перших в Криму було нагороджено знаком «Отличник здравоохранения». Після Другої світової війни виконком Кримської обласної ради депутатів трудящих рішенням від 23 серпня 1947 року нагородив його почесною грамотою з нагоди 75-річчя з дня народження та 50-річчя відмінної роботи в галузі охорони здоров'я. Помер Дзевановський Антон Андрійович у 1956 році на 84 році життя [19, с. 54].

Науковий доробок цього видатного діяча вітчизняної медицини складає 135 робіт. Більшість із них стосувалася актуальних питань боротьби з віспою, холерою, тифом, малярією та іншими інфекційними захворюваннями. Непересічною частиною його творчого спадку є статті, присвячені курортній справі, аналізу загальної та інфекційної захворюваності в Криму й організації системи охорони здоров'я. Його дослідження з захворюваності й демографії в Криму є цінним науково-довідниковим матеріалом [40, с. 136].

В колі рідних, друзів і сучасників

Уже давно зауважено, що якість внутрішнього світу особистості визначає те, в якому товариському оточенні живе така людина. З наведених нами раніше матеріалів можемо пересвідчитися, що Антон Андрійович Дзевановський був наділений такими людськими якостями, як безмежна доброта, готовність у будь-який момент прийти на допомогу ближньому, делікатність, дипломатичність, вміння самовіддано співпрацювати з близькими йому по духу й поглядам людьми. Все це і визначило те людське середовище, в якому реалізовував свої життєві задачі Дзевановський.

Антон Андрійовича в житті оточували цікаві й непересічні люди. Він мав дружні стосунки і, до певної міри, спільні наукові інтереси з видатним вченим, першим президентом Української Академії наук Володимиром Івановичем Вернадським. Зокрема в своєму листі від 13 січня 1921 року до Вернадського Антон Андрійович передає останньому прохання підготувати невелику записку про міркування з досліджень радіоактивності в Криму. Ці матеріали повинні були бути використані в Москві на 1 Всеросійському з'їзді з курортної справи для обґрунтування фінансування перших кримських курортів і санаторіїв [6, с. 280].

Коли Антон Андрійович Дзевановський у 1920-ті роки працював спочатку в Центральному управлінні курортами Криму, а з часом і завідувачим статистичним відділом Наркомздоров'я Кримської АСРР та Облздороввідділом Криму, його надійними помічниками й вірними соратниками стали брат і сестра Кобозеви – Володимир Олексійович та Анна Олексіївна, які були представниками однієї з найстаріших і найшанованіших дворянських родин Сімферополя. Володимир і Анна Кобозеви надали Антону Андрійовичу Дзевановському неоціненну допомогу під час математичних розрахунків та статистичної обробки матеріалів дослідження санітарного стану в Криму. Життя складеться так, що Анна Олексіївна Кобозева стане дружиною Антона Андрійовича, його надійним другом і помічником [42, с. 351].

Доля звела Дзевановського в Криму ще з однією непересічною особистістю і видатним вченим. Випускник Санкт-Петербурзького гірничого інституту, гідролог Петро Аврамович Двойченко доклав чимало зусиль до розвідки та розробки джерел питної води для населених пунктів і курортно-лікувальних установ Криму. Дзевановський тісно товаришував і співпрацював з Двойченком у справі використання гідрологічних досліджень для кращої організації курортно-санітарної справи [19, с. 53].

Крім того, самовіддана праця Антона Андрійовича як організатора перших радянських курортів на Кримському півострові тісно його поєднала й здружила з такими світилами вітчизняної медицини, як основоположник нейрохірургії Микола Нілович Бурденко та організатор системи охорони здоров'я в СРСР Микола Олександрович Семашко [19, с. 55]. Ці видатні особистості, а також інші провідні діячі держави, культури, освіти та науки неодноразово бували в його сімферопольській оселі на вулиці Тургенєва, 4. На її фасаді в радянські часи було встановлено меморіальну дошку [39, с. 316]. А сам цей будинок було занесено до пам'яток історії міста Сімферополя [25, с. 428].

На все життя великим боєм в душі Дзевановського залишилися трагічна доля його сина Сергія. Сергій Антонович Дзевановський після навчання в Новоросійському та Кримському університетах присвятив себе

вивченню багатого рослинного світу Криму і Північної Таврії. Величезний вплив на формування сфери наукових інтересів С. А. Дзевановського справив видатний ботанік Йосип Конрадович Пачоський, під керівництвом якого він працював у 1922 році в заповіднику Асканія-Нова. Проводячи розвідки з вивчення рослинного світу південних степів, вчений здійснив низку наукових експедицій до Криму й на Кавказ, заново «відкрив» для закоханих у природу людей Великий каньйон Криму з його багатим рослинним світом і чудовими краєвидами. Як приват-доцент Кримського педагогічного інституту читав студентам курс фітоценології. Саме завдяки його зусиллям було збережено багато пам'яток природи й культури Кримського півострова. Він стояв біля витоків фітотерапії, яка в радянські часи широко застосовувалася в багатьох санаторіях Криму. Дзевановський-молодший створив один із найбільших гербаріїв степових рослин (більше 20 тисяч листів). Він описав невідомі види флори Криму [38, с. 147]. Так, вузько локальний ефіронос, що зустрічається тільки на вапнякових обривах мису Тарханкут, і чебрець-ендемик, що віддає перевагу сухим схилам скелястих оголень і осипів, відповідно отримали назви – Полин Дзевановського і Чебрець Дзевановського. Про рідкість і цінність Полина Дзевановського може свідчити той факт, що його занесено до Червоної книги [21, с. 34]. Сергій Антонович прожив цікаве й насичене, але коротке життя. Він помер у травні 1927 року від саркоми [36, с. 5]. Це стало величезним ударом для Антона Андрійовича, життя якого й так з лишком було сповнено випробувань. Напевно, в пам'ять про сина він передає в 1927 році бібліотеці Кримського педінституту його особисту бібліотеку, основу якої заклав сам. Вона налічувала багато рідкісних видань з особистою патентованою печаткою на них [18, с. 42].

Хотілося хоча б коротко згадати ім'я ще однієї людини, яка була пов'язана з життєвим шляхом нашого героя. Це генерал-майор Російської Імператорської армії В'ячеслав Андрійович Дзевановський. У метричній книзі Миколаївської церкви в Ботанічному саду міста Одеси за 1896 рік серед інших є такий запис: «10 апреля венчались подпоручик 5-й батареи 14 артиллерийской бригады Вячеслав Андреев Дзевановский, православный первым браком, 25 лет и дочь надворного советника Мария Стефанова Мулевич, православная первым браком, 19 лет. Свидетели по жениху: поручик 14 артиллерийской бригады Владимир Иоаннов Воскресенский и подпоручик той же бригады Владимир Николаев Сирков, по невесте: студент университета св. Владимира Антоний Андреев Дзевановский и кандидат естественных наук Иоанн Иоаннов Хайно» [10, л. 83 об. – 84]. Найімовірніше, що Вячеслав Андрійович і Антон Андрійович Дзевановські – рідні брати. Про це можуть свідчити такі факти: обидва Дзевановських родом з Київської губернії; обое мають спільне ім'я по батькові, у них не-

велика різниця у віці. Цілком можливо припустити, що Антон Андрійович приїхав у 1896 році в Одесу, де тоді проходив військову службу старший брат В'ячеслав, на його весілля. Тож, гадаємо, у нас є всі підстави сказати хоча б кілька слів про Дзевановського В'ячеслава Андрійовича. Він пройшов славний офіцерський шлях від підпоручика до генерал-майора. Під час служби виконував найрізноманітніші завдання командування, але переважно залучався до здійснення службових обов'язків як спеціаліст з організації військових сполучень. Учасник Першої світової війни. Неодноразово нагороджувався орденами Святого Володимира, Святого Станіслава, Святої Анни різних ступенів [4, с. 498–499]. У роки громадянської війни В'ячеслав Андрійович Дзевановський – активний учасник білогвардійського руху, обіймав за своєю військовою спеціальністю важливі посади в Добровольчій армії. Більше того, за наказом головнокомандувача А. І. Денікіна очолив воєнну місію в Італії. Після поразки білогвардійського руху переїхав до Варшави, а з часом став бригадним генералом у Війську Польському.

У В'ячеслава Андрійовича був син – Микола В'ячеславович Дзевановський – активний учасник емігрантського літературного об'єднання «Скит поетів», яке сформувалося в 1922 році під керівництвом відомого критика та історика літератури Альфреда Людвиговича Бема у місті Прага. Друкувався під псевдонімом Болесцис. Спогади про дитячі і юнацькі роки, які він провів в Одесі, вилилися в чудові вірші:

*Я помню запах водорослей синих,
игрушечные в небе облака,
ночами – сети звезд, и вместе с ними
над морем глаз трехцветный маяка.*

З часом Микола Дзевановський переїздить до Варшави, де проживали його батьки, і починає займатися лікарською справою (чи не благословений приклад дядька надихнув його зробити цей благородний життєвий вибір, хоча за першою освітою, як і батько, він був офіцером). В'ячеслав і Микола Дзевановські загинули у вересні 1944 року під час Варшавського повстання [9, с. 195].

Поклик служіння чи тенета послуг?

Антон Андрійович Дзевановський прожив непросте, повне випробувань і трудів життя. Почавши свій лікарський шлях з посади земського лікаря, з часом завдяки своїй самовідданій праці, вірності професії, любові до людей, невтомному самовдосконаленню він обійняв важливі посади в системі охорони здоров'я Кримської АРСР. Ще в молоді роки у його серці запалала та іскра самопожертви й милосердя, яку він проніс через

усе життя. В кінці свого життєвого шляху він міг, не схибивши, сказати собі, що виконав ті зобов'язання, які вимагала від нього присяга випускника медичного факультету університету: «Беручи з глибокою вдячністю даровані мені наукою права лікаря і осягаючи всю важливість обов'язків, що покладені на мене сім званням, я даю обіцянку протягом всього свого життя нічим не затьмарити честі стану, в який я вступаю. Обіцяю повсякчас допомагати всім стражденним, хто вдасться до мого сприяння... Обіцяю продовжити вивчати лікарську науку і сприяти всіма своїми силами її процвітанню...» [43, с. 48].

До багатьох роздумів зможуть спонукати уважного читача великі й малі події з життя Антона Андрійовича Дзевановського. Він належав до тієї плеяди своїх сучасників, які щиро й беззаперечно вірили, що сенсом життя й діяльності для вітчизняного інтелігента може бути тільки самовіддане служіння людям. Ті перешкоди, які зустрічалися на цьому шляху, сприймалися цими подвижниками не як непереборні обставини, які мають їх розчарувати у зробленому виборі, а як щаблі на великих сходах самопожертви й самовдосконалення, які стрімко тягнулися до висот справжнього, а не підробленого сенсу людського буття. Як це не схоже на шкурницькі потуги сучасності перетворити вітчизняного лікаря на бездушного і безликого надавача медичних послуг. Яка велика прірва між цими двома поняттями – «СЛУЖІННЯ» і «послуги». Не можуть вчителі й лікарі, які мають справу з тілесним і духовним здоров'ям людини – найдосконалішим витвором Бога і природи, надавати послуги. Добросовісний і майстерний швець, чоботар, скляр навряд чи обійдуться в своїй роботі без поваги і певної симпатії до своїх замовників. А стрижнем професійного існування медика і вчителя може бути тільки глибока повага до людської особистості, та навіть більше того – любов до неї. Таке ставлення до свого фаху вимагає від людини піднятися над зрадливою буденністю, підштовхує до пошуку непересічного сенсу буття. На жаль, цей дух дерзання й самозречення стає все рідшим у колі наших сучасників, яких поволі охоплює манлива й суєтна біганина за успіхом і матеріальним достатком. Можливо, ця розповідь про Антона Андрійовича Дзевановського допоможе сучасній молоді краще зрозуміти той особливий тип людей, який існував у нашій історії ще не так давно і звався «земськими лікарями». Їх непомітне й самовіддане служіння людям і обраному покликанню змінювало завжди непросте життя на краще, вселяло в інших надію, давало сили жити. Навряд чи в сучасних умовах може статися повне торжество і беззаперечна перемога подібного ставлення до професії, суспільства і людей. Але завжди будуть люди, яких не залишить байдужим поклик ближнього про допомогу. І знання про те, що на землі жили такі особистості, як земський лікар Дзевановський, допоможе їм, не зважаючи на всі пе-

решкоди і випробування, залишитися вірними обраній справі й високому званню Людини.

Використані джерела та література:

1. Адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1910 год. – Екатеринослав: Типо-литография Губернского Правления, 1910. XVI. – 338, [38] с.
2. Аншакова Ю. Ю. «Крымский инцидент»: о работе Американской администрации помощи в Крыму во время голода 1921–1923 годов. Известия Самарского научного центра Российской академии наук, 2018. Т. 20. – № 3(2). – С. 326–332
3. Архив новейшей истории России. Серия «Публикации». Т. VIII. Журналы заседаний Временного правительства: Март – октябрь 1917 г. – Т. 2. Май – июнь 1917 года. – Москва: РОССПЭН, 2002. – 512 с.
4. Биографический словарь. Высшие чины Российской Империи (22.10.1721 – 2.03.1917). Т. I: А – З. – Москва, 2017. – 622 с.
5. Ленин В. И. Неизвестные документы. 1891–1922. – Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. – 607 с.
6. В. І. Вернадський і Україна: з листування. Кн. 1: А – І. – Київ, 2018. – 572 с.
7. Весь Крым, 1920–1925: юбилейный сборник. – Симферополь: Изд. КРЫМЦИКА, 1926. XIX. – 572 с.
8. Владимирский М. В. Красный крым 1919 года. – Москва: Издательство Олега Пахмутова, 2016. – 304 с.
9. Деменок Е. Одесские участники пражского «Скита поэтов». Южное сияние, 2014. – № 2(12). – С. 184–196.
10. Державний архів Одеської області. Фонд 37: Херсонська Духовна Консисторія. Опис 13: 1882–1925 рр. Справа 340: Метричні книги про народження, шлюб і смерть Миколаївсько-Ботанічної церкви.
11. Двенадцатый Пироговский съезд. Петербург, 29 мая-5 июня 1913 г. Вып. 2. – Санкт-Петербург: Типография акционерного общества «Слово», 1913. 512, XVIII с.
12. Дзевановский А. А. К вопросу курортного строительства в Крыму. Социалистическая экономика и культура Крыма, 1934. – № 5/6. – С. 101–112.
13. Диаграммы к докладу доктора А. А. Дзевановского «Расходы губернского и уездных земств Екатеринославской губ. по организации медицинской помощи населению за десятилетие, в связи с общим земским бюджетом с 1898–1908 гг.». – Екатеринослав, 1908. – 14 с.
14. Єрмілов В. С. Земська акушерська допомога на Півдні України. Black Sea Scientific Journal of Academic Research, 2014. – Volume 13, Issue 06. 42–46.
15. Єрмілов В. С. Протиепідемічна діяльність земської медицини Таврійської губернії. Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського, 2015. – С. 120–124.
16. Записки Крымского общества естествоиспытателей и любителей природы. – Симферополь: Крымгосиздат, 1926. Т. VIII. – 164 с.
17. Записки Крымского общества естествоиспытателей и любителей природы. – Симферополь: Крымгосиздат, 1930. Т. XII. – 164 с.
18. Калмыкова М. М., Чигрина Н. В. Путь длиною в 100 лет: Научная библиотека Крымского федерального университета им. В. И. Вернадского. – Белгород: КОН-СТАНТА, 2018. – 348 с.

19. Кобозев Г. В. Роль А. А. Дзевановского в организации курортов Крыма и санитарно-гигиенической службы Таврической губернии и Крымской АССР. – Асклепий, 1998. – № 1/2. – С. 53–55.
20. Кочетова Т. А. «Как меняли Южный берег Крыма в 30-е годы XX века: по материалам журнала «Экономика и культура Крыма (Социалистическая экономика и культура Крыма)». Молодая наука: сборник научных трудов научно-практической конференции для студентов и молодых ученых. – Симферополь: ИТ «АРИАЛ», 2018. – С. 294–296.
21. Красная книга Республики Крым. Растения, водоросли и грибы. – Симферополь: ООО «ИТ «АРИАЛ», 2016. – 480 с.
22. Крым: Путеводитель: Справочная часть полного третьего издания с вступительным очерком «Полуостров Крым» проф. И. И. Пузанова. – Симферополь: Крымгиз, 1929. – 350 с.
23. Крымская АССР. Народный комиссариат здравоохранения. 1. Резолюции Первого Всекрымского съезда участковых врачей и завздравотделами (23–27 февраля 1926 г.); 2. Краткий отчет по НКЗ Крыма за 1924–25 бюджетный год / [Соч.] А. А. Дзеванского. – Симферополь, 1926. – 45 с.
24. Ленин В. И. Полное собрание сочинений. Т. 42: Ноябрь 1920 – март 1921. – Москва: издательство политической литературы, 1970. XX. – 606 с.
25. Матеріали до тому «Звід пам'яток історії та культури України. Автономна Республіка Крим». – Київ, 2015. – 1200 с.
26. Мацегора Н. Врач Павлоградского уезда. Днепровская правда, 1972. – № 138. – С. 4.
27. Медико-санитарный отчет по Одесскому уезду Херсонской губернии за 1899 год. Земского Санитарного Врача А. И. Улыбашева. – Одесса: «Славянская» типография Н. Хрисогелос, 1900. – 211 с.
28. Наука и научные работники СССР. Ч. 6. – Ленинград, 1928. VIII. – 810 с.
29. Непомнящий А. А. Новые материалы к истории Таврического общества истории, археологии и этнографии. Праці Центру пам'яткознавства. – 2011. Вип. 20. – С. 169–182.
30. Открытие 1-го воен.-сан. отд. г. Одесса в кадет. корп. 1917. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL: <https://forums-su.com/viewtopic.php?f=195&t=582502>.
31. Отчет Одесской уездной земской управы за 1901 год. – Одесса: «Славянская» типография Н. Хрисогелос, 1902. – 430 с.
32. Отчет Одесской уездной земской управы за 1905 год. – Одесса: «Славянская» типография Е. Хрисогелос, 1906. – 580 с.
33. Памятная книжка Таврической губернии. – Симферополь, 1917. – 447 с.
34. Попов, А. Д. Всесоюзная здравница: история туризма и курортного дела Крыма в 1920–1980-е годы: [рукопись]. – Симферополь, 2016. – 222 с.
35. Приложение. О выделении селений Троицкого, Ясски и Граденицы в особый участок и о постройке больницы в с. Троицком. Врача Дзевановского. Сборник Херсонского Земства, 1900. – № 5. – С. 109–111.
36. Пузанов, И. И. Памяти Сергея Антоновича Дзевановского. Записки Крымского общества естествоиспытателей и любителей природы. – Симферополь: Крымгосиздат, 1928. Т. X. – С. 5–11.
37. Реабилитированные историей. Автономная Республика Крым: Книга девятая. – Киев: Институт истории Украины НАН Украины, 2014. – 432 с.

38. Русские ботаники (Ботаники России – СССР). Биографо-библиографический словарь. Том 3: Горницкий – Ищереков. – Москва: Издательство Московского общества испытателей природы, 1950. – 487 с.
39. Симферополью 200 лет: 1784–1984: сборник документов и материалов. – Киев: Наукова думка, 1984. – 320 с
40. Сысоев И. И., Дзевановский А. А. – видный санитарный врач и организатор здравоохранения Крыма. Материалы к истории гигиены и санитарного дела в УССР. – Киев: Государственное медицинское издательство УССР, 1959. – С. 135–136.
41. Чинам военно-санитарного ведомства. Высочайшие награды, объявленные в высочайшем приказе 8-го марта 1915 года. – Разведчик, 1915. – № 1286. – С. 636–638.
42. Энциклопедия Бердянска. Том 4: Ежегодник 2017. – Бердянск: «Південна зоря», 2017. – 1068 с.
43. Яроцкий Б. М. Дмитрий Ульянов. – Москва: Молодая гвардия, 1989. – 269 с.

Вадим Колєчкін*

м. Кропивницький

ВИСВІТЛЕННЯ ГОЛОДУВАННЯ 1921-22 РР. У ЄЛИСАВЕТ[ГРАД]СЬКІЙ ПРЕСІ

Статтю присвячено проблемі висвітлення єлисавет[град]ською пресою масштабного голодування на Єлисавет[град]щині, яке сталося в 1921/22 рр. Крім того, проведено аналіз публікацій єлисаветградських газет стосовно посухи та голодування в Єлисавет[град]ському повіті, Миколаївській та Одеській губерніях, Українській РСР та Російській Соціалістичній Федеративній Радянській Республіці. Робиться висновок стосовно відношення радянського керівництва до цих випадків голодування.

Ключові слова: історія України, Українська РСР, голод 1921/22 рр., сільське господарство України.

Голод 1921–1922 рр. в Україні не відноситься до епізодів, замовчуваних українськими радянськими істориками. Проте радянська схема «голодування через посуху» за часів незалежності піддалася суттєвій корекції. Відповідно нові факти визначають необхідність нового дослідження голодування 1921–1922 рр. в Україні взагалі та на Єлисавет[град]щині зокрема. Метою цієї статті є дослідження реакції місцевої преси на виникнення та розвиток голодування в Поволжі, Україні та Єлисавет[град]ському повіті.

* Колєчкін Вадим Петрович, провідний науковий співробітник відділу археографії та використання документів Державного архіву Кіровоградської області, кандидат історичних наук.

Перша газетна згадка про голодування в межах Єлисавет[град]щини відноситься до березня 1921 року. Проте стосувалася вона не села, а самого повітового центру. У газеті «Известия» за 6 березня 1921 року було вміщено статтю «Организируйте огородные артели» за підписом «Яков Бедняк». У статті згадується важке продовольче становище робітників Єлисавет [град]а, яке примушує шукати якісь способи «пом'якшення голоду». Як один із таких способів автор пропонує робітникам створювати городи в межах міста. При цьому він наголошує на тому, що спільно городи обробляти легше, а отже робітникам краще об'єднуватися в городні артілі [1, арк. 7].

Ще одним свідченням важкої ситуації з продовольством у місті було повідомлення «В Ураспроде» у тому ж номері газети «Известия». У цьому повідомленні продовольче становище міста характеризувалося як катастрофічне. Конкретизуючи оцінку автор повідомлення пояснював, що із загального обсягу продовольчої розкладки 511 тис. пудів було заброньовано повітовим посівним комітетом. З цих запасів управлінню розподілу продовольства планується передати лише 35 000 пудів, з яких можна буде намоти 24 тис. пудів борошна. Внаслідок нестачі борошна по місту вже припинилася випічка хліба.

Ситуація з крупами вважалася кращою. Також майже повністю було виконано розкладку по м'ясу. Повне виконання м'ясної розкладки давало можливість постачати військові частини протягом місяця за умови введення пісних днів (тобто видачі м'яса червоноармійцям через день).

Робітники та службовці міста тільки-но отримали борошно, яке їм не додали за грудень 1920 року. Борошно, яке мали дати на січень, отримали лише робітники, а за лютий – робітники, які мали «бронь», та члени їхніх сімей.

Воєнхарчпостач був забезпечений борошном на 30%, крупою – на 75%, м'ясом – на 80%, молоком – на 50%. Також військовим відпустили 100 кг цукру, 15 мішків тютюну, 3 000 коробок сірників, а також 100 м колосового сала [1, арк. 7зв.].

Великі сподівання покладалися більшовицьким керівництвом повіту на наступний врожай. При цьому Єлисавет[град]ський повітовий посівний комітет прямо заявляв, що від успіху посівної кампанії 1921 року залежить подальше існування й доля Радянських республік. Далі наводилися дані про сільське господарство повіту, які мали підтвердити тезу про те, що радянські господарства самі не впораються з допомогою продовольчим органам і єдиним, хто може забезпечити республіку продовольством, є дрібне селянське господарство, якому потрібно буде надати всебічну допомогу [1, арк. 10].

Перше півріччя 1920 року давало надію на те, що постійне голодування в місті буде подолане шляхом переходу до нової економічної політики.

Серед головних заходів для збільшення виробництва продуктів харчування елісавет[град]ська преса пропагувала не тільки весняну посівну кампанію. Ще одним засобом вважалася заміна продовольчої розкладки продовольчим податком. Зокрема 8 червня 1921 року в газеті «Известия» був опублікований наказ № 46 Єлісавет[град]ського виконавчого комітету Ради робітничих, червоноармійських та селянських депутатів про скасування продовольчої розкладки у 12 волостях повіту й переходу до продовольчого податку. При цьому в трьох волостях розкладка зберігалася [2, арк. 7 зв.].

У тому ж місяці в елісавет[град]ських газетах з'являються повідомлення, які свідчать про те, що загроза голоду не тільки не зникає, але стає дедалі більш реальною. Так, у номері за 17 червня газети «Известия» було вміщено повідомлення про 109 вагонів картоплі, відвантажених Гомельською губернською спілкою до голодуючих центрів РСФРР [2, арк. 17 зв.].

Також у суботньому номері за 25 червня 1921 року було надруковано промову Володимира Леніна на Всеросійській продовольчій нараді, яка відбулася в Москві 18 червня. У промові Ленін прямо заявив про загрозу голоду, який може охопити одразу всі головні центри хлібозаготівель на території радянських республік. При цьому вождь більшовиків визнавав, що посуха нищить врожаї вже другий рік поспіль. Тож Ленін передбачав велику нестачу продовольчого податку й важке становище населення. «Продовольчим робітникам замість того, щоб взяти з цих губерній певну кількість надлишків для утримання армії, робітничого класу та промисловості – доведеться допомагати цим губерніям» [2, арк.25].

Промова, як показала подальша практика боротьби з голодом, містила не тільки цілком справедливе попередження про небезпеку, але й загрозу певних перегинів у випадку бездушного бюрократичного відношення до вказівок вождя. Адже з формально-логічної точки зору Ленін говорив не про суцільне голодування, а про загрозу для окремих губерній, які вже страждали від нещодавнього. Отже, з ситуації можна було б вийти за рахунок інших губерній.

У липні 1921 року в елісавет[град]ській пресі з'являються перші попередження про недорід. Так, у номері 150 газети «Известия» від 07 липня в рубриці «По уезду» було надруковано повідомлення «Состояние посевов», у якому стверджувалось, що в більшості з 15 досліджених волостей посіви як озимих, так і ярових зернових геть пропали або були гіршими за середній врожай. Лише у Татаровській волості зернові поступово відновлювалися, також Павлівська та Петроострівська мали хороші посіви круп'яних культур [3, арк. 35 зв.].

12 липня 1921 року в черговому номері газети «Известия» було опубліковано статтю «Борьба за урожай». У статті було досить цікаво роз-

ставлено акценти. Автор чесно визнавав неврожай у південно-східній частині Росії. При цьому стверджувалося, що він ніяк не пов'язаний із розрухою громадянської війни. Зате автор стверджував, що неврожай тісно пов'язаний із «самим ладом селянського господарства». Далі повідомлялося, що Західна Європа вже 100 років не знає неврожаїв, у той час як у Росії неврожай бували досить часто не тільки в посушливих областях сходу, але й у інших губерніях з родючими ґрунтами. Цілком зрозуміло, що автор робив висновок про те, що для подолання стихійного лиха варто насамперед навчити селян новітнім агрономічним прийомам, привчити їх сіяти нові види культур (а не тільки зернові), а також добитися зміни самого укладу господарства [3, арк. 38].

У цьому ж номері було вміщено повідомлення з тодішнього губернського центру – м. Миколаєва про стан посівів зернових у губернії. При цьому досить чітко було розмежовано масштаби лиха по території Миколаївщини. Зокрема, найбільше постраждала правобережна частина від Південного Бугу, лівобережна постраждала менше. Ситуація з зерновими в Херсонській губернії оцінювалася як катастрофічна і лише в німецьких колоніях існувала можливість принаймні повернути з врожаю посіяне. У Дніпровському повіті стан хлібів оцінювався від 2 до 4 балів, у Єлисавет[град]ському повіті у 2 бали [3, арк. 38 зв.].

Тут же було надруковано більш детальну статтю по Єлисавет[град]ському повіту. Повітовий військовий відділ розписав посівну площу й урожайність озимої та ярової пшениці, жита, ячменю, вівса, гречки, проса, картоплі та олійних культур. При цьому констатувалося, що врожайність озимої пшениці складе в перерахунку на сучасні одиниці виміру від 1 до 3 центерів з гектара (при нормальній врожайності 8-12 ц), ячменю – близько 1 центнера з га. Також повідомлялось про загибель 25% посівів вівса та 60% ярої пшениці. Врятувати частину посівів могли б дощі, але опадів було явно недостатньо [3, арк. 39].

Таким чином, вже в першій половині липня преса нашого повітового центру констатувала факт неврожаю через посуху в повіті. Проте ті ж самі газети нічого не повідомляли про допомогу голодуючому селу. Натомість головною новиною кількох днів стало вбивство під Знам'янкою двох більшовицьких партійних активістів – Нетовканого та Черняка.

До теми голодування єлисавет[град]ська преса повернулася 19 липня 1921 року. У розділі «Телеграми РАТАУ» було опубліковано повідомлення з Одеси від 16 липня про те, що одеський виконавчий комітет виділив 19 мільйонів карбованців на допомогу голодуючим. Щоправда, допомога була здійснена у формі організації громадських робіт з ремонту мостів та доріг, а також переходу селян із голодуючих повітів на відхожі промисли до сусідніх волостей. У волостях організовувалися комісії з бо-

ротьби з неврожаєм, які мали розробити план постачання населення продовольством. Сім'ї червоноармійців, інвалідів, незаможників та радянських службовців планувалося перевести на продуктові пайки.

У цьому ж розділі елисавет[град]ська газета помістила коротке повідомлення «Помогите голодающим». У ньому вказувалося на те, що втеча селян з неврожайних місцевостей, забій худоби можуть повністю знищити селянське господарство неврожайних губерній. Тому допомога голодуючим оголошувалася завданням, яке потребувало всенародних зусиль [3, арк. 44].

Проте головною темою тепер став не голод на півдні Української РСР, а допомога голодуючим російського Поволжя. Так, вже 20 липня 1921 року «Известия» надрукували відозву Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету до усіх громадян РСФРР. У відозві проголошувався факт голодування 10 мільйонів мешканців Поволжя. ВЦВК закликав до організації та самоорганізації громадян РСФРР у справі допомоги голодуючим Поволжя [3, арк. 45].

23 липня 1921 року було надруковано статтю «Причины продовольственного кризиса в Елисавет[град]ском уезде». У статті знову повторювалася теза про господарські причини голодування. Для пом'якшення голоду пропонувалося введення продовольчого податку, а також розвиток товарообміну між містом та селом до такого рівня, щоб стала неефективною спекуляція [3, арк. 50].

Далі, починаючи з 24 липня, елисавет[град]ські газети надрукували низку повідомлень про необхідність допомоги голодуючому Поволжю. 24 липня була надрукована стаття «Нужна немедленная помощь», 26 липня – статтю «Союз молодежи на помощь голодающим», 29 липня – стаття «Не паника, а организованное усилие», 31 липня – «Борьба с неурожаем».

При цьому намітилася певна тенденція у висвітленні голодування в Поволжі та в Українській РСР. Головною причиною голодування поволзьких губерній однозначно вважалися посуха, від якої постраждали селянські господарства в 1920 році, і яка повторилась у 1921 році.

Також автори статей не заперечували те, що посуха була причиною неврожаю і в Україні. Проте одночасно наголошувалося на тому, що поряд із природними причинами існували інші. До таких відносилися відстаła сільськогосподарська техніка, а також застарілі методи ведення господарства українськими селянами.

Як наслідок, і рецепти подолання недороду виводилися різні. Поволзьким селянам потрібно було постачати продовольство, яке мало закупатися на кошти держави та добровільні відрахування громадян. Також для постачання неврожайних губерній у Поволзькому краї потрібно було

використовувати продукти, що заготовлялись у врожайних губерніях у рамках продовольчого податку.

Українським же селянам пропонувалось негайно почати вдосконалення техніки землеробства, застосовувати нові прийоми для збереження врожаю, а також, безумовно, здавати продовольство в рахунок продовольчого податку, який мав би заохочувати сільськогосподарське виробництво, оскільки був меншим за продовольчу розкладку.

За таких умов посуха в Україні практично ігнорувалася, принаймні доти, доки проблеми українських селян обмежувалися недоїданням і не перейшли до стадії справжнього голодування. Зміни у відношенні елісаветградської преси до проблеми голодування мешканців Української РСР та Єлисавет[град]ського повіту можна відслідкувати за зміною частоти та змісту повідомлень про голод у місцевих газетах у другій половині 1921 – першій половині 1922 року.

У серпні 1921 року, з початком найбільш гострої фази голодування в Поволжі, елісаветградські газети надрукували більше 60 статей та повідомлень на тему голоду. При цьому в 45 випадках мова йшла про страждання селян волзького краю та необхідність допомоги їм. У 14 випадках статті розповідали про недорід зернових в Україні: на Одещині, Миколаївщині та Херсонщині, а також на території Єлисавет[град]ського повіту. Ще дві статті носили загальний характер, згадуючи як поволзьке голодування, так і південноукраїнське [4].

У вересні 1921 року кількість публікацій суттєво збільшується. Принаймні у 59 статтях та повідомленнях змальовується голод у Поволжі або ж наголошується на необхідності допомоги голодуючому населенню Російської Федерації. У 22 випадках стаття розповідає про загибель врожаїв на території України або конкретно Єлисавет[град]щини. Ще 4 публікації розповідають про допомогу селянам постраждалих губерній як Російської Федерації, так і Української республіки [5].

Жовтень 1921 року відзначився на шпальтах Єлисавет[град]ських газет новими публікаціями на тему голоду та недороду. У тому числі 53 публікації наголошували на катастрофічному становищі російських селян. Також у зв'язку з цим розповідалося про необхідність допомоги голодуючим шляхом відрахування продовольчих пайків, частини заробітку міських робітників та службовців. Вагоме місце займала пропаганда важливості осіннього засіву озимих культур та здачі продовольчого податку, який виставлявся як головний засіб подолання голоду на території усіх радянських республік. Також у пресі з'явилися нотки стурбованості продовольчим становищем у м. Єлисавет[град]і. Також слово «голод» пролунало стосовно ситуації на Донеччині. Таких публікацій, присвячених суто українським проблемам, у місцевій пресі нараховува-

лося щонайменше 21. Ще 3 публікації були присвячені спільним проблемам України та Росії [6].

Листопадова преса повітового центру дещо знизила напругу у висвітленні новин щодо голодування як у Росії, так і в Україні. Так у номерах газети «Красный путь» за цей місяць було вміщено лише 37 матеріалів щодо масового суспільного лиха. Серед цих повідомлень та статей традиційно більшість було присвячено голодуючому Поволжю та допомозі його мешканцям. Загалом це становило

26 публікацій. 9 публікацій було присвячено суто українським продовольчим проблемам. У тому числі в номері за 23 листопада було вперше визнано факт масового голодування в Одеській губернії. Також 2 повідомлення стосувалися як Поволжя, так і Південної України [7].

У грудні 1921 року співвідношення тематики починає поступово змінюватися на користь України. Так останній місяць голодного року відзначився 18 публікаціями, які стосувалися виключно голодуванню росіян, 13 повідомленнями щодо голодування мешканців України та 2 публікаціями, які розповідали про спільні проблеми. При цьому в номері повітового видання «Красный путь» була вміщена відносно велика стаття про приїзд до Єлисавет[град]а делегації АРА – Американської адміністрації допомоги. Ця організація займалася ліквідацією продовольчих та товарних сховищ, що залишилися в Європі після американських військ, які поставили остаточну крапку в Першій світовій війні [8].

Інспекція АРА означала, що, незважаючи на численні пропагандистські кампанії, керівництво радянських республік не може впоратись із завданням припинення масового голодування серед власного населення. Одночасно участь такої потужної організації як АРА у допомозі голодуючим давала надію на те, що буде подолана принаймні масова смертність, якщо не масове голодування.

Також слід зазначити, що до України американська організація була запрошена пізніше, ніж до Російської Федерації. Пояснюється це не тільки тим, що Поволжя голодувало довше ніж Україна, а також тим, що майже до кінця року українське керівництво сподівалося подолати лихо власними силами й не допускати розголосу того, що голодувало практично все населення майбутнього СРСР, а не тільки Поволжя. І лише коли стало зрозуміло, що власних ресурсів не вистачить, в Українську РСР допустили міжнародні благодійні організації.

У січні 1922 року, вперше за газетну історію висвітлення голодування, кількість публікацій про українське лихо перевищила кількість публікацій про голодування в Поволжі. У номерах повітової газети було опубліковано 17 статей про голод в Україні, 7 статей про голодування в Поволжі, 5 повідомлень загального характеру. Крім того, 3 досить об'ємні публіка-

ції було присвячено історії дореволюційних випадків голоду в Російській Імперії. При цьому єлисавет[град]ські газетярі вже в січні розпочали пропагандистську кампанію, морально готуючи селян до весняної посівної, без застереження на те, що селяни кількох волостей опинилися на межі голодної смерті [9].

Лютий 1922 року був відзначений відносно невеликою кількістю повідомлень, присвячених голодуванню. При цьому 7 публікацій розповідали про голод як спільну проблему Росії та України, 6 нагадували про голодування в Росії й ще 5 були присвячені ситуації в Україні та Єлисавет[град]ському повіті. При цьому вперше було згадано про випадки людоежерства в Українській РСР. Також вперше пролунав заклик до вилучення цінностей у церкви для купівлі продовольства голодним людям та організації громадських робіт [10].

У березні 1922 року характер публікацій остаточно змінюється на проукраїнський. Швидше за все, допомога АРА та благодійного фонду Нансена поволзьким губерніям була настільки масштабною, що це дозволило розвантажити Україну й значну частину місцевих ресурсів спрямувати на підготовку весняних робіт, у той час як населенню допомагали іноземці. Зокрема, з більш ніж

30 публікацій 22 статті та повідомлення розповідали про голод в УРСР та на Єлисавет[град]щині. При цьому радянська преса визнала численні випадки голодної смерті в республіці та повіті й з цього приводу продовжила роздмухування теми конфіскації церковного майна [11].

У квітні 1922 року на 18 публікацій про українське голодування в єлисавет[град]ських газетах припало лише 10 публікацій про голод у Росії та 5 публікацій змішаної тематики. Слід, однак, зазначити, що значну кількість статей та повідомлень було присвячено вилученню церковних цінностей як ледь не головного джерела допомоги голодуючим. Також багато повідомлялося про необхідність весняної сівби, виконання продподатку та введення у сівобіг парів. Яким чином це могло припинити масове голодування в найближчій перспективі – залишалося незрозумілим [12].

Починаючи з травня 1922 року голодування в Українській РСР стало єдиною темою публікацій у центральній повітовій газеті «Красный путь». У травні зафіксовано 23 публікації на українську тематику і лише одна публікація змішаного характеру. У червні 1922 року було опубліковано 19 статей та публікацій. Всі вони були присвячені стражданням українців і допомозі їм з боку міжнародних благодійних організацій, організацій робітничої солідарності, обкладення пайками непманів та більш-менш заможних громадян на користь бідноти, а також заходів щодо залучення до збору грошей і продовольства з боку широкої громадськості. Окремою

темою залишалася конфіскація церковного майна та її роль у купівлі продовольства для голодуючих.

З поступовим подоланням голоду кількість публікацій на цю тему поступово зменшувалася. До кінця року подібні публікації з місцевої преси зникли взагалі, хоча комісія з подолання наслідків голодування діяла ще в 1923 році. Це мало свідчити про те, що гостра стадія голодування подолана й боротьба іде вже не з голодом, а з його наслідками в соціальній сфері та сфері охорони здоров'я.

З наведеної інформації витікає закономірний висновок про те, що характер публікацій у елисаветградській пресі цілковито відображає різницю у ставленні до голоду в Росії та Україні. Визнаючи наполегливі зусилля органів радянської влади з подолання наслідків природного недороду, доводиться все ж таки визнати, що Україна в системі цих заходів довгий час вважалася джерелом продовольства для голодуючих губерній Росії, навіть тоді, коли в самій УРСР розпочалося масштабне голодування. Так само й міжнародні організації було запрошено допомагати українським селянам лише тоді, коли ситуація з продовольством в Україні стала критичною. Таким чином, поряд із природними причинами голодування в Україні варто дослідити й причини подвійного ставлення українського та центрального радянського керівництва до голоду на різних територіях.

Використані джерела та література:

1. Державний архів Кіровоградської області (ДАКО), довідково-інформаційний фонд (ДІФ), інв. Д-1860, Известия, март 1921 года.
2. ДАКО, ДІФ, інв. Д-1863, Известия, июнь 1921 года.
3. ДАКО, ДІФ, інв. Д-1864, Известия, июль 1921 года.
4. ДАКО, ДІФ, інв. Д-1865, Известия, август 1921 года.
5. ДАКО, ДІФ, інв. Д-1866, Известия, сентябрь 1921 года.
6. ДАКО, ДІФ, інв. Д-1867, Известия, октябрь 1921 года.
7. ДАКО, ДІФ, інв. Д-1868, Известия, ноябрь 1921 года.
8. ДАКО, ДІФ, інв. Д-1869, Известия, декабрь 1921 года.
9. ДАКО, ДІФ, інв. Д-1767, Красный путь, январь 1922 года.
10. ДАКО, ДІФ, інв. А-1768, Красный путь, февраль 1922 года.
11. ДАКО, ДІФ, інв. А-1769, Красный путь, март 1922 года.
12. ДАКО, ДІФ, інв. А-1769, Красный путь, апрель 1922 года.

СТАВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ДО РЕЛІГІЙНИХ СВЯТ У ПЕРШІ РОКИ НЕПУ (НА МАТЕРІАЛАХ ГАЗЕТНОЇ ПЕРІОДИКИ ЄЛИСАВЕТ[ГРАД]СЬКОЇ (ЗІНОВ'ЄВСЬКОЇ) ОКРУГИ)

У статті розглядаються газетні публікації, які відобразили ставлення радянської влади до релігійних свят в перші роки НЕПу у Єлисавет[град]ський (Зінов'євський) окрузі. Аналізуються матеріали, представлені на сторінках газет «Красный путь» (1923) і «Червоний шлях» (1924). Робиться висновок, що висвітлений період є відносно більш поміркованим у справі антирелігійної пропаганди, але це означало лише тимчасову зміну більшовицької тактики. Продовжувалося насадження атеїстичної моделі суспільства, що несло в собі руйнацію певних усталених духовно-культурних традицій релігійних конфесій, представлених у цьому регіоні.

Ключові слова: релігійні свята, Єлисавет[град]ська (Зінов'євська) округа, місцева преса, антирелігійна політика.

The article examines newspaper articles that reflect the attitude of the Soviet authorities to religious holidays in the first years of the NEP in Yelisavet[grad] (Zinoviev) district. The materials presented on the pages of the newspapers Krasny Put (1923) and Chervonyi Shlyakh (1924) are analyzed. It is concluded that the coverage period is relatively more moderate in the matter of anti-religious propaganda, but this meant only a temporary change in Bolshevik tactics. The imposing of an atheistic model of society continued, which entailed the destruction of certain established spiritual and cultural traditions of the religious denominations represented in the region.

Key words: religious holidays, Yelisavet[grad] (Zinoviev) district, local press, anti-religious policy.

Ранній період радянської влади в Україні засвідчує практику як досить радикального втручання держави у релігійне життя, так і намагання відносно мирного співіснування з релігією. На цьому наголошують у своїх публікаціях сучасні вітчизняні дослідники, зокрема Л. Л. Бабенко [5], О. В. Вітринська [8], В. І. Силантьєв [23], М. В. Щербань [29] та ін.

* Віктор Грінченко, доцент кафедри історії України Центральноукраїнського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка, кандидат історичних наук.

У тогочасній політиці наступу держави на релігійні конфесії в Україні можна виділити два етапи. Перший охоплює період 1919 – початку 1920-х років і характерний безкомпромісним натиском на позиції церкви із застосуванням методів «червоного терору» та воєнного часу. Другому періоду – від 1923 і до кінця 1920-х років – притаманні риси декларативної лібералізації державно-церковних відносин, формально відображені у партійних документах [5, с. 224].

У кожному з цих періодів важливе місце в реалізації планів подолання впливу релігії відводилося антирелігійній пропаганді, яка ставила на меті боротьбу з церковними обрядами, таїнствами, богослужіннями, святами тощо. При цьому досить зважено акцентувалася увага більшовицьких агітаторів на дотриманні релігійної терпимості, на тому, що релігійна свідомість може бути викорінена, але не заборонена.

Прояви означених тенденцій досить виразно демонструє нам тогочасна офіційна преса, зокрема місцеві газети, які виходили в різних регіонах УСРР. На їхніх сторінках нерідко можна зустріти відповідні матеріали в рубриках під характерними назвами: «Єдиним фронтом проти релігії та безграмотності», «На боротьбу з релігійним дурманом», «Сторінка безбожника» тощо.

Ми маємо на меті висвітлити окремі матеріали, що відобразили ставлення радянської влади до релігійних свят, відповідно використавши для цього газети Єлисавет[град]ської (Зінов'євської) округи перших років НЕПу. Об'єктом аналізу стали різнопланові публікації, пов'язані з цією тематикою, розміщені в 1923-му та 1924-му роках на сторінках газет «Красный путь» і «Червоний шлях». Ці дві газети фактично є одним і тим же виданням (органом окрвиконкому, окркому КП(б)У й окрпрофбюро), яке лише змінило свою назву в ході українізації. До кінця 1923 року газета називалася «Красный путь», а від початку 1924 року – «Червоний шлях». Виходила вона в Єлисавет[град]і, який із середини 1924 року змінив назву на Зінов'євськ. Тексти, розміщені у ній, могли друкуватися як українською так і російською мовами. Надалі у статті, для уникнення повторів однієї і тієї ж назви, ми будемо просто вживати слово «газета».

Газета регулярно публікувала матеріали, які висвітлювали офіційний курс політичного керівництва Української СРР і союзнаї радянської держави, у тому числі також у сфері релігійної політики, зокрема директиви й настанови щодо ставлення до релігійних свят.

Наприклад, 15 листопада 1924 року газета друкує виклад доповіді голови ВЦРПС Михайла Томського на шостому всесоюзному з'їзді профспілок. Серед іншого той зазначав, що деякі професійні спілки позбавляли членства в своїх організаціях робітників «за празднование религиозных праздников...», замість методів переконання та виховання помилково

вдавалися до насильницьких заходів [27]. Наголошував, що робота по вихованню членів спілок повинна проводитись «на всех собраниях, кружках и клубах изо дня в день» [27].

Така його позиція напевно зумовлювалася рішеннями XIII з'їзду РКП(б), який задекларував неприйнятність адміністрування та насилля в галузі релігійної політики. Хоча насправді мова йшла лише про зміну тактики, а не стратегії. Вище партійне керівництво звертало увагу, що період, який ми переживаємо, є найменш зручним для висування на перший план антирелігійної боротьби, та заклиало готувати кадри працівників, науково підготовлених до боротьби з релігійними віруваннями й забобонами [див. 5, с. 227–228].

Більш ефективним методом, порівняно з простою забороною релігійних свят, вважалося критичне висвітлення історії їхнього виникнення, доведення з наукових позицій неспроможності відображеного в них змісту, привнесення якихось «комуністичних», «комсомольських», «червоних» пародійних новацій до традиційних релігійних ритуалів тощо. Досить популярними в 1920-х роках були антирелігійні мітинги, карнавали, показові театралізовані суди тощо. Подібні акції спрямовувалися на висміювання змісту релігії та її обрядів. При цьому їхні учасники, а це була переважно молодь, не завжди демонстрували належну повагу до релігійних почуттів віруючих.

11 січня 1924 року в газеті було вміщено статтю А. Арбеніна «Штурм бога», де йшлося про дві акції, влаштовані місцевим комсомольцями, які взялися «штурмувати релігію, суєверие, темноту и невежество» [3]. Одна з них відбулася в робітничому театрі при заводі «Червона Зірка», де з доповіддю «Різдво і Святки» виступив лектор Пелихов, а далі було показано інсценізацію суду над «праздником рождества» [3]. Судили там «активистов рождества христова» купця Обиралова и попа Толстопуза». До суду був також залучений і «темный крестьянин-незаможник». В ході цього дійства на купця накладали збільшений у 15 разів податок, попа виганяли, а незаможника закликали в ряди трудящих «для борьбы с религиозным дурманом» [3].

Подібна акція тоді ж відбулася в комсомольському клубі імені Ідрусова, де виступив лектор Меєров з темою «Наука і релігія», а далі була показана вистава-лубок «Митька в раю». За її сюжетом, головний герой в кінцевому рахунку переконується у брехливості релігії. Він бачить, що не проханнями до неба можна досягти кращого життя на землі, розуміє, що лише «здоровим трудом улучшается жизнь и перестраивается на новых разумных началах» [3].

20 квітня 1924 року (на цей день припало тоді свято Вербної неділі) в рубриці «На борьбу с религиозным дурманом» газета опублікувала стат-

тю «Вход господень во Иерусалим», у якій анонімний автор характеризував відповідні біблійні сюжети. Завершувалася ця стаття такими словами: «Наш итог всем небылицам уже подведен, а вы верующие по привычке, встряхните мозгами и увидите, что религия – удушливый дым без огня!» [1].

15 червня 1924 року газета вмістила на своїй першій сторінці передрук статті «О празднике троицы», взяту із «Безбожника» – журналу, який виходив тоді в СРСР. Провідною в цій публікації була теза, що святкування Трійці це фактично «языческий обычай, освященный церковью» [18].

30 вересня 1924 року газета надрукувала статтю «Что сказал Ленин о религии и религиозных праздниках». Анонімний автор, що підписався як «Заводской», намагався цитатами більшовицького вождя і своїми відповідними коментарями донести до читачів думку, що «путь в синагогу расходуется с путями к выполнению заветов Ленина» [25].

Автор статті «Рождество христово» Аксьонов в газетному номері за 25 грудня 1924 року досить ґрунтовно описав історію походження свята Різдва та констатував: «Этот праздник выгоден только господствующему классу, как все религии и в том числе христианская» [2]. Продовжувала тему вміщена на цій же сторінці газети інша, вже україномовна стаття «Походження віри в Христа», де анонімний автор намагався з'ясувати, як і за яких обставин «сотворилася казка про Христа і його життя» [19].

Цілий ряд більших або менших за своїм обсягом газетних публікацій тоді присвячувались висвітленню демонстративної відмови трудових колективів чи навіть окремих осіб від релігійних свят.

Так в номері газети за 3 жовтня 1923 року було вміщено замітку роб-кора В. Міненкова «Заставил праздновать – плати», де висвітлювалася конфліктна ситуація між підприємцями товариства «Ремонт» й одним із їхніх працівників з приводу святкування 27 вересня Воздвиження Хреста Господнього [12]. У цій майстерні працювали троє дорослих та один підліток. Старші погодились, що на це свято майстерня працювати не буде, і заробітну плату за цей день вони не отримують. Але підліток з цим не погодився, заявивши, що в бога він не вірує, на роботу вийде, а якщо майстерня буде закрита, то буде вимагати через свою профспілку, щоб хазяїн не вираховував за свято його одноденного заробітку. У кінцевому рахунку саме так він і зробив, що, за словами дописувача, вдарило «по карману религиозных хозяйчиков», яким чітко дали зрозуміти, що підростає покоління «не согласно за свой счет праздновать те праздники, которые не указаны Наркомтруда» [12].

На той час із дореволюційних свят більшовиками визнавався лише Новий рік (1 січня), а до нових державних загальносоюзних свят належали: День пам'яті про події 9 січня 1905 року (22 січня), День повалення самодержавства (12 березня), День Паризької комуни (18 березня), День

І Інтернаціоналу (1 травня), День пролетарської революції (7 листопада) [24, с. 98; 29, с. 167].

У номері газети за 19 квітня 1924 року було вміщено замітку, у якій повідомлялося про «собрание профсоюзов «Нарпит» и «Химпром», яке відбулося 16 квітня, і де на порядку денному стояло питання про релігійні свята. На ньому після заслуховування відповідної доповіді була одноголосно прийнята резолюція, в якій відкидалися «все старые религиозные праздники» [28]. Беручи до уваги те, що у 1924 році Великдень припав на 27 квітня, напевно, йшлося тут насамперед про нього. Другим питанням зібрання була пропозиція святкувати 1 травня два дні за рахунок релігійних свят, яка була прийнята «под шум аплодисментов» [28]. Як нам уявляється, наведений факт можна вважати одним із варіантів характерної для того часу тенденції – святкування 1 травня у Великодні дні мало відволікати від релігійних заходів [див. 24, с. 101].

Подібним за своїм ідеологічним спрямуванням стало тоді й свято врожаю, що розглядалося на початку 1920-х років як «первый сельскохозяйственный праздник трудового крестьянства» [17]. Зокрема, у статті в газеті від 24 жовтня 1923 року «Праздник урожая и сельская кооперация» серед іншого автором відзначалося, що в майбутньому наше село на зміну церковним святам висуне ще немало своїх яскравих «трудовых празднеств»: «Будут праздники красного посева, древонасаждения, опытного поля и много других» [17].

Згідно з інформацією в газеті, на початку серпня 1924 року відбулося широке пленарне засідання заводського комітету разом із уповноваженими й делегатами цехів заводу «Червона Зірка» з приводу оголошення інспекцією праці 6 серпня неробочим днем (свято Спасу). На засіданні постановили вважати цей день робочим і в подальшому не святкувати ніяких релігійних свят, які нагадують про темноту та нещастя, що потрібні лише експлуататорам трудящих [7]. Замітка завершувалася закликм такого змісту: «Рабочие завода «Красная Звезда» бьют по религиозному дурману. Следуйте примеру и все остальные трудящиеся города Зиновьевска» [7].

25 грудня 1924 року газета писала, що комсомольські організації за два тижні до свята Різдва вже почали підготовку до проведення антирелігійної кампанії. Це питання обговорювалося спочатку на засіданні активу, а потім і на загальних зібраннях. У всіх цехах більших заводів та на дрібних підприємствах були прочитані лекції «на научные темы», і вся кампанія, запланована на період з 25 грудня по 7 січня, проводилась під лозунгом «от религии к науке» [14]. До цієї кампанії «в городе и на селе» передбачався, зокрема, випуск стінгазет, присвячених «антирелигиозному вопросу». 24 січня на заводі «Червона Зірка» й у центральному

клубі робітничої молоді міста Зінов'євська були проведені антирелігійні вечори [14].

Оскільки в Єлисавет[град]ській (Зінов'євській) окрузі значний відсоток становило єврейське населення, то місцева офіційна преса приділила суттєву увагу в антирелігійній пропаганді різним єврейським святкам. Як зазначає автор дисертаційного дослідження «Політика радянської влади щодо юдаїзму в Україні в 1921–1929 роках» О. В. Вітринська, найбільш активно пропаганда й агітація проводилися напередодні релігійних свят, коли більше проявлялася релігійність населення і вважалося, що саме ці свята мали на меті підігрівати релігійні почуття [8, 153]. Організацією антисвяткових заходів займалися передусім євсекції і єврейські відділи губернських комітетів під керівництвом Головного бюро євсекцій КП(б)У. Залучаючи профспілки і комсомол, вони намагалися використовувати різні методи для відтягнення людей від релігії й поширення свого впливу насамперед на робітників, молодь та жінок [8, 153].

9 вересня 1923 року у газеті було вміщено статтю І. Бару «К предстоящим еврейским праздникам». У ній автор давав характеристику свята судного дня, намагався довести, що «всякий сознательный рабочий убедился, что все эти сказки, как судный день и все остальные религиозные обряды, одни лишь выдумки, дабы одурманить рабочий класс» [6]. Наприкінці статті «еврейский рабочий класс города Елисаветграда» запрошувався на загальні збори, які були призначені на цей же день, і де планувався доповідь про єврейські свята [6].

Згідно з інформацією в газеті, у неділю 9 вересня 1923 р. в міському ЦРК (центральному робітничому клубі – Авт.) відбулися загальні збори рабiтників і службовців євреїв, де розглядалися питання: «1) О предстоящей конференции евреев-рабочих и 2) О еврейских праздниках» [11]. У прийнятій по другому питанню резолюції збори постановили: «Работать в дни Рош-Гашона и Иом-Кипура и этим самым доказать всем эксплуататорам, что времена запугивания небылицами прошли безвозвратно...» [11].

Приблизно в той же час відбулися й загальні збори робітників швейної промисловості міста Єлисавет[град]а, де розглядалося питання про ставлення до єврейських свят. Після доповіді про релігію та її походження було винесено постанову наступного змісту: «Мы, рабочие Елисаветградского окрoгделения швейной промышленности, как организованная часть рабочих и в пример всему еврейскому пролетариату, решили вести упорную борьбу с религиозной темнотой и в предстоящих праздниках – работать, а отдыхать лишь в революционные праздники трудящихся масс» [26].

На ставлення віруючих до релігійних свят досить вагомо могла впливати переконливість аргументів прибічників чи противників релігії.

В цьому плані цікавим, на нашу думку, є приклад однієї з дискусій, яка відбувалася в той час.

У квітні 1924 року в центральному робітничому клубі Єлисавет[град]а було влаштовано лекцію-диспут, яка «привлекла полный зал слушателей» і тривала з восьмої години вечора до четвертої години ранку [4]. У статті А. Арбеніна, де йшлося про це, зазначалося, що «лектор-антирелигиозник тов. Хатунский» у своїй змістовній доповіді «научно доказал, что религия не божественного происхождения, а человеческого» [4]. Далі лектор зосередився безпосередньо на походженні єврейської релігії, на спростуванні того, що євреї в глибоку давнину вже сповідували єдинобожжя, на доведенні того, що єврейська релігія, як і будь-яка інша, у своєму розвитку була підпорядкована певним історичним законам [4]. За словами автора статті, лектор ясно довів, що міфи і легенди єврейської Тори «представляют из себя наивный детский лепет первобытных людей на заре истории человечества», а також, що в майбутньому «религия умрет и отойдет в область преданий» [4].

У статті Арбеніна було згадано, що на цьому диспуті опонентом лектора виступав «духовный раввин Кук», а також коротко була охарактеризовано його позицію. Служитель культу заявив, що він щиро й глибоко вірує в те, що завіти Тори були дані богом через пророка Мойсея, та що євреї завжди сповідували єдинобожжя. Знищення релігії, на думку опонента, передчасне, оскільки вона є основою суспільної моралі. Науковці та освічені люди можуть обійтися й без релігії, проте широким народним масам, які перебувають на низькому ступені культурного розвитку, не можна обійтися без релігії [4]. За словами автора статті, раввин частково погоджувався з лектором, заявивши, що всі релігії слід поруйнувати, всіх богів знищити окрім єврейського, адже він істинний бог і йому повинні люди поклонятися. Після закінчення диспуту, коли всі люди вже почали розходитись, ще залишилася одна група, яка «продолжала сидеть в глубоком раздумьи» [4]. За версією Арбеніна, «научные обоснования» лектора і «слабые потуги ижеденцев темноты, у которых все доводы лишь в том, «что поверьте мне» или «я глубоко верю» – змусили багато кого задуматись та «навсегда похоронить веру в религию и бога» [4].

Поряд із намаганнями представити досить вагомі успіхи в антирелігійній пропаганді, у тому числі у формуванні негативного ставлення до релігійних свят, у газеті трапляються й визнання існуючих проблем у цьому питанні.

24 вересня 1924 року, з нагоди наближення єврейських релігійних свят, була опублікована стаття «Против бога», де говорилося, що в значній масі єврейських робітників є ще багато таких, які, незважаючи на своє організоване трудове життя, «не ушли от затхлых моралей талмуд-

ской гнили, не стали в строй фронта науки» [21]. Також зазначалося, що релігійні свята покажуть, наскільки єврейський робітник «осознал действительность, и насколько из мещанской обывательской темной жизни выбрался на свет, примкнул к организованному рабочему классу» [21]. Ставилось завдання провести широку агітаційну роботу, щоб жоден член профспілки не брав участі в релігійних святах. Наголошувалось, що кожен робітник, який дивиться на релігію як на зло, повинен також і своєму «несознательному товарищу» дати зрозуміти, що лише «организовавшись в сплоченный коллектив, вооружившись наукой, можно одолеть такого врага как религия [21].

26 вересня 1924 року в газетній рубриці «Долой религиозный дурман» було вміщено короткі замітки кореспондентів з ряду підприємств, закладів обслуговування та організацій, де працювали євреї, про проведення зборів, залуговування доповідей та прийняття резолюцій щодо за судження єврейських свят. Робітники млина райсоюзу у своїй резолюції зазначили, що вже «давно сбросили с себя ярмо религиозного дурмана и во время приближающихся праздников постановили работать» [10]. Члени «союза Совработников» на своїх зборах наголосили, що в дні релігійних свят усі як один вийдуть на роботу та висунули гасло «Долой религию, долой богов» [10]. На зборах чинбарів, після доповіді «о вреде религиозных праздников» постановили: «В дни религиозных праздников работу производит своим порядком [10].

Певним дисонансом у подібному загальному схваленні прозвучало лише досить тривале обговорення цього питання на зборах перукарів, де незважаючи на прийняту резолюцію «что религия и всякие праздники были только для угнетения рабочего класса», усе ж знайшлися ті, хто заявив, що у дні свят не працюватиме [10]. Більшістю голосів збори все ж постановили у дні релігійних свят «работать своим порядком» [10].

30 вересня 1924 року в рубриці «Страничка безбожника» було вміщено замітку «Кустари против религиозных праздников». Повідомлялося, що у клубі кустарів «переполненная аудитория евреев-ремесленников» заслухала доповідь про єврейські релігійні свята. Була прийнята резолюція, що в релігійні свята потрібно працювати, «заменив дни отдыха революционными пролетарскими праздниками» [15]. Завершувалася замітка констатацією, що від голосування утрималася лише «небольшая кучка», яких вже тільки «могила исправит» [15].

1 жовтня 1924 року в замітці «Рабочие-евреи против религиозных праздников» повідомлялося про те, що під час обідньої перерви на одному із підприємств міста Зінов'євська «еврейская рабочая масса» заслухала «с настороженным вниманием» доповідь про походження релігії, про її службу капіталу і т. п. [22]. За версією анонімного дописувача, потім хтось 192

із старих робітників запропонував прийдешні релігійні свята «провести в здоровом, бодрящем труде», і пропозиція майже одногосно була підтримана (лише один із робітників утримався) [22]. Подібна ситуація склалася також і на іншому підприємстві, де швейники вирішили проводити ці дні «не в посте и молитве, а в дружной кипучей работе» [22].

Відповідна антирелігійна пропаганда здійснювалася також і в дитячих колективах. Зокрема, у замітці «Дети и религия» у тому ж номері газети анонімний автор безапеляційно стверджував, що між деякими батьками і їхніми дітьми зараз відбувається «бешеная схватка» [9]. Суть піднятої ним проблеми полягала в тому, що «религиозно настроенные папаши» вимагають від дітей, щоб у дні Рош га-Шана (юдейський Новий рік) та Йом-Кіпур (судний день) вони не відвідували шкіл. За словами автора замітки, у дітей, що навчалися в трудшколах, «этот вопрос не вызывает долгих дебатов», і вони одностайно приймають рішення, «обескураживающие родителей», про те, щоб із синагогою як релігійним дурманом порвати раз і назавжди, та що свята вони визнають лише пролетарські [9].

Наведений приклад напевно є одним із досить красномовних проявів характерної тенденції того часу, яку відзначає у своєму дисертаційному дослідженні О. В. Вітринська: «Після закриття хедерів (єврейських релігійних початкових шкіл – Авт.) діти йшли навчатися до радянських шкіл, де їх налаштовували проти віруючих батьків. Атеїстичне навчання та виховання провокували конфлікти між батьками і дітьми» [8, 140].

8 жовтня 1924 року в газетній замітці «Почему еврейские рабочие порвали с религиозным дурманом» серед іншого зазначалося наступне: «Хедер и синагога с их неизменными спутниками: древнееврейским языком и религиозно-национальными праздниками – весь этот шовинистический хлам выгоден был только еврейской буржуазии и их слугам для отвлечения внимания еврейских рабочих от классовой борьбы... Вот почему еврейские рабочие и ремесленники на своих собраниях постановляют работать в дни чуждых им религиозно-национальных праздников (Рош-Га-шоно, Йом Кипур) и признают лишь праздники революционные» [20].

Також в цьому номері газети в статті Литвакова «Кому это выгодно» з виразним антирелігійним спрямуванням подавалася характеристика єврейських релігійних свят, які припадали на «десять днів покаяння». Процитуємо лише деякі фрагменти із цієї статті: «Начинается декада еврейским праздником – Рош-Гашоно (новый год), а заканчивается «судным днем, «днем всепрощения» (Йом-Кипур). Это настоящий десятидневник религиозных суеверий и фанатизма. В эти дни, с особой яркостью выступает классовая сущность еврейской религии... В течение десяти дней, и еще раньше, развертывается в молитвах яростная идеология унижения человека... На бедняков эти молитвы обрушиваются проповедью тщетно-

сти их усилий, необходимости мириться со своей судьбой, которая-де им предначертана свыше» [16].

21 грудня 1924 року в рубриці «Книжная полка» газета вмістила коротку інформацію рекламного характеру про «антирелігійний календар» на 1925 рік. У ній відзначалося, що нібито попередні партії календарів, які були випущені Держвидавом України, «были встречены целым рядом упреков». Малося на увазі, що вони були «изданы по старому типу: с перечислением религиозных праздников, именами «святых» и прочей трухой» [13], та що їхній текст, «не отвечавший определенному заданию», не задовольняв широкого користувача. Тепер, як відзначалося в замітці, ці помилки Держвидавом України виправлені, і нова партія календарів на 1925 рік вже «удачно использовала тему, вокруг которой идет упорная работа», тобто – антирелігійну кампанію [13].

Отже, майже усі публікації, які були представлені в той час на сторінках газет Єлисавет[град]ської (Зінов'євської) округи й стосувалися релігійних свят, відобразили негативне ставлення до них з боку партійних, державних та підпорядкованих їм громадських структур. Висвітлений період 1923–1924 років характеризується більш поміркованими заходами антирелігійної пропаганди, у тому числі й спрямованої проти релігійних свят, однак це означало лише тимчасову зміну більшовицької тактики. Продовжувалося активне насадження атеїстичної моделі суспільства, що несло в собі руйнацію певних усталених духовно-культурних традицій релігійних конфесій, представлених у цьому регіоні.

Використані джерела та література:

1. Вхід господень во Иерусалим // Підпис: С. Г. // Червоний шлях (Єлисавет). – 20 квітня. – 1924.
2. Аксенов, Рождество христово // Червоний шлях (Єлисавет). – 25 грудня. – 1924.
3. Арбенин А. Штурм бога // Червоний шлях (Єлисавет). – 11 січня. – 1924.
4. Арбенин А. Еврейская религия и ее учение о боге // Червоний шлях (Єлисавет). – 19 квітня. – 1924.
5. Бабенко Л. Особливості антирелігійної пропаганди 1920-х років та її альтернативи // Філософські обрії. – 2010. – № 24. – С. 222–235. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/25951>.
6. Бару И. К предстоящим еврейским праздникам // Красный путь (Елисаветград). – 9 сентября. – 1923.
7. Бьем по религиозному дурману // Підпис: И. П. // Червоний шлях (Єлисавет). – 6 серпня. – 1924.
8. Вітринська О. В. Політика радянської влади щодо юдаїзму в Україні в 1921 – 1929 роках. Дис... канд. іст. наук. Полтава, 2016. 254 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Vitrynska_Olena/Polityka_radianskoi_vlady_schodo_judaizmu_v_Ukraini_v_1921-1929_rokakh.pdf
9. Дети и религия // Підпис: М. // Червоний шлях (Єлисавет). – 1 жовтня. – 1924.

10. Долой религиозный дурман // Червоний шлях (Єлисавет). – 26 вересня. – 1924.
11. Евреи-рабочие в праздники будут работать // Подпись: Зритель // Красный путь (Елисаветград). – 12 сентября. – 1923.
12. Заставил Праздновать – плати! // Підпис: Рабкор Миненков // Красный путь (Елисаветград). – 3 октября. – 1923.
13. Книжная полка. Антирелигиозный отрывной календарь на 1925 год (ГИУ, 1924) // Червоний шлях (Єлисавет). – 21 грудня. – 1924.
14. Комсомол в антирелигиозной кампании // Червоний шлях (Єлисавет). – 25 грудня. – 1924.
15. Кустари против религиозных праздников // Червоний шлях (Єлисавет). – 30 вересня. – 1924.
16. Литваков. Кому это выгодно // Червоний шлях (Єлисавет). – 8 жовтня. – 1924.
17. Логинов П. Праздник урожая и сельская кооперация // Красный путь (Елисаветград). – 24 октября. – 1923.
18. О празднике троицы // Підпис: Из «Безбожника» // Червоний шлях (Єлисавет). – 15 червня. – 1924.
19. Походження віри в Христа // Червоний шлях (Єлисавет). – 25 грудня. – 1924.
20. Почему еврейские рабочие порвали с религиозным дурманом // Підпис: В. Г. // Червоний шлях (Єлисавет). – 8 жовтня. – 1924.
21. Против бога // Підпис: Аморик // Червоний шлях (Єлисавет). – 24 вересня. – 1924.
22. Рабочие-евреи против религиозных праздников // Підпис: А. А. // Червоний шлях (Єлисавет). – 1 жовтня. – 1924.
23. Силантьев В. І. Влада і православна церква в Україні (1917–1930 рр.). Автореф. дис... докт. іст. наук. – Харків, 2005. – 46 с.
24. Тарапон О. Державні свята в Україні 1920–1930-х рр. як засіб формування радянських політичних цінностей. Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького держ. пед. ун-ту ім. Івана Франка. Дрогобич, 2016. – Вип. 15. – С. 96–102. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apgnd_2016_15_13.
25. Что сказал Ленин о религии и религиозных праздниках // Підпис: Заводской // Червоний шлях (Єлисавет). – 30 вересня. – 1924.
26. Швейники освобождаются от дурмана – религии // Красный путь (Елисаветград). – 12 сентября. – 1923.
27. Шестой всесоюзный съезд профсоюзов. Доклад тов. Томского // Червоний шлях (Єлисавет). – 15 листопада. – 1924.
28. Штернберг М. «Нарпит» и «Химпром» против религиозных праздников. Червоний шлях (Єлисавет). – 19 квітня. – 1924.
29. Щербань М. В. Відносини радянської влади і російської православної церкви в Україні в контексті формування тоталітарного режиму (1917–1930-х років). Дис... канд. іст. наук. – Чернівці, 2015. – 268 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL: http://shron1.chtyvo.org.ua/Scherban_Mykola/Vidnosyny_riadianskoi_vlady_i_rosiiskoi_pravoslavnoi_tserkvy_v_Ukraini_v_konteksti_formuvannia_total.pdf.

Сергій Мілютін*

м. Кропивницький

ОПІР СЕЛЯНСТВА ХЛІБОЗАГОТІВЛЯМ 1932–1933 РР. У ЗНАМ'ЯНСЬКОМУ РАЙОНІ

У статті проаналізовано особливості опору селянства хлібозаготівельним заходам 1932–1933 рр. на території Знам'янського району. Аналіз архівно-слідчих справ засвідчив, що індивідуальний опір населення переважно був пасивним або не виходив за межі словесної критики дій влади, однак траплялися випадки відвертого саботажу виконання хлібозаготівельного плану, спроби приховати продукти харчування, намагання організувати проти-дію буксирним бригадам, навіть поодинокі напади на активістів.

Ключові слова: Голодомор 1932–1933 рр., хлібозаготівлі, опір, саботаж, Знам'янський район.

The author of the article analyzes the features of the population's resistance during the Holodomor of 1932–1933 in the Znamyansky district. Archival-investigative cases are under analysis. It was determined that the individual resistance of the population was mostly passive or did not go beyond verbal criticism of the authorities. But there were cases of open sabotage of the grain procurement plan in Znamyansky district. Also attempts to hide food, attempts to resist tow brigades, even isolated attacks on activists.

Key words: Holodomor of 1932–1933, preparation of bread, resistance, sabotage, Znamyansky district.

Традиційні уявлення про події Голодомору 1932–1933 рр. відчутно впливають на предметну складову досліджень істориків. Зазначимо, що фахівці, які вивчають події 1932–1933 рр. переважно акцентують увагу на стратегії виживання селян, демографічних втратах, а також діяльності колгоспної верхівки, а тематику опору селянства хлібозаготівельним заходам залишають поза увагою.

Мета дослідження: визначити особливості опору населення політиці влади на території Знам'янського району під час хлібозаготівель 1932–1933 рр. Для реалізації поставленої мети слід виконати такі завдання: розглянути особливості індивідуального опору; проаналізувати еволюцію опору від пасивних до активних методів боротьби.

* Мілютін Сергій Юрійович, вчитель історії КЗ «Науковий ліцей Кіровоградської міської ради міста Кропивницького», старший науковий співробітник відділу історії Кіровоградського обласного краєзнавчого музею.

Основою джерельної бази дослідження є архівно-слідчі справи, що зберігаються в Державному архіві Кіровоградської області (ДАКО) [4–33]. Першим і поки що єдиним дослідженням, у якому здійснено спробу проаналізувати особливості індивідуального опору населення під час хлібозаготівельної кампанії 1932–1933 рр. на території Знаменського району, є історична розвідка журналістки Світлани Орел [3].

У Радянській Україні урожай 1932 р. був нижчим, ніж попереднього року, однак у Москві прийняли рішення збільшити хлібозаготівельний план. 22 жовтня 1932 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення відрізати в Україну на дві декади комісію на чолі з В'ячеславом Молотовим. Завдання цієї комісії полягало в координації дій місцевої адміністрації для реалізації плану хлібозаготівель. Важлива роль у посиленні хлібозаготівель належала органам Державного політичного управління (ДПУ). Однією з основних функцій ДПУ було виявлення спротиву хлібозаготівелям.

Зазначимо, що протидія населення переважно була пасивною або не виходила за межі словесної критики дій влади, проте траплялися випадки відвертого саботажу виконання хлібозаготівельного плану, спроби приховати продукти харчування, намагання організувати опір діям буксирних бригад, також зафіксовані поодинокі напади на активістів.

Найбільше випадків, спрямованих на зрив хлібозаготівель, і відкритих виступів проти політики радянської влади на селі зафіксовано в селах Диківка, Дмитрівка та Макариха, на що є об'єктивні причини. Зокрема в згаданих селах тривалий час діяв повстанський загін отамана Штиля, який боровся проти червоних. Багато учасників загону Штиля після утвердження радянської влади на території Знаменського району зберегли негативне ставлення до нав'язаних більшовиками порядків та неодноразово виступали з критикою, спрямованою проти хлібозаготівель й розбудови колгоспної системи.

Під час хлібозаготівельної кампанії 1932–1933 рр. першим виявом опору населення стала реакція на план. Наприклад у с. Макариха співробітники ДПУ виявили, що секретар партійного осередку Олександр Мартинович саботує виконання хлібозаготівельного плану [33, арк. 1].

Він народився у с. Шабулів на Чернігівщині. У 1920 р. вступив до ВКП(б) [33, арк. 9], тривалий час проживав у м. Знаменка, де працював на різних адміністративних та партійних посадах. У серпні 1932 р. прибув до с. Макариха для обрахування й аналізу господарських планів. На основі зроблених підрахунків він дійшов висновку, що план виконати неможливо [33, арк. 3]. На одному з партійних засідань О. Мартинович виступив з ініціативою видати аванси та покращити харчування колгоспників, проте його розкритикували колеги, які наполягали на виконанні планів.

15 листопада 1932 р. О. Мартинович розпорядився видати 27 центнерів (15% авансу) жита в колгоспі «Червоний шлях», який виконав план на 47%, те саме було зроблено в колгоспі «Перебудова». Окрім того, О. Мартинович вирішив припинити вивезення жита з колгоспу «Своя праця», оскільки той виконав план по цій сільськогосподарській культурі [33, арк. 1]. Партійний чиновник Матвій Фоменко рекомендував О. Мартиновичу посилити тиск на колгоспників для виконання плану й не роздавати натураванси, але О. Мартинович проігнорував цю пораду [33, арк. 4]. Уповноважений з хлібозаготівель Степан Давиденко, який прибув в Знам'янський район на початку листопада 1932 р. розкритикував дії О. Мартиновича щодо налагодження продовольчого забезпечення колгоспників й звинуватив у зриві плану [33, арк. 3]. Інший уповноважений Макар Неумивака підрахував, що дії О. Мартиновича, спрямовані на допомогу колгоспникам, призвели до того, що план було виконано лише на 60% [33, арк. 7].

31 грудня 1932 р. О. Мартиновича заарештували за підозрою в зриві хлібозаготівель. На допитах О. Мартинович пояснив, що його дії обумовлено турботою про колгоспників. Партійні колеги пропонували виключити його з партії, зняти з усіх посад, а також засудити до тюремного ув'язнення, однак на нараді при колегії ДПУ УРСР було прийнято рішення звільнити О. Мартиновича з-під варті.

Узимку 1932–1933 рр. співробітники ДПУ зафіксували критику хлібозаготівельного плану, до якої вдалися бригадири колгоспів. Зокрема в с. Дмитрівка було заарештовано 8 членів правління колгоспу ім. М. Фрунзе [2, с. 125]. Крім того, активним противником виконання плану виступив житель с. Дмитрівка Сергій Чубенко, який працював бригадиром колгоспу ім. К. Ворошилова. С. Чубенко неодноразово заявляв, що хлібозаготівельний план надто великий й колгоспникам не слід його виконувати, оскільки хліб заберуть, а селян залишать голодувати. Численні свідчення дають змогу стверджувати, що критика плану з боку С. Чубенка була дієвою, оскільки неодноразово траплялися випадки, коли підзвітна йому бригада кидала роботу в полі й відправлялася додому [22, арк. 2–3].

Зазначимо також, що С. Чубенко відверто провокував колгоспників на розкрадання державного хліба. Свідки запевнили співробітників ДПУ, що крадіжки на ділянці, за яку відповідав С. Чубенко, мали систематичний характер. Дійшло навіть до того, що біля його молотарок затримували людей з мішками, які приходили красти хліб. 14 грудня 1932 р. він залишив у полі 3 центнери зерна, з яких 2 було вкрадено [22, арк. 2].

20 січня 1933 р. С. Чубенка було заарештовано. 1 лютого 1933 р. особлива нарада при колегії ДПУ УРСР прийняла рішення засудити С. Чубенка до 3 років позбавлення волі у концтаборі умовно. Із першоджерел відомо

мо, що проти виконання плану виступив інший житель с. Дмитрівка, член управління колгоспу «Лаврентія» Дмитро Голуб, який у розмові з керівниками колгоспу стверджував: «Нажимають на виконання плану, але люди голодні та не мають хліба і виконати план не зможуть» [16, арк. 4]. Крім того, Д. Голуб виступив проти повернення авансів, розданих колгоспникам, мотивуючи це тим, що працівникам колективних господарств у такому разі не буде чого їсти [16, арк. 11]. Також проти виконання плану виступив бригадир колгоспу «8 Березня» в с. Диківка Петро Гречка, який уважав, що виконання плану спровокує голод [19, арк. 8].

Співробітники ДПУ виявили низку випадків відкритої критики хлібозаготівельного плану рядовими колгоспниками та одноосібниками. Аналіз архівно-слідчих справ дозволяє дійти висновку, що найбільш активно проти нових планів виступали жителі сіл Диківка, Дмитрівка та Макариха. Яскравий випадок трапився в с. Макариха, учасником якого був місцевий житель Семен Середа. Під час обговорення рішення ЦК партії стосовно хлібозаготівельної кампанії він піддав критиці план й заявив: «Ось дожились, що хліба не маємо, а ви нам читаете постанови, самі жерете, а з нас останні шкури здираєте» [13, арк. 13]. У присутності уповноваженого РПК С. Середа запропонував спочатку забезпечити потреби колгоспників, а те, що залишиться віддати державі. Один із свідків згадував про цей інцидент таке: тримаючи в одній руці пшеницю першого ґатунку, а в іншій – другого, він сказав, указуючи на руку з пшеницею першого ґатунку: «Цю пшеницю слід залишити нам, а ту здати державі» [13, арк. 8].

Скептично оцінював хлібозаготівельний план член колгоспу «8 Березня» в с. Диківка Олександр Гречко. На його думку, план хлібозаготівель нереальний, а спроба його виконати обов'язково спричинить масове голодування з-поміж колгоспників [9, арк. 10]. Схожу позицію щодо плану висловив інший житель с. Диківка Андрій Бургаз, який відмовився виконувати план, мотивуючи це тим, що він за нього не голосував [14, арк. 9]. Одноосібники теж сприйняли план хлібозаготівель негативно. Зокрема одноосібник із с. Диківка Микола Буєвський уважав, що радянська влада навмисно накладає великі плани, щоб відібрати в селян хліб, змусити їх голодувати, тому слід вимагати, щоб план зменшили, і до того часу зерно не здавати [10, арк. 8].

У другій половині 1932 р. співробітники Знамянського РВ ДПУ зафіксували критику хлібозаготівельного плану з боку жінок. У с. Дмитрівка проти виконання плану агітувала Ганна Прохорова, яка на колгоспних зборах переконувала односельців, що план нереальний, і спонукала колгоспників уживати заходів для його зменшення [17, арк. 12]. Її землячка Варвара Щурова, яка працювала в колгоспі ім. К. Ворошилова, стверджу-

вала: «План не приймайте, а якщо приймете, то залишитесь без хліба» [5, арк. 3]. Також з критикою плану виступила жителька с. Диківка Со-ломія Козаренко, яка вважала, що виконання плану спричинить загибель селян від голоду [11, арк. 8].

У Знам'янському районі траплялися випадки саботажу виконання плану, проте вони були поодинокими й безуспішними. Учасник Першої світової війни Василь Блажко, який проживав у с. Дмитрівка, у приватній розмові з колгоспниками висловлював стурбованість пасивністю односельців: «Колгоспний хліб вивозять на заготівлі, не питаючи колгоспників, а вони стоять і дивляться, як барани» [28, арк. 10]. Один із членів колгоспу «Комуністична правда» в с. Дмитрівка заявляв: «Цей план виконати неможливо, дурні колгоспники, що прийняли план, треба було спочатку себе забезпечити, а потім давати державі хліб» [8, арк. 3].

Співробітники ДПУ зафіксували спробу зірвати виконання плану в колгоспі «Комунар», що функціонував у с. Долино-Кам'янка. Випадок стався на колгоспних зборах 8 грудня 1932 р., його ініціатором виступив Михайло Чепуров, який стверджував: «Не слід нам так боротися за виконання плану. План виконати не вийде, бо площі в нас багато, а людей мало. Треба добиватися, щоб влада нас помилювала, звільнила від виконання плану, оскільки наші діти пухнуть та вмирають з голоду» [15, арк. 15].

Активно саботували вивіз хліба в с. Макариха. Із документів відомо, що колгоспне управління призначило Івана Киктева візником для вивозу хліба, але він категорично відмовився від виконання таких обов'язків і на декілька днів пішов із села [6, арк. 11]. 1 грудня 1932 р. за невиконання покладених обов'язків І. Киктева заарештували, згодом особлива колегія при ДПУ УРСР присудила йому 3 роки позбавлення волі. Також з документів відомо, що вивіз хліба з с. Макариха викликав обурення в Дениса Бондаренка, який зупинив візників і намагався переконати їх не вивозити хліб за межі села [23, арк. 11]. Варто зазначити, що деякі селяни, щоб не вивозити зерно, умисно калічили коней і навіть корів, яких використовували як тяглову силу, оскільки вважали, що це єдиний спосіб залишити зерно в межах села.

Співробітники Знам'янського РВ ДПУ зафіксували низку випадків, які підтверджують спроби відкритого саботажу, спрямованого на підрив трудової дисципліни в колективних господарствах. Найбільше таких випадків було в селах Дмитрівка та Диківка.

Із першоджерел відомо, що житель с. Дмитрівка Ю. Савельєв у розмові з колгоспниками висловив застереження, що не слід так наполегливо працювати, тому що селянам все одно не дають користуватися врожаєм [27, арк. 7]. Член колгоспу ім. К. Ворошилова Мусій Куц стверджував, що поспішати з обмолотом не варто, бо скоріше заберуть хліб, а якщо далі

молотити, то колгоспників будуть довше годувати [18, арк. 3]. На думку Митрофана Макеєва, колгоспникам будуть давати хліб до того часу, поки вони прибирають поле, а потім їх залишать голодними, тому дурні колгоспники, що ходять на роботу [12, арк. 2]. Схожі міркування висловив Іван Куліш: «У цьому році колгоспники залишаться голодними, бо весь хліб заберуть на рахунок не реального плану хлібозаготівель, тому поспішати не потрібно з збором врожаю, бо колгоспники все одно нічого не отримають, так навіщо тоді працювати» [29, арк. 6].

Наприкінці осені 1932 р. в с. Дмитрівка опір населення хлібозаготівлям набув такого масштабу, що Одеський облвиконком був змушений прийняти рішення про виселення з Дмитрівки 50 господарств за межі України. Така ж доля спіткала жителів сіл Губівка, Сасівка та Олексіївка [2, с. 242]. Крім того, влада планувала навесні здійснити повторне виселення, однак через нестачу робочих рук це рішення не було реалізовано.

Член сільськогосподарської артіль «Аврора» в с. Шамівка Гаврило Соновський закликав: «Навіщо ви ходите на роботу, коли ви все одно хліба їсти не будете, ваш хліб вивезуть закордон, а колгоспникам хліб не дадуть» [25, арк. 4]. Його земляк Гаврило Садовніченко в приватній розмові з комсомольцем говорив: «Навіщо ти, дурень, ідеш працювати, все одно цей хліб не отримаєш, його в тебе заберуть і вивезуть. Селяни, які працюють на землі, все одно не користуватимуться хлібом, тобто їм нічого не дають, то навіщо трудитися» [26, арк. 2]. Член колгоспу «1 серпня» в с. Веселий Кут Григорій Бойко висловлювався так: «Навіщо йти в колгосп працювати, якщо там не дають хліб, а працювати змушують гірше, ніж при кріпосному праві, все вивозять на хлібозаготівлю, а ви помираєте з голоду» [7, арк. 11]. Влада швидко реагувала на подібні висловлювання. Саботажників арештовували й звинувачували в продовольчих утрудненнях, а також в симпатіях до куркулів та відправляли до виправно-трудових таборів.

Населення, протестуючи проти хлібозаготівель, почало масово ховати хліб, більшість робила це потай, однак траплялися випадки, коли люди заявляли про це публічно й намагалися переконати інших, що це єдиний спосіб вижити.

Колишній учасник царської армії Ю. Савельєв, який проживав у с. Дмитрівка стверджував, що продавати хліб державі не треба, бо держава кожного року залишає селян голодними, а тому потрібно ховати зерно [27, арк. 3]. Аналогічні поради давали його земляки М. Макеєв [12, арк. 2] та Василь Нікітін [24, арк. 9], а також член колгоспу «8 Березня» в с. Диківка Андрон Макаrenchенко [20, арк. 13].

На початку січня 1933 р. активісти здійснили рейд з метою виявити приховане зерно в селах Богданівка, Мотронівка, Михайлівка, Цвіт-

не та Цибулеве. У результаті проведеної роботи виявлено понад сто ям із зерном [1, с. 94]. Із 31 січня по 18 лютого 1933 р. активісти провели аналогічний рейд в с. Диківка й повторно в с. Цвітне. У процесі роботи бригад активістів в с. Диківка вдалося виявити 82 ями, а в с. Цвітне – 47 [2, с. 127–128].

Великі плани хлібозаготівель спровокували з-поміж населення чутки про наближення війни. Член колгоспу «Ворошилов» у с. Христофорівка, Григорій Кушніренко активно поширював чутки про голод, інтервенцію та наближення війни. Говорив, що частину України до самого Дніпра буде приєднано до Польщі [21, арк. 18]. Подібні висловлювання було зафіксовано в с. Вершино-Кам'янка, зокрема один із членів колгоспу «Комунар» був переконаний, що всю пшеницю вивозять за кордон, щоб на Радянський Союз не пішли війною буржуї [4, арк. 4]. Співробітники ДПУ кваліфікували чутки про ймовірний військовий конфлікт як вияв контрреволюції, саботажу та антирадянської агітації, оскільки дехто із селян не приховував, що сприймає потенційну війну як шанс звільнитися від радянського панування.

Зазначимо, що голод спричинив радикалізацію суспільних настроїв. Ходили чутки, що згодом активістів, які приймали активну участь у хлібозаготівлях, почнуть вішати [32, арк. 24]. У с. Водяне Федір Пшеничний за те, що колишній голова колгоспу Олексій Корнієнко закликав його йти в колгосп на роботу, пообіцяв кинути йому в будинок бомбу [31, арк. 1]. Співробітники ДПУ зафіксували напади на активістів хлібозаготівельних бригад та представників влади. Така ситуація сталася неподалік с. Дмитрівка, де жертвою невідомих став активіст Косов [32, арк. 24]. У нападі на Косова звинувачено Антона Костенка та Івана Гур'яна. Незважаючи на слабку доказову базу обидва фігуранти справи були засудженні на 3 роки позбавлення волі.

У межах, визначених для дослідження, стисло окреслено особливості опору селянства хлібозаготівельній кампанії 1932–1933 рр. на території Знам'янського району. Визначено, що план спричинив значне невдоволення з-поміж партійного керівництва, колгоспної верхівки та звичайних селян. Незважаючи на активну критику дій влади з боку жителів Знам'янщини слід констатувати, що опір населення не набув масового характеру й був погано організований. Це обумовлено наступними факторами: більшість активних противників радянського режиму на той час вже були знищені або перебували в таборах чи за кордоном; ще до подій 1932–1933 рр. сформувалася розгалужена система інформаторів, яких використовували співробітники ДПУ для виявлення противників політики партії; продовольча ситуація на селі була настільки складною, що більшість думала, як вижити, а не про те, як організувати опір радянській владі.

Використані джерела та література:

1. Безкровна війна. Мовою архівних документів про голод 1921–1923, 1932 1933 рр. / під. ред. О. Житков. – Кіровоград.: Центрально-Українське видавництво, 2003. – 196 с.
2. Голодний мор 1932–1933 років на Кіровоградщині. Мовою архівних документів. Збірник документів і матеріалів. / під. ред. Т. Дмитренко. – Кіровоград.: ДАКО, 2008. – 437 с.
3. Орел С. Ті, хто не хотів помирати мовчки... / С. Орел. – Кропивницький.: «Кіровоградська поліграфічна агенція» КОР, 2018. – 114 с.
4. Державний архів Кіровоградської області (ДАКО), Ф.П. 5907, оп. 2Р, спр. 6663. – 13 арк.
5. ДАКО, Ф.П. 5907, оп. 2Р, спр. 6674. – 12 арк.
6. ДАКО, Ф.П. 5907, оп. 2Р, спр. 6821. – 18 арк.
7. ДАКО, Ф.П. 5907, оп. 2Р, спр. 6835. – 20 арк.
8. ДАКО, Ф.П. 5907, оп. 2Р, спр. 6853. – 13 арк.
9. ДАКО, Ф.П. 5907, оп. 2Р, спр. 6854. – 13 арк.
10. ДАКО, Ф.П. 5907, оп. 2Р, спр. 6884. – 14 арк.
11. ДАКО, Ф.П. 5907, оп. 2Р, спр. 7006. – 11 арк.
12. ДАКО, Ф.П. 5907, оп. 2Р, спр. 7012. – 14 арк.
13. ДАКО, Ф.П. 5907, оп. 2Р, спр. 7052. – 17 арк.
14. ДАКО, Ф.П. 5907, оп. 2Р, спр. 7082. – 12 арк.
15. ДАКО, Ф.П. 5907, оп. 2Р, спр. 7096. – 19 арк.
16. ДАКО, Ф.П. 5907, оп. 2Р, спр. 7103. – 14 арк.
17. ДАКО, Ф.П. 5907, оп. 2Р, спр. 7106. – 15 арк.
18. ДАКО, Ф.П. 5907, оп. 2Р, спр. 7108. – 13 арк.
19. ДАКО, Ф.П. 5907, оп. 2Р, спр. 7134. – 11 арк.
20. ДАКО, Ф.П. 5907, оп. 2Р, спр. 7138. – 15 арк.
21. ДАКО, Ф.П. 5907, оп. 2Р, спр. 7233. – 23 арк.
22. ДАКО, Ф.П. 5907, оп. 2Р, спр. 7270. – 12 арк.
23. ДАКО, Ф.П. 5907, оп. 2Р, спр. 7317. – 16 арк.
24. ДАКО, Ф.П. 5907, оп. 2Р, спр. 7564. – 11 арк.
25. ДАКО, Ф.П. 5907, оп. 2Р, спр. 7570. – 12 арк.
26. ДАКО, Ф.П. 5907, оп. 2Р, спр. 7571. – 12 арк.
27. ДАКО, Ф.П. 5907, оп. 2Р, спр. 7610. – 12 арк.
28. ДАКО, Ф.П. 5907, оп. 2Р, спр. 7611. – 12 арк.
29. ДАКО, Ф.П. 5907, оп. 2Р, спр. 7622. – 22 арк.
30. ДАКО, Ф.П. 5907, оп. 2Р, спр. 7659. – 23 арк.
31. ДАКО, Ф.П. 5907, оп. 2Р, спр. 7681. – 13 арк.
32. ДАКО, Ф.П. 5907, оп. 2Р, спр. 7682. – 29 арк.
33. ДАКО, Ф.П. 5907, оп. 2Р, спр. 7688. – 19 арк.

Юрій Кулибаба*

с. Новий Стародуб

СТОРІНКИ «ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ» НА ПЕТРІВЩИНІ

Досліджується діяльність відділів НКВС щодо виявлення заможних селян, антирадянських елементів в межах Петрівського району Кіровоградської області. Фальсифікації слідчих справ та реабілітація невинно засуджених громадян. Проаналізовано вплив нової інформації щодо «Великого терору» на свідомість жителів району.

Ключові слова: «Великий терор», куркуль, Новий Стародуб, реабілітація.

The article examines the activities of NKVD departments to identify wealthy peasants, anti-Soviet elements within the Petrovsky district, Kirovograd region. Falsifications of investigative cases and rehabilitation of innocent convicted citizens. The influence of new information about the «Great Terror» on the consciousness of the residents of the district is analyzed.

Key words: «Great Terror», kulaks, New Starodub, rehabilitation.

Не встигла Україна оговтатись після влаштованої Радянською владою хлібозаготівельної кампанії, що мала наслідком Голодомор 1932–1933 рр., розпочався новий період, який отримав назву – «Великий терор».

Кампанія масових репресій громадян, що була розгорнута в межах СРСР, а особливо в УРСР у 1937–1938 роках, несла в собі ліквідацію потенційних й реальних політичних компонентів та залякування населення.

Масові репресивні операції у 1937–1938 роках, за задумом Й. Сталіна, мали завершити двадцятилітню боротьбу з «соціально-ворожими елементами», утвердити авторитарний стиль керівництва та здійснити «кадрову революцію» [4, 18].

Але абсурд. Сама ідеологія марксизму-ленізму не передбачала терору як одного з методів досягнення успіху в будівництві політичного поприща для партійного керівництва. У одному з листів до К. Маркса, Ф. Енгельс писав: «Терор – це здебільшого зайва жорстокість, і її творять заради власного заспокоєння люди, які самі відчувають страх» [4, с. 20].

Тому перейдемо від загального до конкретного.

Офіційним початком «Великого терору» став оперативний наказ НКВС СРСР №00447 «Про репресування колишніх куркулів, карних злочинців та інших антирадянських елементів» від 30 липня 1937 року, затверджений політбюро ЦК ВКП(б) 31 липня 1937 року. Проте, якщо ми

* Кулибаба Юрій Олегович, вчитель історії Червонокосянтинівської ЗОШ І–ІІІ ступенів Петрівської районної ради.

звернемося до архівно-слідчих справ репресованих 1936–1937 років в межах Петрівського району, то арештовували їх задовго до опублікування даного наказу. Наприклад, Бондар Костянтин Іванович, уродженець села Чечеліївка, член колгоспу імені 10-річчя Жовтня. За антирадянську агітацію та пропаганду був заарештований 19 жовтня 1936 року, а 3 грудня 1936 року Дніпропетровським облсудом був засуджений до 5 років ув'язнення з позбавленням громадянських справ на 3 роки. Реабілітований лише 26 січня 1993 року Верховним судом України [1, арк.15].

Відповідно до наказу №00447 було запроваджено ліміти (плани) на покарання громадян. А саме: вирок за I-ю категорією означали «розстріл», за II-ю категорією – ув'язнення в таборах ГУЛАГ НКВС СРСР.

На початок 1938 року ліміт для УРСР за I-ю категорією становив 83 122 особи, що приблизно 2/3 всіх репресованих в УРСР [3, с. 2].

Із великої кількості архівно-слідчих справ, що знаходяться в Державному архіві Кіровоградської області, варто виокремити ті, що стосуються жителів Петрівського району. Аналізуючи дані справи, варто відзначити, що близько 55% вироків, це – розстріл [6].

14 лютого 1938 року Олександрійським РВ НКВС за контрреволюційну діяльність та незадоволення існуючим ладом було заарештовано Барабаша Григорія Петровича, 1902 року народження, жителя села Новий Стародуб.

Більш детально зупинившись на архівно-слідчій справі під номером 2 718, варто зазначити, що Барабаш Григорій, маючи у своїй біографії, згідно з протоколом допиту [2, арк.9], у графі «Соціальне походження» відмітку «с крест'ян кулаков!» (Мову оригіналу збережено – авт.), мав вже заготовлене місце або в Сибіру, або кулю в руках ката.

Але вирок суду передувало коротке за часом розслідування. Допит свідків, співставлення інформації, передача до трійки УНКВС Миколаївської області матеріалів, та вирок.

Після арешту Барабаша Григорія, Олександрійським райвідділом НКВС було розпочато слідчі дії. Допитано свідків справи Пилипенка О. П., Самусенка К. О., Шалімова А. Б. [2, с. 11–19]. При більш детальному прочитанні свідчень свідків, виникає питання їхньої достовірності, адже всі троє як під диктовку стверджують одне й те саме: «розкуркулений разом із батьком у 1930 році та висланий до Сибіру», «мав тісні зв'язки із куркулями», «займався скуповуванням краденого в радгоспі комбікорму». Із свідчень та протоколу допиту Барабаша Г. П., який себе винним не визнавав, їх було передано до Миколаївського управління НКВС, де «трійка», винесла йому вирок 04 квітня 1938 року – розстріл. Вирок було виконано 27 травня 1938 року.

Але на цьому справа щодо Барабаша Г. П. не завершилася. Хоча життя людини вже було не повернути, але в часи «культу особи Й. Сталіна» а саме у 1956 році, матеріали даної справи було піднято й переглянуто.

До матеріалів справи було залучено свідчення п'ятьох свідків: Місюри С. О., 1903 року народження, Барабаша О. Л, 1905 року народження, Малімона В. К., 1891 року народження, Бершадського П. С., 1911 року народження та Крячка М. М., 1885 року народження, які у своїх протоколах допиту не підтвердили раніше наданих стороною обвинувачення відомостей щодо контрреволюційної діяльності та невдоволення існуючим режимом. Малімон Василь Кузьмич, водовоз радгоспу «Комінтерн» стверджував: «За час спільної роботи з Барабашем, я не пам'ятаю щоб вони (разом з батьком – авт.) вели з робочими будь-які розмови проти Радянської влади або радянських законів» [2, арк.32].

Відповідно до долучених свідчень слідчий прокуратури Петрівського району Лиходід надіслав 18 вересня 1956 року в президію Кіровоградського обласного суду протест, у якому вказав: «Указану постанову трійки по справі вважаю неправильною, яка належить відміні за наступними фактами:

Звинувачення Барабаш Г. П. було засновано на свідченнях свідків Пилипенка О. П., Самусенка К. О., Шалімова А. Б.

Свідчення Пилипенко О. П., Шалімова А. Б. в частині ворожого ставлення Барабаша Г. П. до Радянської влади, не конкретні та викликають сумніви» [2, арк. 43].

Постановою президії Кіровоградського обласного суду від 05 жовтня 1956 року, Барабаша Г. П. було реабілітовано.

Справу було закрито, але його життя, як і життя багатьох тисяч невинно вбитих наших земляків, не повернути.

Таких справ із доволі нелогічним закінченням тільки в межах Петрівського району вдосталь, щоб сформувати масивну книгу. А скільки життів було покладено задарма, за сфальсифікованими, як це вміла робити радянська влада, справами.

Дана тема досліджується, але тут виникає інша проблема, кому правда така потрібна? Надворі 2021 рік, а частина населення даного району ще марить ілюзіями, що в Радянському Союзі життя було найкраще, ціни найнижчі, і всього всім вистачало. Та з матеріалів справ, із документів архіву можна сказати: вистачало всього, – і куль для розстрілів, і місць в бараках на Далекому Сході, і ям в урочищі Сандармох, і хліба на столах (особливо в часи Голодоморів).

Тому дослідження даної теми не вичерпано. У 2015 році Законом України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди

їхньої символіки» було засуджено злочини комуністичного, тоталітарного режимів. Тема розкриття білим плям в місцевій історії триває.

Historia est magistra vitae!

(Історія – вчитель життя).

Використані джерела та література:

1. Державний архів Кіровоградської області (ДАКО) оп. 2-р, спр. 13810. Справа по звинуваченню Бондаря Костянтина Івановича.
2. ДАКО – Ф. П.-5907, оп. 2-р, спр. 2709. Справа по звинуваченню Барабаша Григорія Петровича.
3. Історична довідка про «Великий терор». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL: https://old.kyivcity.gov.ua/done_img/f/Iсторична_довідка_про_«Великий_терор».pdf.
4. Конквест Р. Великий терор. Сталінські чистки тридцятих років/ Переклад з англійської Н. Волошинович, З. Корабліної. – Луцьк: ВМА «Терен», 2009. – 880 с.
5. Петренко І. Д. Відібране життя. (Розкуркулєння на Кіровоградщині). – Кіровоград, 2009. – 312 с.
6. Реабілітовані історією. Кіровоградська область. Книга четверта / Ред. П. Т. Тронько, Ю. З. Данилюк, О. П. Реєнт та ін.; упорядник Василь Бондар. – Кіровоград; Антураж А, 2007. – 522 с.

Віталій Крижанівський*

м. Глухів

НОВІ СВІДЧЕННЯ ПРО ГЕНОЦИД РОМІВ НА КІРОВОГРАДЩИНІ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

З короткою передмовою вперше публікуються спогади мешканців Полтавщини про знищення нацистськими окупантами та їхніми поплічниками народу ромів (циган), що проживали у краї, а також підбірку зі спогадів очевидців геноциду ромів під час нацистської окупації.

Ключові слова: Друга світова війна, нацистський окупаційний режим, геноцид народів України, роми (цигани).

Питання вивчення обставин буття ромського населення України в роки Другої світової війни постає в двох площинах: по-перше, необхідно дослідити повсякденне життя етносу в роки лихоліття і, по-друге, потре-

* Крижанівський Віталій Михайлович, старший викладач кафедри історії, правознавства та методики навчання Глухівського національного університету ім. О. Довженка, кандидат історичних наук.

бують осмислення природа та масштаб геноциду. Актуалізація названої проблеми в Україні зумовлена й тим, що в Європі в другій половині ХХ ст. формуються потужні наукові ромознавчі центри, які перейшли від фіксації окремих відомостей про циган до комплексного погляду на проблеми їхньої історії та культури [5; 6], у той час як українська історична наука залишається заручницею свого недавнього минулого, коли історія етнічних груп (наприклад, ромів, німців, євреїв) вивчалася з обмеженнями або загалом ігнорувалася [1, с. 830; 2].

Проте на початку 2000-х років відбулися істотні зрушення у вітчизняному ромознавстві: захищаються перші кандидатські дисертації (2005), організовуються конференції. Починає осмислюватися й проблема винищення ромів в роки Другої світової війни. Так, Н. Зіневич проаналізувала теоретичні питання геноциду ромів, а О. Круглов – вивчає статистичні дані втрат серед циган України, у тому числі й Кіровоградської області (у кордонах 1941 року) [2; 4]. Дослідження харківського вченого (О. Круглова) ґрунтується на основі документальних матеріалів вітчизняних архівних установ (Державний архів Кіровоградської області) та зарубіжних архівосховищ (Російська Федерація – Государственный архив Российской Федерации; Федеративна Республіка Німеччина – Bundesarchiv Berlin). Також дослідник використовує напрацювання німецьких вчених М. Холера та В. Куріла.

Доцільно підкреслити, що О. Круглову вдалося реконструювати політику геноциду ромів у всіх окупаційних зонах України. Згідно з розробленою концепцією саме в Рейхскомісаріаті Україна відбувалася найбільш послідовна політика знищення ромів. Із липня 1941 по квітень 1942 року системного винищення ромського населення за документами не простежується. Як виняток, могли бути поодинокі випадки розстрілів, які здійснювали айнзацгрупи. Вірогідно, у квітні 1942 року головнокомандувач СС та поліції обергруппенфюрер СС Г.-А. Прюцман видав директиву про ставлення до циган, як до євреїв. Це й стало початком масштабного геноциду ромів з червня 1942 року по квітень 1943 року (пізніші випадки розстрілів не відомі). Зазвичай ромське населення в табори (гетто) не зганялося, а розстрілювалося майже одразу після виявлення німецькою жандармерією та допоміжною поліцією [4, с. 83–87].

За підрахунками О. Круглова в Кіровоградській та Київській областях було знищено більше 1000 циган (у кожній), що є найчисельнішими даними на території підконтрольній Е. Коху. У межах тодішньої Кіровоградської області вже у вересні 1941 року айнзацгрупа С в районі Новоукраїнки розстріляла 6 циган. Також відомо, що взимку 1941–1942 року 1-ша рота 69-го резервного поліцейського батальйону ліквідувала 50 ромів. Розпал страт припадає власне на 1942 рік: травень – у Новоукраїнському

районі страчено 72 особи, улітку – у с. Яничі (Чигиринський район, нині – Черкаська обл.) – 27 осіб. Протягом цього ж року в Кіровограді (нині – Кропивницький) у міській в'язниці під керівництвом голови відділення поліції безпеки гауптштурмфюрера СС В. Брауншмідта було страчено 1000 ромів [4, с. 100–101].

Ці відомості доповнюються новою інформацією про розстріл ромів у Чорному лісі, біля села Цибулева (нині село Знам'янського району, Кіровоградська область). Спогади записані нами 10 грудня 2011 від жительок села Цибулеве Трубин (Міщенко) Віри Володимирівни та 17 грудня 2011 року від Курятенко (Міщенко) Катерини Володимирівни, які зі своїми рідними (батьком, матір'ю, дядьком) були свідками цих трагічних подій. Також у статті наведено спогади Горбатко Любові Григорівни про свою тітку Пащенко Галину, якій вдалося врятувати одного із циган – Василя Цуркана. При фіксації спогадів намагалися зберегти стилістику оповідача. У тексті вміщено примітки, які пояснюють незрозумілі слова, подають відомості про осіб та ін.

№ 1 Спогади Трубин (Міщенко) Віри Володимирівни

Це було в жнива. Цигани були не місцеві. Їх було дуже багато (100 осіб, можливо, більше) – підвод десять. Звозили їх спочатку до Миколаївської церкви. Це мені [пізніше] розказувала свекруха ([Трубин Мотря Платонівна]) та чоловік ([Трубин Іван Филімонович]). Церква була оточена високим забором, що дозволяло використовувати її як місце утримання циган.

Чоловіки із нашої вулиці копали сильну яму біля калавурні (це місце ще називають тринадцятий квартал) в Чорному лісі. Серед них був і мій батько ([Володимир Кузьмович Міщенко]) та дядько ([Євдоким Кузьмович Міщенко]). Я ніколи не була біля цієї могили. Я туди боялася ходити. Після того, як чоловіки викопали яму, їх загнали в хату, замкнули її і навіть позакривали вікна. Далі вони почули крики людей, яких вели, почули, що стріляють. Розстрілювали їх, і вони падали в яму, а один хлопець якимось чином втік. Ті, що розстрілювали, боялися за ним бігти, бо той у лісову гущу побіг. І загалом, німці боялися ходити чи під'їжджати до лісу. Хто розстрілював, я не знаю. Після розстрілу відкрили чоловіків, що були в хаті, загортали яму. То казав батько, що над ними стояли німці, а вони загортали і плакали. Деякі з циган були живі (особливо багато живих було дітей), руки піднімали. Кидали землю, а вона ворухилася. Страшно згадувати. Після побаченого, чоловіки, що рили яму, похворіли і кілька днів не виходили з хат.

Як закінчилася війна, той циган (що вижив) привозив циган на могилу. Кажуть, що на місці розстрілу цигани насадили квіти – півників. А якщо цигани приїжджали без цього чоловіка, то їх відводили на місце

страсти [місцеві] люди. І батько мій їх водив. Якось приїхало 2 підводи циган з шатрами. І батько разом із дідом Харитоном Черисом їх водив. Той циган, що вижив, був змолоду зовсім «білим». Кажуть, посивів від побаченого і пережитого.

Як везли циган нашою вулицею, я була в дворі, а мати несла воду. Цигани кричали: «Водички». Я принесла кухоль, а мати набрала води. Поліцай, чи хто там він, наставив на матір рушницю. Я дуже злякалася. Часто мені згадуються і навіть сняться ці цигани (від немовлят до старців): порозчипчувані, коси на собі рвали, бо знали чому і куди їх везуть. Всі кричали, плакали. Неначе зараз чую їхні крики. Охрана була страшна. На конях. Позаду, попереду і з боків підвод. Батьки часто розмовляли між собою про ці події і розказували нам (дітям).

№ 2 Спогади Курятенко (Міщенко) Катерини Володимирівни

Як мати розказувала, коли везли циган, одна циганка кинула дитину у ковтьобу (озерце). Зараз на цьому місці город Маші Головатихи. Німці заставили цю жінку дитину (вже мертву) витягти з води. І взяти із собою. Їх везли підводами запряженими парами коней. Підвод 5-7 (на кожній підводі до 8 чоловік, не рахуючи дітей). Підводи, не кібітки. Вони були «натуральні цигани» (в циганському одязі). Плакали, води просили. Німці (тільки вони охороняли) не дозволяли води давати. Коли везли їх, то на вулиці було повно людей. Циган німці розстрілювали. Мати казала, що німці. Пам'ятаю, що у них були картузи вигнуті. Форма темно-зелена. На грудях автомати.

Коли розстрілювали, дітей кидали в яму живими. Старців живими штовхали у яму. Люди казали, що земля на ямі три дні ворушилася. Ятам часто ходила. Яма довга, як траншея (завдовжки як півтори кімнати). Одного із циган поранили в ногу. Якось йому получилось пірнути в ліс. Сенька жив у Пащихи Гальки (це були такі люди, кому було непереливки – приймали). У Пащихи була дочка Зойка. Жив у них поки не зажила нога. Після цього у селі його не було... Проживав у Києві, казала Пащиха. У нього було двоє синів. Як розказувала Зойка, що Сенька, поки міг, їздив на могилу. Він (його бачила) був «прилічний дядько» («не як циган») – культурний. У костюмі, при галстусі.

Приїжджало багато циган («їхнє покоління»). В основному літом. Групами 5-7 чоловік. Йшли вулицею і погрожували [сільським мешканцям] за те, що не могли спасти [циган]. Цигани приїжджали без коней. Пішки йшли. Вони розмовляли українською, по-руському не говорили. Між собою по-циганськи. Українською говорили обично, як ми.

На могилі поставили хрест. Спочатку дерев'яний. Наостаток стояв залізний. Насадити півників, ще якість жовті квіти. Біля могили вирубували хмиз, дерева – завжди було чисто, прибрано.

№ 3 Спогади Горбатко Любов Григорівни

Цигана звали Василь Цуркан. Тоді йому було років 13-15. Мав сестру – Машу Цуркан, яка похована на цвинтарі біля школи (у 1947 році). Приїжджав кожного року, коли відпустка, разом з дружиною (Вірою) та сином – Сергієм. Проживав у місті Запоріжжя, вул. Виноградна, 13. Його фотографії не збереглися. Приїжджав з гостинцями. На лиці був смуглий. Казали, що розстрілювали циган під лісом. Він утік. Хто розстрілював – не знаю. Баба Галька переховувала його на горіщі.

Використані джерела та література:

1. Білокінь С. До питання про авторство «Словника українських псевдонімів». Документи і матеріали // MAPPA MUNDI. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Львів–Київ–Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 1996. – С. 830–874.
2. Зіневич Н. Проблеми дослідження геноциду ромів (циган) на українських землях в роки Другої світової війни // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. К., 2008. Т. 16. – С. 415–439.
3. Зіневи Н. Циганський етнос в Україні (історіографія та джерела). Автореферат дисертації на здобуття наукового ст. к. н. 07.00.06. – Київ. 2005. – 20 с.
4. Круглов А. Геноцид циган в Украине в 1941–1945 гг.: статистико-региональный аспект // Голокост і сучасність, 2009. – № 2 (6). – С. 83–113.
5. Наулко В. Етнічна ідентифікація і статистичний облік ромів України // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2008. Т. 15. – С. 335–343.
6. Наулко В., Зіневич Н. Вступне слово // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2008. Т. 15. – С. 10 – 15.

Сергій Головка, Анастасія Хоменко*

м. Благовіщенське

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ БАСЕЙНУ РІКИ КАМ'ЯНКА

У статті розповідається про археологічні дослідження поселень трипільської та черняхівської археологічної культури на території Благовіщенського району Кіровоградської області, змальовуються найбільш цінні знахідки та місця дослідження.

* Головка Сергій, керівник творчого об'єднання учнівської молоді «Podolia Infariog» Благовіщенського районного центру дитячої та юнацької творчості; Хоменко Анастасія, учасниця творчого об'єднання, учениця 11 класу. НВК№2.

Ключові слова: археологія, трипільська культура, черняхівська культура, Благовіщенський район.

The article tells about archeological researches of settlements of Trypillia and Chernyakhiv archeological culture in the territory of Blagoveshchensk district of Kirovohrad region, describes the most valuable finds and places of research.

Key words: archeology, Trypillia culture, Chernyakhiv culture, Blagoveshchensk district.

У даній роботі підведено підсумки чотирьохрічних досліджень учасниками творчого об'єднання учнівської молоді «Podolia Infariot» Центру дитячої та юнацької творчості м. Благовіщенськ долини ріки Кам'янка Благовіщенського району.

За цей період було здійснено 8 краєзнавчих експедицій, під час яких було відкрито нові поселення та локації. Серед них поселення Трипілля В1 Мечиславка, поселення черняхівської культури Мечиславка 2, Мечиславка 3, Кам'яна Криниця 1, Кам'яна Криниця 2, черняхівське поселення Мечиславка (сад), що було відкрито та досліджене Кіровоградською археологічною експедицією (кер. – Тупчієнко М. П.) ще у 2013 році, 4 незаереєстрованих кургани.

Створено кадастр нововиявлених поселень на даній території. Дана загальна характеристика виявлених поселень, які відносяться до трипільської та черняхівської культур. Попередні підсумки досліджень трипільського поселення Мечиславка були заслухані на Міжнародній науковій конференції «Стародавнє Причорномор'я», яка проходила в 2016 році у м. Одеса.

Найбільш неочікуваним для нас було виявлення трипільського поселення періоду ВІ, яке ми назвали Мечиславка. Крім того виявлено дві локації, підйомний матеріал з яких можна оцінювати як трипільський. На них потрібно в майбутньому продовжити дослідження.

Дане поселення знаходиться на правому березі невеликої ріки Маяки, між селами Мечиславка та залізничною станцією Таужна, із правого боку яру, довжиною приблизно 600 метрів, розташованого перпендикулярно до ріки.

Поселення займає площу не більше 4 гектарів, в окремих місцях спостерігаються значні скупчення обмазки, закам'янілої вохри, каолінових конкрецій. На протилежній стороні яру зафіксовано глиби виораної білої глини, знайдено також шматок тальку.

Кам'яні знаряддя представлені кулеподібними розтирачками, подібними до аналогічних на поселенні Кошаро-Олександрівка.

У нашому розпорядженні є фрагменти кремнієвого матеріалу. Це – мікроліти, відщепи, знаряддя праці з крайовою ретушню. Кремній різноманітний, різної якості – як місцевий, так й імпортований.

Цікавий кремнієвий ніж, розмірами 58 x 19 мм. Він різнокольоровий, вигнутий, очевидно такий колір та форма виникли внаслідок сильного випалу під час спалення жител.

Нами знайдено також тригранну проколку довжиною 36 мм медово-жовтого кольору (можливо, пуассон для виготовлення форми в матриці у ливарному виробництві) та наконечники стріл довжиною 24 мм витягнутої трикутної форми темно-жовтого кольору.

Форма та розмір наконечника відрізняється від наконечників, знайдених на поселенні Данилова Балка [5, с. 137], які є ромбічні, та на поселенні Сабатинівка I, де стріли трикутні та крупні [2, с. 457]. Дану форму стріл із поселення Сабатинівка I відмічає також Т. Пассек, описуючи енеоліт Побужжя. Подібні наконечники отримані під час розкопок поселення Нелівка.

У достатній мірі представлено фрагменти кераміки. Відношення орнаментованої кераміки до знайденої загальної кількості складає 64%. Колір фрагментів змінюється від світло-жовтого та помаранчевого до теракотового. Значна кількість кераміки сірих тонів, зустрічається димна кераміка, є декілька зразків перепалених фрагментів, колір яких визначити неможливо.

Знайдено два зразка димної лощеної кераміки. У трьох зразках кераміки в канелюрах збереглися залишки білої пасти, на п'яти фрагментах – сліди фарбування червоного кольору.

Досить різне гончарне тісто та товщина зразків кераміки. Фрагменти господарського посуду мають товщину від 14 мм, найменша товщина орнаментованої кераміки складає 3-4 мм, середні значення товщини стінок 5-10 мм, кількість таких фрагментів найбільша. Випал кераміки господарського призначення дещо слабкий.

Домішками до глини найчастіше є пісок та шамот. Є значна кількість фрагментів із включеннями кварциту, розміри окремих частинок якого складають 8 мм. У текстурі кухонної та столової кераміки нерідко зустрічається кварцовий пісок. Декілька фрагментів кераміки мали органічні добавки. Зустрічається незначна кількість фрагментів із добавками мушлі.

Знайдено один фрагмент із наліпом та один фрагмент ручки.

Орнаментування посуду різноманітне. Це гребінцевий, досить мілкий, та ямковий орнаменти. Значна група фрагментів орнаментована заглибленими канелюрами. Більшість із останніх глибокі та широкі, ширина окремих із них досягає 6 мм. На іншій, не меншій за кількістю груп, прослідковуються композиційні мотиви. Будуються вони головним чином за допомогою заглиблених канелюр, які доповнюються ямковим орнаментом та глибокими продовгуватими насічками, довжина яких становить 12-23 мм, глибина – 1,5 мм.

Пластика представлена двома фрагментами статуеток. Одна з них, світло-жовтого кремового кольору, ліва частинка сидячої, із зведеними ногам, підкреслено стеатопігійної жіночої фігурки. На ній частково збереглось орнаментування, виконане за допомогою двох глибоких канелюр. Вони прокреслені паралельно тулубу від грудей, у зоні бікіні під прямим кутом продовжуються на нижній частині статуетки. Композиція доповнюється двома короткими прокресленими лініями.

Гончарна глина якісна, із незначним додаванням піску та кварциту. На зламі видно невеликі пустоти – залишки від органічних добавок. Подібна пластика зустрічається на поселеннях Сабатинівка I [5, с. 93], Сабатинівка II [6, с. 92], менш подібна – на поселенні Данилова Балка [7, с. 93]. На поселенні Сабатинівка II іноді зустрічаються статуетки із трьома канелюрами. Такі статуетки характерні для даної групи поселень.

Другий фрагмент – нижня частина стоячої статуетки. Форма – конусоподібна, нерозділена, низ заокруглений із діаметром 12 мм. Максимальний поперечний розріз має форму витягнутого еліпса, дещо приплюснутото з однієї сторони, розмірами 28 x 17 мм. Фрагмент має темний колір, частково перепалений.

Домішки до глини – пісок, органіка, мушля, незначна кількість дрібного кварцу. Із обох боків є по 6 коротких та глибоких насічок, які з'єднані між собою вигнутими вниз прокресленими лініями. Очевидно в цих насічках ми спостерігаємо елементи сакрального світу давніх жителів Побужжя, адже найчастіше в трипільській культурі безліч артефактів підкоряються магійній силі чисел 2, у меншій мірі – 3, та числам, які кратні їм [6, с. 257].

Конусоподібні фігурки зустрічаються досить часто [6]. Нерозділені, без орнаменту, знайдені на поселенні Володимирівка, у них загострений низ, вони грубіші [8, с. 54]. Конусоподібні статуетки з розділеним низом та орнаментовані косими канелюрами ялинкою від вертикальної лінії знайдені на поселенні Данилова Балка [7, с. 32]. Вони перебільшено широкі в середній частині й у повздовжньому перерізі практично відразу боки будуть напівокруглені.

За пропорціями форми, типом нанесення орнаменту, знайдений нами фрагмент статуетки найбільш подібний до фігурок, знайдених у Лука-Врублевецькому поселенні. Проте там конус роздвоєний, лінії ширші, частково переходять в канелюри [2, с. 302].

Найбільш ідентична нашому зразку жіноча фігурка, знайдена та досліджена Добровольським А. В. на поселенні Сабатинівка I, знаходиться в фондах ІА НАНУ [2, с. 458]. Не виключено, що ця нижня частина подібна до хрестоподібної статуетки з поселення Березівка [8, с. 16].

Серед підйомного матеріалу є дві мідні речі – фрагмент ножа (можливо, серпа) та проколка. Проколка має довжину 25 мм, у поперечному

перерізі трикутна, із максимальною шириною сторони 5,2 мм. Навершля проколки утворене загнутою та сплесканою частиною самої проколки.

Фрагмент ножа має довжину 48 мм й ширину 16 мм. У поперечному розрізі витягнутий клин із максимальною товщиною 3,8 мм та скошеним під кутом верхом. Має тильну сторону.

Найбільша кількість піднятих нами артефактів належить до черняхівської культури. Хоча вони знайдені у різних локаціях, що розташовані на значній відстані одна від одної, ці фрагменти кераміки, за винятком 3 зразків із наліпками з поселення Мечиславка 2, що зберігаються у фондах археологічного музею ім. Нінеля Бокій, дуже подібні. Тому їхня характеристика подається узагальнено.

Під час польового сезону нами було відкрито три нових локації черняхівської культури – Козачий яр, південна околиця села Мечиславка та локація на східній периферії трипільського поселення довжиною близько 230 метрів, що тягнеться вздовж правого берега річки, а також поселення Кам'яна Криниця II.

На сьогоднішній день вже відомі також відкриті нами черняхівські поселення Мечиславка 2 та Кам'яна Криниця I. Поселення Мечиславка (сад) було відкрито та досліджено Кіровоградською археологічною експедицією (кер. – Тупчієнко М. П.) у 2013 році.

Достатньо велика група фрагментів кераміки, що є в нашому розпорядженні, дає нам змогу провести деякі статистичні порівняння. Вони були здійснені за двома показниками: опріснювачі, які додавались в гончарне тісто, та техніка випалу самого гончарного виробу. Уся піднята нами кераміка виготовлена на гончарному крузі.

Аналіз діаграм показує зменшення в два рази на поселенні Мечиславка (сад) фрагментів кераміки з органікою та шамотом. Органіка в глині більш характерна для раннього періоду, шамот є однією з етнічних характеристик кераміки пізніх скіфів та сарматів.

Кварцит зустрічається в якості опріснювача в більшості випадків у товстостінній господарській кераміці. При цьому в наявності є три фрагмента різного посуду, у яких добавками є і кварцит, і органіка. Шамот, тонко подріблений, зустрічається переважно в локаціях – Мечиславка (сад) та Мечиславка 2. Шамот великими зернами більше 3 мм є лише в двох фрагментах (дінце) – Мечиславка 2.

Подібну картину в пропорції дає порівняння типів випалу керамічного посуду. Майже у 8 раз на поселенні Мечиславка (сад) зменшується кількість фрагментів димної кераміки, дещо менше сірої кераміки. Відповідно збільшується кількість теракоти та світло-сірої кераміки.

Цікаву закономірність дає порівняння фрагментів лощеної неорнаментованої кераміки на цих двох поселеннях. Кількість її на поселенні

Мечиславка (сад) у 7 разів менша (для порівняння – 36 і 7), ніж на поселенні Мечиславка 2. Загалом у своїй статистичній масі кераміка на поселенні Мечиславка (сад) більш тонкостінна, більш одноманітна. Винятком є локації, які і дають найбільшу кількість теракоти (можна говорити, що майже вся теракота поселення зосереджена саме на цих локаціях) та фрагментів з оздоблюючими мотивами в рамках самого поселення.

Якщо порівняти характеристики кераміки з оздоблюючими мотивами, то й тут спостерігається аналогічна тенденція. Головним чином це канелюри, заглиблені та випуклі. Вони зустрічаються на обох поселеннях. Проте на поселенні Мечиславка 2 канелюри ширші, вони нечисленні, якість їх виготовлення дещо грубувата, їхня кількість одна або дві. Крім того товщина фрагментів кераміки 4-7 мм.

На поселенні Мечиславка (сад) аналогічні типи орнаменту, проте вони більш вишукані та естетичні. Зустрічаються серії заглиблених канелюр із кількістю більше 2. Фрагменти тонші, товщина їх 2-4 мм. Подібні зразки знайдено лише на локаціях. Подібні серії заглиблених канелюр по горловині горщика зустрічаються також на поселеннях Кам'яна Криниця I, Кам'яна Криниця II.

Усі вище перераховані відмінності вказують на те, що вочевидь поселення Мечиславка I більш раннє в часі, або дана локація заселялась поступово протягом певного часу.

Зустрічається декілька фрагментів ручок від господарських масивних горщиків із заглибленими невеликими канелюрами по всій довжині. Серед них є теракотові та димні. Для фрагментів кераміки характерним є незначна кількість античної кераміки, її частка від загальної кількості складає 1,5 %.

Знайдена на поселеннях черняхівського періоду в долині річки Кам'янка значна кількість фрагментів денця дозволяє провести їхню певну систематизацію. За їхньою формою усі вони можуть бути розбиті на 6 типів, як правило це господарська та кухонна кераміка.

Досить цікавими є денця семи амфор, дві із яких античні теракотові, у двох у складі тіста наявні великі частинки шамоту, що вказує на їхнє сарматське походження. При цьому одне із двох – теракотове, друге – димна кераміка.

Серед підйомного матеріалу із поселення Мечиславка I можна виділити декілька шматків перепаленого залізного шлаку, що вказує на наявність виплавки заліза в даному місці, що взагалі є характерним для черняхівських поселень Середнього Побужжя.

Серед кераміки відсутня ліпна – уся вона зроблена на крузі. Таким чином не прослідковуються етнічні риси місцевого населення. Усе це вказує на останній фази існування черняхівської культури. Цей висновок також підтверджується практично відсутністю імпоротної кераміки.

Значну насиченість по долинах річок Благовіщенського району черняхівських поселень в кінці IV ст. н.е. можна пояснити міграцією населення зі східних районів ареалу цієї культури під тиском гунів перед подальшим їх ривком за Дунай.

Отримані нами під час експедицій знахідки належать до двох великих культурно-історичних спільнот, які проживали на території України: раннього Трипілья період АІІ та черняхівської культури. Поселення останньої представляють очевидно останні фази існування цієї культури, на що вказує майже цілковита відсутність керамічного імпорту та фрагментів кераміки ручної ліпки. Не прослідковуються також етнічні риси місцевого населення.

Таким чином, виходячи із отриманих нами даних, люди на даній території із великими перервами проживали з кінця V тис. до н.е по кінець IVст. н.е.

Використані джерела та література:

1. Енциклопедія трипільської цивілізації. У 2 т. / Міністерство культури і мистецтв України, Державне підприємство Книжкова палата України імені Івана Федорова, Національна комісія України у справах ЮНЕСКО, корпорація «Національна спілка Донбасу», ЗАТ «Петроїмпекс». – К., 2004.Т.1.
2. Енциклопедія трипільської цивілізації. У 2 т. / Міністерство культури і мистецтв України, Державне підприємство Книжкова палата України імені Івана Федорова, Національна комісія України у справах ЮНЕСКО, корпорація «Національна спілка Донбасу», ЗАТ «Петроїмпекс». – К., 2004.Т.2.
3. Бурдо Н. Б. Сакральний світ трипільської цивілізації. / електронне видання/. – К., 2005.
4. Магомедов Б. В. Готи в Східній Європі // Археологія 1999. №4. – С.57–64.
5. Макаревич М. А. Середньобужська експедиція по дослідженню пам'яток трипільської культури / Археологічні пам'ятки УРСР. – 1952. – Т. IV. – С. 89-95.
6. Макаревич М. Л. Статуэтки трипольского поселения Сабатиновка II // Краткие сообщения Института археологии АН УССР. – 1954. – Вып. 3. – С. 90–94.
7. Симонович Е. О. Ранньотрипільське поселення в с. Данилова Балка на Кіровоградщині // Археологія – 1987. – Вип. 60. – С. 92-94.
8. Цвек О. В. Поселення східнотрипільської культури. – К., 2006.
9. Гимбутас М. Славяне с 750 до нашей эры до 500н.башей эры – Ранний Железный век. – М., 2007.
10. Дмитриев В. А. Керамика древнеямной культуры лесостепи Украины // Проблемы археологии древней и средневековой Украины. ТД. – Харків. – 1995. – С. 26–27.
11. Черняев И. Г. Северо-Западное Причерноморье во второй половине II тис. до н.э. К.: Наукова думка, 1985. – С.171.

Микола Тупчієнко*

м. Кропивницький

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ФОРТЕЦІ СВ. ЄЛИСАВЕТИ (1994–2019 РР.)

Темою статті є археологічні дослідження та цінні знахідки на території фортеці святої Єлисавети, розташованої у місті Кропивницький. Стаття розповідає про перебіг дослідження та реконструкцію вигляду деяких старовинних споруд фортечного комплексу.

Ключові слова: археологічні дослідження, фортифікація, фортеця св. Єлисавети, м. Кропивницький.

Археологічні розкопки у фортеці св. Єлисавети були вперше здійснені у 1994 році автором даного тексту. У результаті проведених протягом майже двох тижнів археологічних досліджень (з 3 по 14 липня 1994 р.): виявлено північну та західну стіну порохового погребу, перший наземний вінець дубового зрубу, надзвичайно цікаву систему осушування та вентиляції цієї споруди.

Виявлена система складалася з глиняно-золистих фальшстін, розташованих паралельно стінам котловану погребу на відстані 0,20-0,30 м. від останніх. Таким чином, створювалися оптимальні умови для вентиляції та осушування шляхом обсервції.

На основі всіх цих даних можна говорити про загальну конструкцію погребів та етапи його спорудження. Він являв собою заглиблену в землю східчасту споруду, дерев'яний зруб якої був заглиблений у землю на 1,6 м. від сучасного рівня або 1,12 м. від похованого ґрунту XVIII ст., і лежав на материковій сходинці шириною 0,5-0,7 м. Водостійкість дерев'яних стін зрубу була забезпечена шаром деревного вугілля та шлаку, засипаного між ними й земляними стінами котловану. Таким чином, висота зрубу сягала 1,112 м, а нижче материкової сходинки, на якій лежав зруб, знаходився основний об'єм приміщення погребу, заглиблений у материкову глину. У котловані була зроблена система осушування, яка складалася з додаткових стін, споруджених із шарів деревного вугілля, шлаку та глини. Глибина котловану від нижнього рівня зрубу – 1, 8 м. Відповідно висота фальш стін – 1,5 м, а ширина – 0,5 м. Підлога була викладена лагами, таким чином, що вони утворювали квадрати, площа всередині яких також

* Тупчієнко Микола Петрович, доцент кафедри історії, археології, інформаційної та архівної справи Центральноукраїнського наукового технічного університету, кандидат історичних наук.

була заповнена вугіллям та обмазана глиною. Решток дерев'яної підлоги не виявлено.

Під час розкопок було відмічено ще один цікавий факт. Виявилось, що погріб мав бути значно довшим, і котлован у напрямі захід-схід був викопаний значно більшим, ніж потрібно. З невідомих причин розміри погребу було зменшено, тому західну частину котловану було засипано мішаним ґрунтом (переважно глиною з котловану) і втрамбовано так, що на ньому було закладено західну стіну зрубу споруди. Через фрагментарність розкопок точні розміри погребу не були встановлені.

Його дах знаходився на одному рівні з денною поверхнею землі. Він був споруджений із накату дубових колод, засипаних зверху глиною. Його обгорілі рештки чітко простежувалися в розрізі східної стінки розкопу.

Матеріали побутової культури, які були знайдені в заповненні погребу, визначаються крайньою бідністю: лише кілька черепків кухонного посуду XVIII ст. та фрагменти різної форми цегли цього часу. Така бідність знахідок у місці, що могла правити протягом тривалого часу, після пожежі, смітником, тобто місцем куди викидались всі непотрібні чи зіпсовані речі у фортеці, пояснюється двома причинами: 1) незначною площею розкопу; 2) відсутність активного життя в самій фортеці після її роззброєння в 1784 р. Сам погріб, очевидно, також був спалений як непотрібний після роззброєння фортеці.

Паралельно з розкопками порохового погребу була закладена розвідувальна траншея (2х17 м) уздовж куртини між Троїцькими воротами та бастіоном св. Петра. Мета прокладання траншеї – відкрити одну з двох криниць, які були у фортеці. Глибина траншеї на кінець розкопок сягала 1,4 м (Креслення 10). Ці дослідження не мали позитивних результатів, тобто криницю не було виявлено. Але у заповненні траншеї на глибині 1,1-1,3 м зафіксовано скупчення будівельного сміття (фрагменти цегли, вапнякового фасадного каменю, колон), побутового сміття (фрагменти скляних чарок і штофа, російська монета 1735 р., фрагмент великого мідного натільного хреста) – матеріал, що датується XVIII ст. – поч. XIX ст.

Відповідно виникає питання, при будівництві якої споруди з'явилися ці будівельні відходи? Як відомо, до к. XVIII ст. у фортеці всі споруди були дерев'яними, лише в 1798 р. було прийнято проект кам'яної забудови фортеці, який так і не було реалізовано. Зокрема, за цим проектом мала відбудовуватися церква св. Трійці. Дані про її будівництво суперечливі: за одними вона не відбудовувалася, за іншими – вона була закладена, але не збудована. Наявність фрагментів фасадних каменів та колон серед сміття вказує, що будувалася адміністративна чи культова споруда. Відповідно виникає гіпотеза, що знайдені тут рештки будівельних матеріалів і є відходами будівництва кам'яної церкви, або ж кам'яної каплиці, що була

збудована на місці дерев'яної церкви після 1813 р. Із певністю це можна буде стверджувати лише після розкопок місця розташування церкви. Але оскільки це місце нині знаходиться під покриттям сучасної дороги, то такі розкопки в найближчий час видаються малоімовірними.

Підсумовуючи результати перших археологічних розкопок фортеці, можна констатувати, що вони були в цілому позитивними: знайдено рештки будівлі сер. XVIII ст., знайдено свідчення кам'яного будівництва у фортеці у к. XVIII – поч. XIX ст., знайдено забуте німецьке кладовище 1941–1944 рр.

Наступні археологічні дослідження в межах фортеці були здійснені у 2018 та 2019 рр. У 2018 р. експедицією ОАСУ було закладено чотири шурфи в межах місця розташування комендантського будинку, а пізніше – посольського будинку або будинку Г. Потьомкіна. Мета закладання шурфів – виявити межі будинку, зафіксувати культурний шар XVIII ст., елементи інтер'єру. Шурфи розмірами 2х1х1,2 м. Виявлено культурний шар товщиною 0,5 м, який містив ковальські вироби, фрагменти кераміки, скло XVIII ст., а в шурфі № 1 виявлено також розвал грубки з пічної цегли, обкладеної полив'яною плиткою світло зеленого кольору. Крім того у шурфі № 4 було виявлено фрагмент вінець скіфської ліпної посудини IV ст. до н.е. Розкопки засвідчили відсутність дерев'яних констукцій зрубів будівель, але дали можливість зафіксувати культурний шар зазначеного періоду та конструктивні елементи інтер'єру – грубку.

У 2019 р. в районі Троїцьких воріт на замовлення мерії міста експедицією ОАСУ були закладені 2 перпендикулярні траншеї з метою виявлення однієї з двох криниць фортеці. Траншеї були розташовані хрестоподібно, орієнтовані за сторонами світу. Довжини траншей – 8 м, ширина 0,6-0,8 м, глибина 2 м. У місці пересічення траншей вивили заглиблену в землю цегляну споруду з бетонованою підлогою 80-х рр. XX ст. – господарча споруда поліклініки. Місцезнаходження цієї споруди, погодні умови та обмежений ресурс дослідження не дозволив провадити його далі. Місце розташування криниці залишилося не виявленим.

Сказане є узагальненням нинішнього стану археологічного вивчення фортеці св. Єлисавети. У майбутньому необхідно уточнити й виявити місця знаходження та конструкцію гаупвахт, двох криниць, конструкцію валів, а також споруди, із якими пов'язане будівельне сміття в культурному шарі розкопів.

Використані джерела та література:

1. Бокій Н. М., Брайченко О. Д., Куценко Л. В. До джерел історії краю. – Кіровоград 1994. – 186 с.
2. Кизименко П. М. Єлисавет[град]. Історія. // Кизименко П. М. Пам'ять степу. – Кіровоград: Поліграфічно-видавничий центр «Мавік», 2003. – С. 16–117.

3. Тупчієнко М. П. Проблеми музеєфікації фортеці св. Єлисавети та створення історико-архітектурного музею-заповідника історичного центру м. Кіровограда. // Проблеми вивчення історії міста Кіровограда. (до 240-річчя заснування міста). Доповіді ювілейної конференції. Вересень 1994 р. – Кіровоград, 1994. – С. 48–53.

Владислав Шатковський*

м. Кропивницький

СУЧАСНИЙ СТАН ОБ'ЄКТІВ АРХЕОЛОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ

(на прикладі Кіровоградської області)

Дане дослідження присвячене сучасному стану об'єктів археологічної спадщини, процесам руйнації антропогенного характеру. На прикладі Кіровоградської області розкривається питання стану збереження та охорони культурної спадщини, недотримань законодавства України в сфері охорони археологічної спадщини.

Ключові слова: Археологічна спадщина, стан збереження, об'єкт культурної спадщини, землі сільсько-господарського призначення, грабіжницький розкоп, забудова, Закон України, розвідки.

This study is devoted to the current state of archaeological heritage sites, the processes of anthropogenic destruction. The example of Kirovohrad region reveals the state of preservation and protection of cultural heritage, non-compliance with the legislation of Ukraine in the field of protection of archaeological heritage.

Важливе місце в розвитку археологічної науки займають процеси виявлення, збереження та захисту археологічної спадщини. Однак, зі здобуттям незалежності археологічна наука розвивалась за рахунок дослідників-ентузіастів на фоні руйнації та знищення охоронних структур попередніх часів. На прикладі Кіровоградської області пропонуємо розглянути сучасний стан збереження об'єктів археологічної спадщини в Україні.

Основними чинниками руйнації об'єктів культурної спадщини залишаються декілька факторів, серед яких вагомим є перебування об'єктів культурної спадщини в землях сільськогосподарського призначення.

* Шатковський Владислав, науковий співробітник сектору обліку та охорони пам'яток Кіровоградського обласного краєзнавчого музею.

Розвідки О. П. Орлика в Олександрійському районі Кіровоградської області в 2013 році в межах басейну річки Інгулець показали, що поселення «Тарасівка» та «Іванівка» перебувають в межах земель сільськогосподарського призначення, внаслідок чого планомірно руйнується культурний шар. Дослідник повідомляє про велику кількість підйомного матеріалу, що складає понад 200 одиниць керамічних фрагментів, предметів побуту. Паралельно дослідник проводив розвідку поховальних споруд Олександрійського району і зазначає, що переважна кількість обстежених пам'яток та об'єктів археології перебуває в приватному землекористуванні, що, відповідно, вплинуло на стан збереження об'єктів археології. За даними дослідника 70-80% об'єктів археологічної спадщини перебуває в межах сільськогосподарському обробітку, і висота насипів, відповідно, за чверть століття зменшилась на 0,3-0,7 метрів. Процес постійної обробки поверхні курганного насипу сільськогосподарською технікою призводить до руйнівних наслідків [Орлик 2014, с.116].

Дані спостереження також проводить В. В. Собчук, який за результатами археологічних розвідок у 2011, 2013–2014 років пояснює вибірковість досліджених об'єктів культурної спадщини. Протягом 2011 року лише по Кіровоградській області дослідником виявлено 98 об'єктів археологічної спадщини. У порівнянні з 2013-2014 роками кількість обстежених пам'яток на території Кіровоградського району Кіровоградської області складає 261 насип. Дослідник зазначає, що на момент публікування публікацій, загальна кількість обстежених об'єктів складала 454 одиниць, серед яких 410 об'єктів археології та 44 пам'ятки місцевого значення. Переважна більшість даних об'єктів перебуває в межах сільськогосподарського обробітку, що звісно негативно впливає на стан збереження. Існує велика імовірність, що в майбутньому кількість об'єктів суттєво зменшиться [Собчук 2015, с. 114–116]. На сьогоднішньому етапі кількість об'єктів археологічної спадщини становить понад 2500 одиниць, і з кожним роком їхня кількість збільшується.

За результатами вивчення актів технічного стану об'єктів культурної спадщини можна констатувати руйнацію 50% об'єктів археології та завдання курганним насипам непоправні пошкодження сільськогосподарською діяльністю. Дана тенденція стосується і поселень, культурний шар яких знаходиться на відносно малій глибині залягання і потребує планованих охоронних досліджень або повного виводу із земель сільськогосподарського призначення.

Важливу роль в сучасному стані об'єктів культурної спадщини займає місце грабіжницька діяльність. Випадки виявлення даного явища фіксується як в поховальних комплексах, так і в поселеннях. На сучасному етапі проблема грабіжницької діяльності на об'єктах культурної спадщини

ни стала катастрофічною. Приклади знаходжень артефактів можна зустріти як на сучасних «блошиних» ринках, так і на популярних антикварних платформах, які виступають лише методом збагачення за рахунок культурного надбання держави. Приклади руйнації об'єктів культурної спадщини зафіксовані в Новомиргородському, Кіровоградському, Голіванівському Новгородківському, Новоукраїнському та інших районах Кіровоградської області.

Одним із таких випадків – курган №17 пам'ятка археології місцевого значення, охоронний номер пам'ятки 2350/17, Коробчинської сільської ради Новомиргородського району Кіровоградської області. У центрі кургану фіксуються сліди незаконної грабіжницької діяльності у вигляді трьох ям. На поверхні розташовані залишки поховань у вигляді значної кількості кісток людини, верхні та нижні кінцівки, таз, хребет, черепи та залишок поховальних конструкцій у вигляді значної кількості каміння [Собчук, Рожко, № 1843 від 26.07. 2019 року]. Відповідно до ситуації органи місцевого самоврядування звернулись до правоохоронних органів з метою виявлення грабіжників, відповідно було заведена кримінальна справа по факту знищення пам'ятки, відбувались слідчі дії, про що свідчить звернення поліції до відділу культурної спадщини Новомиргородського району Кіровоградської області з метою підтвердження правового статусу, однак порушників не виявлено.

У 2016 році О. П. Орлик за результатами розвідок зазначає, що відбувається процес активного розвитку грабіжницьких пограбувань курганних насипів, що в свою чергу руйнує загальну картину людського розвідку в даній адміністративно-територіальній одиниці. Так, при проведенні розвідок в Бобринецькому районі Кіровоградської області в відвалах грабіжницьких розкопів виявлено артефакти, реставраційний процес яких зайняв більше року, що є свідченням впливу природних чинників на об'єкт у випадку постійних зовнішніх впливів природи [Орлик 2016, с. 117]. Варто зазначити, що по факту відсутня жодна кримінальна справа, яка доведена до відповідальності грабіжників за фактом знищення або суттєвого пошкодження пам'ятки, переважно, грабіжники мають лише штраф чи попередження.

Стаття 298 Кримінального Кодексу України дозволяє привести до кримінальної відповідальності за знищення об'єктів культурної спадщини. Відповідно науковими співробітниками Запорізького юридичного інституту В. К. Антошкіним, В. Ю. Мурзіним і В. О. Тараном проведено масштабне дослідження результативності роботи правоохоронних органів, суть якого оцінити реальну кількість правопорушень за фактом руйнації об'єктів культурної спадщини. Представникам правоохоронних органів всіх областей країни було надіслано листа з метою надання інформації про кількість і стан справ, відкритих за статтею 298 кримінального кодек-

су України на момент його отримання. У результаті дослідники виявили парадоксальну ситуацію – більшість кримінальних справ на підставі пункту 3 статті 206 кримінально процесуального кодексу України припинили свою діяльність. Їх було закрито й, звісно, відповідальність за руйнування пам'яток ніхто не поніс, що в свою чергу породило широке поширення грабіжницької діяльності в країні, адже правоохоронні органи не займаються активно кримінальними провадженнями, що відкриваються внаслідок звернення фахівців до правоохоронців. На їх погляд це даремно витрачений час на створення протокольних процедур.

Лише в окремих випадках є факти повернення цінностей державі. Так, у 2002 році повернуто артефактів на суму 2 млн доларів, та чи правомірно оцінювати невелику вдачу з повною бездіяльністю, враховуючи той факт, що в мережі інтернет проводяться різноманітні торгові операції з придбання чи продажу артефактів, чи, наприклад, відкрито торгові точки, що містять предмети з археологічних пам'яток. Під час прогулянки по блошиному ринку Києва виявлено мінімум три точки збуту артефактів. Звісно, знайдеться велика кількість відмовок на те, що це предмети антикваріату, а всі можливі випадки залучення правоохоронних органів до затримання продавців старовини отримують лише штраф або попередженням. На додачу дані повернуті артефакти вирвані з контексту і втрачені для науки. Лише деякі дослідники використовують матеріал грабіжників, намагаючись встановити місце виявлення артефакту, матеріал та часову приналежність артефакту.

Як правило грабіжники мають краще оснащення і мають прямі ринки збуту у вигляді приватних колекціонерів. Складається враження, що на ментальному рівні громадян, приватне колекціонування має на меті підтвердити статус колекціонера та залишається предметом хизування перед оточуючими, як висновок – держава на даному етапі не в силах побороти активну грабіжницьку діяльність.

Вагомим місцем в руйнації археологічної спадщини є діяльність міської забудови, прокладання комунікацій, транспортних шляхів сполучення тощо. Прикладом такої діяльності є руйнування поселення скіфського часу Гостинне 1 в Знам'янському районі Кіровоградської області. При прокладенні об'їзної дороги міста Знам'янка, відповідно до акту технічного стану від 19 вересня 2017 року зазначається, що в результаті побудови автомобільної дороги було прокладено траншею завширшки 40 метрів та глибиною від 1 м до 5 м, в результаті даної дії зруйновано ряд споруд скіфського часу, а саме житло та 7 господарських ям, що за топографічними ознаками місцевості та археологічними звітами відповідає поселенню Гостинне І, що станом на 19 вересня 2017 року на земельній ділянці, де археологами з міста Кропивницький проведено охоронні археологічні до-

слідження пам'ятки, поновлено будівельні роботи, пов'язані з прокладенням дороги, що остаточно зруйнувало залишки поселення [Собчук, Колос № 1 від 19.09.2017 року]. У подальшому відповідальність за руйнування пам'ятки жоден з порушників не поніс, і далі області справа не набрала своєї значущості.

Згідно з коротким звітом М. П. Тупчієнка знищені під час будівництва автомобільної дороги археологічні об'єкти розташовані за 160 метрів на південь від давнього цвинтаря, що, відповідно, дозволяє розширити межі поселення Гостинне I і розглядати їх як частину даного поселення. На момент завершення охоронних робіт профілі господарських ям 1 та 8 залишилися недослідженими.

Планувалось і продовження археологічних досліджень напівземлянки № 2 [Тупчієнко 2017, с. 5], однак в обхід археологів продовжилась побудова дороги, довести причетність певних осіб до цієї справи було неможливо в зв'язку бездіяльності правоохоронних органів.

Інший приклад – створення насипної дороги в межах об'єкта археології – поселення Черняхівської культури. Відповідно до Акту технічного стану на об'єкт культурної спадщини № 28 від 25 липня 2013 року Поселення черняхівської культури Андріївка 7 обстежена В. В. Собчуком та С. С. Федоровим.

Південно-західна ділянка поселення знаходиться в користуванні водогосподарського підприємства, а через східну частину поселення проходить насипна дорога, підсипана дрібними фракціями каміння; по бокам дороги проходять заглиблення, у яких зафіксовано велику кількість підйомного матеріалу, представленого у вигляді знарядь праці з кременю та фрагментів посуду, частина яких має досить свіжий злам, що свідчить про вагомий пошкодження частини поселення внаслідок спорудження дороги [Собчук, Федоров № 28 від 25 липня 2013 року]. Схожі приклади зустрічаються в Черкаській, Запорізькій, Київській та інших областях країни.

Також цікавим є випадок повної забудови в місті Кропивницький по вулиці Курганній, 56, де було розташовано пам'ятку археології місцевого значення – курган № 6 (охоронний №2320). На момент обстеження в 2011 році на місті насипу в північній частині розташовано житловий будинок, в південній – асфальтована дорога. При повторному огляді в 2019 році стан збереження залишився незмінним.

Вагомий вплив на збереження культурної спадщини має діяльність великих компаній, які можуть собі дозволити порушувати чинне законодавство.

Схожий випадок зафіксовано на Новомиргородщині й описано в публікації М. Беленко, Ю. Грицик, В. Колибенко, М. Осипенко «Розвідки національного музею Історії України», що розповідає про фактичне зни-

щення кар'єром, що утворився внаслідок створення дамби, пункту Турія 2. В одній зі стінок котловану було виявлено залишки господарської ями, кераміка з якої дає можливість зарахувати її до черняхівської культури. [Беленко 2017, с.115]. Виявляється, наявність великого капіталу дозволяє порушувати законодавство, адже розуміння певних прогалин в законодавстві та імовірно певних корупційних дій призводить до абсолютного ігнорування чинного законодавства. Звісно, такі випадки негативно впливають на імідж держави, проте дані процеси далі обласної одиниці не просуваються в інформаційному просторі. Фактично це лише констатація доконаного факту.

Отже відповідно до спостережень, констатується факт про критичний стан збереження об'єктів археологічної спадщини: кожного року відбувається руйнація значної кількості пам'яток, що утворюють велику кількість білих плям в археологічному минулому краю. Повторний моніторинг певних територіальних одиниць показав основні зміни в стані збереженості й підтвердженні в різних актах технічного стану, цитування яких призвело б до появи максимально повної археологічної карти, однак незахищеність перед законом об'єктів археології та абсолютна байдужість правоохоронної системи змушують дослідника шукати шляхи вирішення проблем без залучення фінансової складової держави. Головними руйнівними чинниками об'єктів культурної спадщини залишається сільськогосподарське руйнування об'єктів внаслідок проведення механізованого обробітку земельної ділянки. Наступним фактором залишається проведення грабіжницьких розкопок і тенденція до збільшення кількості таких випадків. Бездіяльність правоохоронних структур, пам'яткоохоронних органів призводить до активізації нелегального колекціонування археологічних артефактів і негативно впливає на формування інформаційної бази з історії населення певного краю. Не менш вагомим залишається руйнація об'єктів внаслідок забудов, де по факту пам'ятка руйнується, стираючи безцінну інформацію про населення, а відповідна повноцінна реакція державних структур відсутня.

Використані джерела та література:

1. Антошкіна В. К., Мурзін В. Ю., Таран В. О Охорона культурно-історичної спадщини у світлі сучасного законодавства України/ Антошкіна В. К., Мурзін В. Ю., Таран В. О//. – Донецьк «Юго-Восток», 2011. – С. 14–33.
2. Беленко М., Грицик Ю., Колибенко В., Осипенко М. Розвідки національного музею Історії України / Беленко М., Грицик Ю., Колибенко В., Осипенко М.// Археологічні дослідження в Україні 2017 р. — Київ: ІА НАН України, 2019. – С. 115.
3. Орлик О. П. Розвідки на території Олександрівського та Олександрійського р-нів. Кіровоградської обл. /Орлик О. П. // Археологічні дослідження в Україні 2013 р. – К. ІАНАУ, 2014. – С. 162.

4. Орлик О. П. Розвідки на Кіровоградщині /Орлик О. П. //Археологічні дослідження в Україні 2016. Київ: ІА НАН України, 2018. – 117.
5. Собчук В. В. Розвідки у Кіровоградській області /Собчук В. В. // Археологічні дослідження в Україні 2014. – К «Стародавній світ», 2015 – С.114–116.
6. Закон України Про охорону культурної спадщини [Електронний ресурс] -режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14> (05.04.2020).
7. Кримінальний кодекс України [Електронний ресурс] – режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (20.05. 2020).
8. Кримінальний процесуальний кодекс України [Електронний ресурс] – режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (20.05.2020).
9. Собчук, Колос. Акт технічного стану об'єкта культурної спадщини № 1 від 19 вересня 2017 року – архів ПП «Археолог», 2017 р.
10. Собчук В. В. Звіт про археологічні розвідки на території Кіровоградського району Кіровоградської області в 2011 році – Архів Інституту археології НАН України, 2012 р.
11. Собчук В. В. Довідка про інвентаризацію пам'яток та об'єктів археології на території Соколівської сільської ради Кіровоградського району Кіровоградської області Архів Соколівської сільської ради Кіровоградського району Кіровоградської області, 2018.
12. Собчук, Рожко, Височин. Акт технічного стану пам'ятки археології № 1843 від 26 квітня 2019 року - приватний архів ПП «Археолог», 2019 р.
13. Тупчієнко.М.П Короткий звіт про результати археологічного дообстеження об'єктів на поселенні Гостинне 1 Знам'янського району Кіровоградської області 2017 Інститут археології НАН України, 2017 р.

Андрій Бутко*

м. Світловодськ

ІСТОРИКО-ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ ДОСЛІДЖЕННЯ ДОКУМЕНТІВ З ПРАВ ВЛАСНОСТІ НА «ГРУНТИ» ЗАДНІПРОВСЬКОЇ ТЕРИТОРІЇ ГЕТЬМАНЩИНИ XVII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТ.

Розглядається історико-джерелознавчий аспект дослідження документів з прав власності на природні угіддя та господарські об'єкти «Задніпрських місць» Гетьманщини як складової частини джерел з історії

* Бутко Андрій Олександрович, директор Світловодського краєзнавчого музею, аспірант кафедри суспільних наук, інформаційної та архівної справи Центральноукраїнського національного технічного університету.

заселення та господарського освоєння цієї території протягом XVII – першої половини XVIII ст.

Ключові слова: територія «Задніпрських місць» Миргородського та Полтавського полків Гетьманщини, природні угіддя, документи з прав власності на «грунти».

Джерельну базу цього дослідження складають документи з прав власності на задніпровські «грунти» Гетьманщини. Окремі документи чи записи до реєстрів польського, гетьманського, російського походження відносяться до діловодної документації Речі Посполитої та Гетьманщини й в основному є письмовими актами придбання майна у приватну власність. Основними джерелами дослідження є матеріали Генеральної військової канцелярії, що зберігаються у фондах ЦДІАК України та містять у своєму складі документи (у переважній більшості це копії) з прав власності на задніпровські «грунти» Миргородського полку (та давніші – Чигиринського полку) (ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 11437). Матеріали збірки документів про утворення Нової Сербії з колекції О. М. Лазаревського, що зберігаються у фонді ІР НБУВ містять в своєму складі документи Полтавського полку на задніпровські «грунти» (ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 631. Д. 59303-59347).

Відомості з них, у певній мірі, проливають світло на питання, пов'язані з історією заселення та господарського освоєння території «Задніпрських місць» Гетьманщини протягом XVII – у першій половині XVIII ст. Цінність відомостей про власників земельних та інших володінь, а також їхніх попередників та наступників – це, насамперед, можливість отримати документально підтверджену інформацію про походження назв місцевих топонімів, більшість із яких безпосередньо пов'язані також з історією поселень на території краю. Топоніми доповнюють особисті відомості про власників слобід, хуторів, пасік, земельних та інших володінь (байраки, лісові стінки, млини, греблі, ґрунти, орні поля, сінокоси, острови, озера, рибні та звірині ловлі тощо), що зустрічаються в документах, та часті згадки про попередніх і наступних власників, із зазначенням імен та соціально-службового статусу відповідних осіб. У багатьох випадках вони являються правонаступниками за принципом спадкоємності та родинних зв'язків. Згадки в документах про сотенну старшину Гетьманщини поповнюють відомості щодо років зайняття нею відповідних службових посад. Купчі на задніпровські «грунти» подають відомості про використання місцевим населенням при розрахунках під час операцій купівлі-продажу природних угідь та господарських об'єктів, певних грошових одиниць та грошових знаків, та ціни на них в польсько-литовських і російських грошових одиницях, що в той час були в обігу на території Гетьманщини.

Вивчення історичних відомостей текстів документів дає підстави під-

твердити історичну тезу, що з початку 40-х рр. XVIII ст. генеральна старшина Гетьманщини та полкова старшина Миргородського й Полтавського полків за схваленням російського імперського уряду на задніпровській території посилюють та поширюють політику колонізації в її глиб від річок Дніпра і Тясмину в напрямку річок Синюхи і Бугу. Проте визначальним чинником заселення та господарського освоєння території «Задніпрських місць» являлась так звана «народна колонізація», оскільки переважна більшість документів з прав власності належить рядовим козакам, але під постійним контролем з боку козацької полкової та сотенної старшини Гетьманщини.

У результаті узагальнення наявних у документах з прав власності історичних відомостей підтверджено той факт, що попервах «ґрунти» (у це широке поняття в період XVII – першої половини XVIII ст. входили земельні, водні, лісові природні угіддя) відходили до посадових осіб, козацької старшини, козаків та поселян на правах займанщини, або надавались за службу, а пізніше вже почали і продаватись, передаватись у спадок, даруватись. Усі ці операції потрібно було юридично закріпити, тобто отримати письмове підтвердження від міських, сотенних, полкових, генерального урядів. Таким чином, на руках у власників з'являються посвідчувальні документи про право власності на «ґрунти» – урядові кріпості, купчі, універсали, духовні та дарчі записи та ін.

Дослідження документів з прав власності на задніпровські «ґрунти» Миргородського і Полтавського полків дають нам можливість скласти певне уявлення про право власності – володіння, користування та розпоряджання природними угіддями та господарськими об'єктами, юридичний процес при переході права власності на них протягом XVII – першої половини XVIII ст. Документи містять багатий фактичний історичний, юридичний, економічний, філологічний, топонімічний, іменний та генеологічний матеріали.

Використані джерела та література:

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. Т. 10. ред. Г. Ф. Карпова. СПб: тип. Пантелеевых, 1878. – 838 с.
2. Иванов П. А. (1897). Материалы по истории Запорожья в XVIII в. Записки Одесского общества истории и древностей. Т. XX. – Одесса. – С. 60–100.
3. ІР НБУВ (Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського). Ф. І. Спр. 631. Д. 59303-59347.
4. Материалы для истории Южнорусского края в XVIII веке (1715–1774), извлеченные из старых дел Киевского губернского архива А. А. Андриевским. Одесса, 1886. – 433 с.
5. Пивовар А. В. Поселення Задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII століття. Київ: Академперіодика, 2003. – 336 с.

6. Пивовар А. В., Бутко А. О., Дідик В. Ф. Документи з прав власності на «задніпрські ґрунти». – Рукопис.
7. Полонська-Василенко Н. Д. Заселення Південної України в половині XVIII століття (1734–1775). Ч. 1. Заселення Нової Сербії та Слов'яносербії. Мюнхен: Український вільний університет, 1960. – 222 с.
8. Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства). 1569–1673. Упорядн.: Г. Боряк, Г. Вайс, К. Вислобоков, Л. Демченко, П. К. Грімстед, В. Кравченко, В. Страшко, Н. Яковенко. – Київ, 2002. – 983 с.
9. Сіцова О. В. Витоки і початковий етап колонізації південних земель Правобережжя і приєднання їх до Гетьманщини (перша третина XVIII століття). Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. Вип. 74–76, 2004. – С. 37–40.
10. ЦДІАК України (Центральний державний історичний архів України, м.Київ). Ф.51. Оп. 3. Спр. 11437.
11. Шамрай С. До історії залюднення Степової України в XVIII столітті (Крилівщина і Лизаветщина). Записки історико-філологічного відділу ВУАН. Кн. XXIV. – Київ, 1929. – С. 207–302.
12. Шиян Р. «Фронтір зовнішній» і «фронтір внутрішній»: концепція південноукраїнського прикордоння між 1680-ми-1750-ми роками. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Вип. XXXII. Запоріжжя: ЗНУ, 2012. – С. 96–105.

Алла Медоренко*

м. Світловодськ

ІСТОРІЯ ОРГАНІЗАЦІЇ І ДІЯЛЬНОСТІ СВІТЛОВОДСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО МІСЬКОГО АРХІВУ ЗА 1963–1991 РОКИ

Статтю присвячено одній зі сторінок історії міста Світловодськ – створенню та діяльності Світловодського міського архіву від 1961 року і до сьогоднішніх днів; у статті висвітлено головні етапи становлення та основні досягнення колективу установи на ниві архівної справи.

Ключові слова: архівна справа, міські архіви, м. Світловодськ, Державна архівна служба України.

Вивчення теми «Історія організації і діяльності архівного відділу апарату виконавчого комітету Світловодської міської ради» дуже цікава та

* Медоренко Алла Геннадіївна, начальник архівного відділу Світловодської міської ради.

важлива, тому що дозволяє простежити етапи розвитку архівного справи в Кіровоградській області та в цілому по Україні на прикладі невеличкого міста.

Місту Світловодську 66 років. Його протяжність – 12 км, кількість мешканців станом на 01.01.2020 р. – 42 тис. Місто побудоване на березі Кременчуцького водосховища та на берегах р. Дніпро.

На підставі Постанови Ради Міністрів від 25 березня 1954 року №503 було розпочато будівництво Кременчуцької ГЕС. Селище гідробудівельників, с. Табурище та місто Новогеоргіївськ, перенесене із зони затоплення, будувалися як один адміністративний центр із назвою с. Хрущов (у 1962 – році перейменовано в м. Кремгес, а в 1969 році – у м. Світловодськ).

На підставі рішення об'єднаної сесії Хрущовської селищної Ради та Новогеоргіївської міської Ради від 20 квітня 1961 року була створена єдина міська Рада та затверджена її структура, в якій був передбачений міський державний архів.

У роботі Світловодського міськархіву чітко простежуються 4 етапи.

Перший етап охоплює хронологічні межі з 1961 року по 1969 рік. На цьому етапі міський архів організовував свою роботу: складав списки джерел комплектування, забезпечував відомчі архіви (архівні підрозділи) нормативно-методичною літературою, вирішував господарчі питання, укріплював матеріально-технічну базу архіву, створював оптимальні умови зберігання документів.

Окреме архівосховище архіву було надано виконкомом міської ради 19 серпня 1964 року. Воно розташовувалося в напівпідвальному приміщенні будівлі виконкому загальною площею 45 кв.м та було обладнане дерев'яними стелажми. Протипожежний захист забезпечувався за допомогою вогнегасників, протипожежного рукава від крану з водою, дверей, оббитих металом.

Другий етап починається з 1970 року, коли на підставі розпорядження міськвиконкому від 05 березня 1970 року № 8 при міському архіві створюється господарсько-технічна група в складі 4-х осіб, і закінчується приблизно у 1980 році.

Основними завданнями на цьому етапі розвитку було впорядкування документів постійного зберігання на підприємствах, в установах та організаціях.

До 1980 року були впорядковані документи джерел комплектування по 1975 рік включно, що дозволило посилити роботу щодо комплектування міського архіву, подальшого поліпшення умов їх зберігання, у тому числі на підприємствах і в організаціях міста.

Починається третій етап розвитку міського архіву.

Перші документи надійшли до архіву 18 серпня 1964 року від Будівельно-монтажного управління «Кременчукгесбуд» за 1954–1958 роки в кількості 87 справ (фонд № 1), а через 20 років у міському архіві налічувалося 57 фондів та

10649 справ Національного архівного фонду.

Документи, які надходили для зберігання, відображали розвиток 17 галузей господарства, освіти та культури.

Найбільша кількість справ відкладалася у фондах підприємств енергетичної промисловості (Кременчуцької ГЕС, в/о ДЄБП, завод «Спецалізобетон»), що складало 23% відсотки від загальної кількості. Також були представлені такі галузі господарства:

- ◆ машинобудування та машинообробка – 17%;
- ◆ деревообробна промисловість та водне господарство – 8%;
- ◆ освіта, наука, культура – 10%;
- ◆ комунальне господарство – 8%;
- ◆ профспілкові та громадські організації – 7%.

Забезпечення комплектування потребувало пильної уваги та контролю за роботою відомчих архівів з боку міського архіву. Контроль забезпечувався такими формами роботи, як проведення перевірок, нарад-семінарів тощо.

Добре зарекомендували себе й громадські огляди зберігання документів. У 1985 році вперше Світловодський міський архів взяв участь у Всесоюзному громадському огляді стану зберігання документів у державних та відомчих архівах. Відповідно до рішення Світловодського міськвиконкому від 27 грудня 1984 року № 421 комісією з проведення огляду було вивчено фактичний стан зберігання документів та опрацьовані конкретні заходи з поліпшення розвитку архівної справи в місті.

Підсумком проведеної роботи стало 100% забезпечення архівів підприємств та організацій міста окремими приміщеннями, їх обладнання металевими та комбінованими стелажми, введення 5-ти штатних одиниць, встановлення телефонного зв'язку в окремих архівах.

Світловодський міський архів був обладнаний охоронно-пожежною сигналізацією з виведенням її на центральний пульта спостереження, картонажами для документів та металевими стелажми.

У центрі уваги міського архіву завжди була робота з кадрами.

Перший працівник міського архіву Ковальова Л. В. була призначена на посаду у квітні 1961 року. Саме вона організувала роботу архіву, прийняла перші документи, завела облікову документацію.

Наказом з особового складу голови міськвиконкому від 04 січня 1968 року завідуючим міським архівом був призначений Випирайло Г. П. Під його керівництвом Світловодський міський архів багаторазово ста-

вав переможцем обласних архівних конкурсів: на краще архівосховище, на кращі умови зберігання документів, на кращий архів.

Архівістом I категорії прийшов на роботу випускник архівного факультету Київського університету С. І. Шевченко, який згодом очолив Державний архів Кіровоградської області.

З 1984 року на чолі архівної справи в місті знаходиться історик-архівіст Медоренко А. Г.

У 1991 році Україна здобула незалежність і архівний відділ Світловодської міської ради розпочав новий етап свого розвитку з вирішення проблем зберігання та подальшого поліпшення матеріально-технічної бази, удосконалення списків юридичних осіб, у діяльності яких відкладаються документи Національного архівного фонду, активного пошуку нових джерел комплектування, застосування у роботі сучасних форм використання документів: онлайн-виставок, телепередач, створення власних веб-сторінок та сайтів.

І сьогодні приємно усвідомлювати, що у збереженні нашої національної документальної спадщини для наступних поколінь з метою формування неупередженого ставлення до історичних подій є й частина нашої праці.

Ольга Мороченець*

м. Голованівськ

З АРХІВНОГО ЗІБРАННЯ ГОЛОВАНІВЩИНИ

Стаття являє собою підбірку есе на актуальні теми за матеріалами архівних документів Голованівського району Кіровоградської області, у статті висвітлено регіональні аспекти історії Другої світової війни, Голокосту, Голодомору 1932/33 рр.

Ключові слова: архівна справа, Голованівський район, архівний відділ державної адміністрації, Друга світова війна, Голокост, Голодомор.

Пам'ятаємо наших мужніх захисників

Перегортаючи архівні документи, я прочитала нарис про нашого земляка, фронтовика, вчителя, віддану рідному краю людину – Григорія

* Мороченець Ольга Всеволодівна, начальник архівного відділу Голованівської райдержадміністрації Кіровоградської області.

Юхимовича Ковалю, 1918 року народження, уродженця с. Роздол Голованівського району. Про таких людей ми повинні постійно пам'ятати та розповідати нашому молодому поколінню.

У 1939 році Григорія Ковалю було призвано до Військово-морського флоту СРСР. У його складі брав участь у фінській війні. А в кінці 1940 року молодого моряка відкомандирували до міста Лієпаї, що в Латвії, на курси офіцерів запасу. Провчившись певний період, Григорій готувався до демобілізації й з нетерпінням чекав на повернення до рідного села та на вчителювання в школі (перед призовом закінчив Одеський учительський інститут).

У ніч на 22 червня 1941 року Григорій перебував на посту. О четвертій годині ранку німецькі літаки скинули бомби на морську базу Лієпаї. Через деякий час подали команду шикуватись. Полковник Томілін повідомив курсантів про підступний напад фашистської Німеччини на нашу країну і наказав одягти парадну форму, одержати зброю і боєприпаси. А вже вранці наступного дня курсанти вступили в бій з ворогом.

Оборона Лієпаї вписана в історію Другої світової війни золотою сторінкою. Письменник С. Смирнов писав у своїй книзі «Десять героїчних днів» про те, що оборона Лієпаї – це другий Брест, тільки без кріпосних стін.

Через п'ять днів запеклих боїв Григорія було важко поранено й відправлено до центрального госпіталю Лієпаї. Та лікування тривало недовго, оскільки в липні місяці госпіталь захопили німці. Вони боялися моряків, але й люто їх ненавиділи. 93 важкопоранених моряків витягли з госпіталю, кинули до кузова вантажівки і повезли в порт. Там їх вивантажили на дно баржі, зверху закидали якимось мотлохом і потягли в море. Всі були переконані, що прийшов кінець, і чекали смерті.

Та мабуть, хтось із бранців народився в сорочці. Покалічених моряків не втопили, а привезли в м. Мемель (Клайпеду), де влаштували величезний табір для військовополонених. Потім був табір в м. Гайдекруг. Там було пекло для здорових молодих людей. А як же було вижити важкопораненим? Тож вся надія була на молодий організм та на щасливу зірку. І вони не підвели Григорія, хоча щоденно люди помирали сотнями.

Згодом Григорія перевели до табору м. Гданськ і в його житті відкрилася нова сторінка, про яку без хвилювання він згадувати не міг. До мук фізичних додалися муки моральні, адже за наказом Сталіна військовополонені вважалися зрадниками. І це лягло на свідомість таким тягарем, таким душевним болом, що багато патріотів не витримували. Та наш земляк виявився сильним духом. Пройшовши через страшні муки концтабірного пекла, Григорій вижив і дочекався квітня 1945 року, коли наші війська звільнили ледь живих в'язнів.

До кінця війни Григорій залишався в діючій армії. А потім прийшла демобілізація. Повернувшись на Голованівщину, приступив до виконання справи всього свого життя – працював учителем історії в Голованівській загальноосвітній школі. Цього заняття йому вистачило на десятки років.

1999 року ясна життєва зірка Григорія Юхимовича Коваля згасла, залишивши в пам'яті людей великий слід. Він був активним дослідником і пропагандистом славної історії нашого рідного краю. Брав активну участь у написанні першої наукової праці з історії міст і сіл Кіровоградської області. До цього часу жителі Голованівська згадують Г. Ю. Ковалю як чесну, талановиту, відповідальну та працьовиту людину.

Продовжуючи рубрику «Пам'ятаємо наших мужніх захисників», хочу разом із вами згадати наших земляків, фронтовиків, відданих рідному краю людей – Івана Федоровича Петренка, уродженця с. Ємилівка Голованівського району, та Дмитра Захаровича Корованюка, уродженця смт. Голованівськ. Про таких людей ми повинні постійно пам'ятати та розповідати нашому молодому поколінню.

Іван Федорович Петренко в травні 1941 року був призваний до Червоної армії і зарахований в 4-ий повітряно-десантний корпус 8-ї парашутно-десантної бригади. А через місяць – війна! Бійця Петренка направляють на спец. Підготовку, після якої, у складі розвідувально-диверсійної групи закидають в тил ворожих німецьких військ. Нелегко було розвідникам. У цій операції Петренко змужнів, став відважним, з честю виконував свої обов'язки. Ці риси він проніс через усе своє життя.

Наприкінці 1941 року група влилася в 6-ту армію й була підпорядкована армійській розвідці. Потім Івана Федоровича зараховують в окремий батальон зв'язку 226 стрілкової дивізії. Важкі то були роки в історії II світової війни. Червона армія відступала, але її частини запекло чинили опір, знищуючи живу силу ворога.

Біля міста Харків точилися запеклі бої. Петренку було наказано протягнути кабель і встановити телефон на спостережному пункті командира полку. Під час роботи розпочалась танкова атака ворога. Танки «прасували» позиції, знищуючи воїнів. Коли вже під'єднав телефон, на окоп наїхав танк, придавивши ногу і частково засипавши його землею. Фашистів відбили, прибігли розвідники і врятували відважного бійця, який був зраний, але живий.

За бої під Харковом Петренка нагороджено першою бойовою нагородою – медаллю «За бойові заслуги».

Улітку 1942 року в одному з боїв Івана Федоровича було поранено, і він потрапив у полон. Через два місяці за допомогою харківських підпільників утік із полону, підлікувався на конспіративній квартирі і добрався в рідне село. Тут зв'язався з партизанами загону «Південний», яким коман-

дував Іван Гаврилович Лісняк. Спочатку служив ад'ютантом командира загону, а з вересня 1943 року, після поранення в Ємилівському лісі, був призначений командиром диверсійно-розвідувальної групи, що виконувала завдання оперативної розвідки, дані якої передавались в штаб II-го Українського фронту.

Партизани «Південного» здійснювали диверсії, знищували німців та поліцаїв на окупованій території, допомагали населенню.

У 1944 році наш район був звільнений від німецьких окупантів. Іван Федорович продовжує боротьбу з ворогом у діючій армії. Гвардії старший сержант Петренко відважно б'є ворога, за що нагороджений двома медалями «За відвагу», медаллю «За взяття Будапешта», Орденом Великої Вітчизняної війни. Закінчив війну в Празі, а потім дивізію було перекинуто на Японську війну, де Іван Федорович почув останній постріл Другої світової війни.

Після демобілізації повернувся на Голованівщину в рідне село Ємилівку, де працював у колгоспі бригадиром рілльничої бригади, яка вирощувала високі врожаї зернових та технічних культур, за що Івана Федоровича нагородили найвищою відзнакою Батьківщини – орденом Леніна. З 1951 року по 1960 рік працював у сільській раді, навчався в Одеському університеті, який закінчив за фахом «учитель історії». Відважний воїн присвятив себе мирній професії – навчанню та вихованню молодого покоління. Доклав чимало зусиль, щоб організувати й створити в селі Ємилівка краєзнавчий музей. Куди б не закинула доля, він чесно й свідомо виконував свій обов'язок перед людьми, перед своєю країною.

Дмитро Захарович Корованюк службу в лавах Радянської Армії розпочав у 1939 році, навчаючись у піхотній полковій школі, а вже звідти його відправили в першу парашутно-десантну дивізію.

Навесні 1941 року дивізію з Кривого Рогу перекидають під Москву. Там і довелося зустріти звістку про війну. У скрутний для Києва час парашутистів перекидають на допомогу нашим військам. Його 66 полк два місяці тримав оборону столиці України. У важкому бою під Києвом Дмитра Захаровича було поранено в ліву руку й груди. Зі шпиталю через чотири місяці навесні 1942 року прибуває у свою першу десантну дивізію, яку тепер уже кидають на захист Старої Руси (2-й Прибалтійський фронт). Разом із розвідгрупою бере участь у захопленні важливого «язика», за що йому вручають орден Червоної Зірки. У цій операції Дмитра Захаровича поранено вдруге.

Півроку лікувався в Новоросійську, а після одужання відбуває в Омське танкове училище. Через шість місяців стає водієм танка. Проте на фронт потрапляє через чотири місяці, а поки передає набутий досвід курсантам.

Отримавши танк, направляється на 1-й Український фронт і неподалік від румунського кордону отримує третє поранення. Знову шпиталь. Після лікування потрапляє на Московський танковий полігон водієм-випробувачем танків. У Москві й застала його Перемога.

Місяць посилених післявійськових тренувань – і гвардії старший сержант Дмитро Захарович Корованюк 24 червня 1945 року, на першому параді Перемоги, в механізованій колоні веде прославлений танк Т-34 за №426 бруківною Красної площі м. Москва. Зворушливі та незабутні хвилини!

Після війни Дмитро Захарович шоферував 33 роки і всі безаварійно. У 1973 році його удостоєно звання кращого водія облуправління, а прізвище занесено до Книги пошани облавтотресту. Що ж до подяк, то їх не перелічити. Хто його знав чи працював поряд із ним, пам'ятають чемного, по-солдатськи дисциплінованого, відданого техніці й обраній раз і назавжди професії водія, який завжди був готовий прийти на допомогу.

Трагедія «Бабиного Яру» на території Голованівщини

Вперше селище Голованівськ згадується в документах Подільської єпархії у 1764 році, де йдеться про спорудження в селищі дерев'яної церкви. Тоді його жителями були вихідці з Поділля та Київщини, які тікали від панського гніту.

У 1864 році в Голованівську проживало 2 200 православних, 800 католиків та 825 євреїв, котрі мали тут свої культові споруди. Українці, відповідно, православну церкву, поляки – костел, євреї – синагогу і 5 єврейських молитовень. Більшість євреїв проживали в центральній частині селища. Працювало 167 ремісників, та було відкрито 106 крамниць, в яких працювали більшість євреїв.

В 1900 році в Голованівську було 3 церковно-приходських школи (польська, українська та єврейська), в яких навчалось 210 учнів. При кожній школі був один учитель. В серпні 1905 року була відкрита лікарська дільниця, яку обслуговував один лікар та 2 фельдшери. Лікарня мала 10 ліжок і знаходилась в приватно-найманому приміщенні. У 1913 році зємство розпочало будівництво лікарні на

20 ліжок і працювало в ній вже 5 лікарів. За даними газети «Подільські Єпархіальні відомості», у 1908 році в Голованівську нараховувалось 1134 двори, в яких проживало 8 303 мешканця, з них 3 177 євреїв.

У 1918 році, після встановлення в Голованівську радянської влади, яка оголосила війну релігії, були зруйновані церкви, закриті костел та синагога, репресовано всіх священників. Для ліквідації неписьменності серед дорослого населення створювалися школи лікнепу. В січні 1921 року обрано першу сільську раду. Відібрану в поміщиків землю розподілено між селянами.

До 1923 року територія краю входила до Балтського повіту Кам'янець-Подільської губернії (крім сіл Перегонівка, Полонисте, Давидівка, Табанове та Лебединка, які входили до складу Уманського повіту Київської губернії).

У березні 1923 року створено Голованівський район у складі Первомайського округу Одеської області.

У 1926 році було відкрито лікарню на 30 ліжок, де працювали 34 медичні працівники. Навесні 1930 року почала працювати Голованівська МТС, яка в 1934 році мала вже 65 тракторів та 15 автомашин.

Сила духу, сила волі й велика працелюбність наших земляків стали запорукою розбудови нашого краю. Крок за кроком почала ставати на ноги місцева промисловість. У 1940 році в районі вже працювали вальцовий млин, маслозавод, олійня, 8 промартілей, електростанція, підприємства громадського харчування.

Проте влітку 1941 року віроломний напад нацистської Німеччини перервав мирну працю наших земляків. 30 липня 1941 року Голованівськ був окупований німецькими військами.

Не минула трагедія «Бабиного Яру» і наш район.

Акт Надзвичайної Державної комісії по встановленню і розслідуванню злочинів, завданих фашистськими загарбниками в Голованівську, від 22 березня 1944 року свідчить, що у вересні 1941 року були знищені сотні представників інтелігенції та єврейського населення. На центральній площі Голованівська 908 літніх людей, жінок, дітей було зігнано в приміщення польського костюлу. Людям наказали брати з собою документи та цінні речі для відправлення на роботу до Німеччини. Документи знищувались, щоб паперового сліду не залишилось після людини. Повантаживши всіх, вивезли на критих машинах і на краю урочища «Воловик» розстріляли. Багато немовлят та поранених живими повкидали в глибоку криницю та салотопні ями, з яких довго чувся плач та стогін.

За ініціативи нашого земляка – Шмаєвича Леоніда Ізраїловича, заслуженого працівника транспорту України, біля столітнього дуба 24 жовтня 2014 року споруджено Меморіальний комплекс «Воловик», на мармурових стелах якого викарбувані прізвища 200 загиблих євреїв – земляків. Для того, щоб дізнатися імена закатованих односельців, він разом зі своєю дружиною займався пошуками списків жертв в Подільському державному архіві Московської області. Там їм вдалося встановити особи лише 200 голованівських євреїв, розстріляних на околиці лісу. Але це далеко не повний список людей, закатованих нацистами, оскільки на цьому місці крім голованівців були розстріляні євреї з Ульяновського, Новоархангельського, Вільшанського та Савранського районів. Загальна кількість жертв так і не встановлена.

Згідно протоколу допиту звинуваченого німецького лікаря Отто Шоля від 11 лютого 1946 року встановлено, що зимового дня 1942 року вихованцям Липовеньківського дитячого будинку Голованівського району лікар Отто Шоль запропонував покататися на санках, запряжених кіньми. 36 дітей віком від 4-ох до 9-ти років підвозили до конюшні дитбудинку, за якою була викопана яма. Поліцаї роздягали дітей на морозі й спокійно розстрілювали тремтячі дитячі тіла. Тих малят, які були тяжко поранені, скидали до ями. Щоб замести сліди злочину, засипали яму з убитими та пораненими дітьми гноєм, землею та снігом.

У с. Липовеньке є дві братські могили. В одній із них поховані воїни, які загинули під час визволення села від окупантів. А поруч – могила з викарбуваним на металевій плиті написом, який не можна читати спокійно – тут поховано останки 33 дітей єврейської та 3 дітей української національності, розстріляних фашистами взимку 1942 року.

Згідно акту Надзвичайної Державної комісії по встановленню і розслідуванню злочинів, завданих фашистськими загарбниками в Голованівську, від 15 грудня 1944 року на польському кладовищі було розстріляно 450 жителів району, біля колишнього приміщення міліції розстріляно 70 чоловік. Під час розкопок братських могил на польському кладовищі знайшли 76 трупів чоловіків, які по-звірячому були замучені та розстріляні.

У лютневі дні 1942 року карателі загнали в лідник колишньої райспоживспілки 68 жінок, дітей та старих людей, яких згодом розстріляли; упродовж трьох днів у дворі райспоживспілки розстріляно було ще 40 чоловік. За свідченнями, опублікованими в «Книзі Скорботи України» том 1, у парку смт. Голованівськ, біля Будинку культури, до братської могили в 1950-х роках перпоховано розстріляних на території райспоживспілки жителів єврейської національності.

Так на території району встановлено три захоронення євреїв, які були розстріляні в роки Другої світової війни.

Забуттю не підлягає

85-і роковини світлої пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років

Незбагненними є глибини народної пам'яті про гірке минуле й пережите – болісне й глибоко трагічне, як на особистому рівні, так і у вселенському масштабі, що увірвалося в долю чи не кожної української родини на початку 1930-х. У пам'яті народній найскорботніші сторінки нашої національної історії у XX столітті – Голодомор 1932–1933 років, який світове співтовариство уже в столітті XXI визнало актом геноциду проти українського народу. Приречення мільйонів невинних людей на смерть

від голоду є найжорстокішим рішенням існуючої тоді влади. Тоталітарний сталінський режим свідомо спланував і здійснив проти українського народу терор голодом:

- у липні 1932 року влада ухвалила завідомо нереальні до виконання плани хлібозаготівель;

- у серпні 1932 року було прийнято так званий закон «про 5 колосків», за яким засуджували навіть дітей, які збирали колоски на вижатих ланах;

- у листопаді 1932 року запроваджено натуральні штрафи, за якими вилучали всі їстівні припаси селян;

- у грудні 1932 року примусово вивезли з колгоспів всі фонди, включно з насіннєвими.

Голод охопив своїми нещадними обіймами всю територію нинішньої Кіровоградської області. Наш район також не обминула хвиля лихоліття. Лише за цей період у населених пунктах району померло 3 292 людини, серед яких малолітні діти.

Голованівськ – 172	Наливайка – 266
Вербове – 47	Новосілка – 101
Грузька – 125	Маринопіль – 31
Ємилівка – 255	Перегонівка – 225
Журавлінка – 47	Полонисте – 258
Капітанка – 95	Табанове – 50
Крутеньке – 65	Люшнявате – 75
Красногірка – 192	Пушкове – 37
Манжурка – 37	Розділ – 64
Межирічка – 117	Розкішне – 68
Краснопілля – 32	Свірневе – 54
Клинове – 98	Олексіївка – 5
Лебединка – 35	Семидуби – 54
Лещівка – 36	Троянка – 167
Молдовка – 110	Олександрівка – 81
Матвіївка – 40	Шепилове – 155
Надеждівка – 99	

На місцях поховань встановлено 31 пам'ятний знак (хрест) жертвам Голодомору 1932–1933 років.

Головним джерелом встановлення кількості жертв голодомору на території сучасної Кіровоградської області є акти записів смертей по сільських радах, статистичні, звітні документи радянських, партійних, каральних органів періоду 1932–1933 років, а також спогади тих, хто пережив страшний голод.

На даний час у районі проживає 898 людей поважного віку, які пере-

жили трагедію і є її свідками. Неможливо спокійно слухати їхні розповіді про трагічні події. За кожною розповіддю – сльози й молитви. У пам'яті народній зримо живуть світлі образи кожного з мучеників, невинно убієнних голодом, за кого ми возносимо свої заупокійні молитви до Господа.

СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ:

Костянтин Феодосійович Скоробрух, житель с. Капітанка, 1924 року народження:

– Головою сільської ради на той час був Кожевников – чужа людина, тому й не боліла у нього душа за жителів села. Все вирощене в колгоспах (а їх тоді нараховувалось 6) здали державі, до того ж від двору до двору ходили комсомольці й забирали навіть останню зернину чи картоплину. У селі Липовеньке ж сільську раду очолював місцевий чоловік і він порадив односельцям приховати рештки вирощеного врожаю в найпотемніші місця. Коли голод почав господарювати в капітанських хатах, то мої односельчани в Липовенькому стали міняти речі домашнього вжитку на продукти. Мій дід був майстер на всі руки: тесля, коваль, тож ходив у Липовеньке на заробітки, якимось із заробітку він ніс два бурячки і картоплину, але додому не дійшов – догнала його смерть на дорозі. Ось таким було життя в багатьох селян у ті страшні 1932–1933 роки.

Ганна Онуфріївна Ткачук, жителька села Межирічка, 1927 року народження:

– Страшний то був час. Із села вивезли все, що тільки можна було. Людам не стало що їсти. Почали вирізати худобу, домашню птицю, згодом не гребували й собаками, кішками, птахами, щурами. Почали вимирати цілими сім'ями. Хати спустіли, на вулицях лежали мертві, іноді поруч із ними лежали вже опухлі, але ще живі люди. Були випадки, коли люди божеволіли від нестерпного голоду. Вони уподібнювалися тваринам: споживали все, що повзало на землі, їли навіть власних дітей. Щоб вижити, у моїй сім'ї їли лободу, верес, коріння лопуха, коржики, випечені з перетертих на борошно сухих листочків, пили чай, настояний на вишневих гіллячках. Коли достав хліб на полях, то ми крали колоски, перетирали їх на долоні і їли. І такими вони були смачними, що ні з яким делікатесом не порівняти. Була я тоді п'ятирічною, але ті голодні роки мені добре запам'яталися. Ото зараз, буває, забуду, що вчора робила, а події 1933 року закарбувалися в пам'яті назавжди.

Лідія Терентіївна Панченко, жителька села Красногірка, 1926 року народження:

– Мама померла ще в 1929 році. Батько залишився з 5 дітьми, Можете уявити, як ми бідували, коли активісти та комсомольці позабирали все до останньої зернини. А тут ще й до нашого родича Костя Панченка прийш-

ли з сільської управи, вигребли все збіжжя, сім'ю вигнали з хати, забрали дядька Костю, додому він так більше й не повернувся. Змилювався батько над родичами і забрав їх до себе. То уже нас нараховувалося 11 осіб. Вживали як могли. Тато працював у Голованівському радгоспі й щоденно приносив по 200 грамів хліба і 2 кусочки цукру і все це порівну між нами ділив. Тітка варила баланду з коріння, різнотрав'я. Їли лободу, цвіт акації. І все ж не пережили голодомор моя найменша сестричка, двоюрідний брат Антон і його мама.

В музеї історії Голованівського району організовано стаціонарну виставку трьох голодоморів, які були в Україні, за матеріалами якої проводяться екскурсії для учнівської молоді й жителів Голованівщини. Про страшні нелюдські страждання нашого народу від голоду та репресій має знати і завжди пам'ятати наша молодь.

23 листопада о 16 годині ми повинні об'єднатись у слові й молитві за померлих у 1932–1933 роках і запалити свічку пам'яті. Цей вогник символізуватиме нашу скорботу і пам'ять про мільйони загиблих наших земляків і всіх українців.

76-та річниця вигнання нацистів з Голованівського району

Восени 1943 року розпочалося остаточне вигнання нацистських окупантів з України.

32 довгих місяці район був під окупацією фашистів. За цей період окупанти знищили 2 480 голованівців, у тому числі 622 дитини. В Німеччину на каторжні роботи було відправлено 2213 юнаків та дівчат. На фронтах Великої Вітчизняної воювали 9 579 жителів району, 4570 із них загинули.

Першими зустріли визволителів жителі сіл Крутеньке й Клинове (11 березня), 12 березня їх зустрічали в селах Перегонівка, Полонисте, Ковалівці, Давидівці. 13 березня в Семидубах та Іллічівці. 14 березня було звільнено ще 5 населених пунктів району. 15 березня звільнено Голованівськ, Шепилове, Межирічку, Наливайку, Красногірку, Олександрівку.

Ранком 15 березня 1944 року в селище Голованівськ увійшов 223-й кавалерійський полк 63-ї кавалерійської Корсунської дивізії.

16 березня гвардійці 223-го кавалерійського полку 63-ї кавалерійської Корсунської дивізії визволили 13 населених пунктів району.

17 березня ця дивізія гнала ворога до річки Південний Буг.

18 березня остаточно завершено визволення Голованівського району. Під час визволення району загинуло 2 743 особи, пам'ять яких увічнена Меморіальними комплексами, Обелісками слави та Братськими могилами.

Напередодні визволення району партизанський загін «Южний» провів ряд бойових операцій, з метою знищення та роззброєння ворога.

22 січня 1944 року партизани розбили поліцейський обоз у складі 26 підвід, забрали 46 штук коней, 12 возів з продовольством, 4 000 штук патронів, 7 гвинтівок та 1 ручний кулемет.

26 січня 1944 року на дорозі селище Голованівськ – станція Голованівськ була обстріляна колона німецьких автомашин. Під час бою 16 фашистів убито й більше 30 поранено.

29 січня 1944 року було виведено з Голованівської райспілки 12 коней, підготовлених німцями для евакуації. Коней заведено в ліс і 13 березня передано Радянській армії в 223 гвардійський кавалерійський полк.

На початку березня 1944 року в Голочанському лісі з'єдналися три партизанські загони, в тому числі й загін «Южний», кількістю близько 650 чоловік. Німці оточили Голочанський ліс і почали стискати кільце навколо партизан. Зав'язався запеклий бій, який тривав три доби. Німці викликали авіацію для бомбардування лісу. Партизани прорвали кільце і вийшли з оточення, понісши при цьому незначні втрати.

11 березня 1944 року партизани розмінували Ульяновський цукровий завод, не давши німцям його підірвати. Зберегли від підризу залізничну станцію в с. Грушка.

17 березня 1944 року партизанський загін «Южний» з'єднався з частинами Радянської армії.

Згідно акту Надзвичайної Державної комісії по встановленню і розслідуванню злочинів, завданих фашистськими загарбниками в Голованівську, від 15 грудня 1944 року:

- на польському кладовищі було розстріляно 450 жителів району;
- по вул. Поштовій біля колишнього приміщення міліції розстріляно 70 чоловік;
- біля будинку зруйнованого піонерського клубу розстріляно 350 чоловік;
- в холодні лютневі дні 1942 року карателі загнали в лідник колишньої райспоживспілки 68 жінок, дітей та старих, яких згодом розстріляли, впродовж трьох днів у дворі райспоживспілки розстріляно було ще 40 чоловік;
- під час розкопок братських могил на польському кладовищі знайшли 76 трупів чоловіків, які по-звірячому були замучені та розстріляні.

Усі ці нечужані злочини в нашому районі за німецькою вказівкою безпосередньо чинили польські кати: Тхоржевський, Рудий, Корда, Кацоев, Комлев, Пшемільський, Жужбицький.

16 квітня 1944 року за постановою військово-польового суду на центральній площі були повішені два кати – Тхоржевський та Рудий. Інші карателі встигли втекти.

Тетяна Лавренко*

м. Харків

ЄВГЕН МАЛАНЮК В ОСВІТЯНСЬКОМУ ПРОСТОРІ УКРАЇНИ: ТВОРЧИЙ ТАНДЕМ ОЛЕНИ ГОЛИК І ТЕТЯНИ ЯРОВЕНКО

Стаття являє собою коротку рецензію на науково-методичний посібник «Євген Маланюк: шкільна парадигма», який був виданий у серії «Стилет і стилос трьох степовиків»; у статті послідовно аналізуються особливості викладання творчості Євгена Маланюка в курсі загальноосвітньої школи.

Ключові слова: українська література, українська діаспора, Євген Маланюк, поезія, шкільний курс.

The article is a short review of the scientific-methodical manual «Eugene Malanyuk: school paradigm» which was published in the series «Stiletto and stylus of three steppe dwellers», the article consistently analyzes the features of teaching the work of Eugene Malanyuk in the course of secondary school.

Key-words: Ukrainian literature, Ukrainian diaspora, Yevhen Malanyuk, poetry, school course.

Спливло чимало часу відтоді, як дослідник творчості Євгена Маланюка, світлої пам'яті професор Леонід Куценко в одному з інтерв'ю кіровоградській журналістці Світлані Орел констатував сумний факт, що визначив його наукове й громадянське завдання: «До 10-річчя Незалежності в Києві демонструвалась виставка кіровоградських митців, і наш Андрій Надеждин підготував триптих, присвячений Євгенові Маланюку. Високопоставлений чиновник з Міністерства культури, приймаючи ці роботи, питає: «А хто такий Маланюк?» Моє внутрішнє зобов'язання – розкрутити Маланюка, зробити його відомим. Я над цим працюю, можливо, за рахунок інших своїх завдань, до яких руки не доходять. І бачу, що роботи ще дуже багато». Спільно з Григорієм Клочеком, Володимиром Панченком, Василем Марком зазначену справу продовжили Оксана Гольник, Антоніна Гурбанська, Ганна Бондаренко, Олена Буряк, Любов Зубак та Вікторія Краснощок, а від них естафету прийняла нині харків'янка Тетяна Яровенко. В переліку створеного молодим науковцем доволі обширний «Винниченківський цикл», що охоплює добрий десяток книг і значну кількість наукових студій в Україні та за рубежом (Польща).

* Лавренко Тетяна Вікторівна, викладач української мови та літератури Харківського кооперативного торгово-економічного коледжу, голова циклової комісії загальноосвітньої підготовки.

У контексті освітянської парадигми науково-краєзнавчу Винниченкіану літературознавець завершила навчально-методичним посібником, у створенні котрого взяла посутню участь широко знаний на Кіровоградщині досвідчений педагог-практик, відмінник освіти, вчитель-методист Олена Голик. До речі, дебют Тетяни Яровенко відбувся 2010 року розробкою уроків за творчістю Володимира Винниченка у двох числах популярного в країні фахового видання «Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах» разом із публікацією майбутнього співавтора – Оленою Валеріївною, а представляв тоді освітян центральноукраїнського регіону Сергій Олександрович Колісник – батько Тетяни Сергіївни.

Слід наголосити, що книга швидко «розійшлася» між словесниками Кіровоградщини та вчителями Волині, що на момент презентації перебували у творчому відрядженні в Кропивницькому, а також була представлена Тетяною Яровенко гуманітаріям у Харківському інституті післядипломної педагогічної освіти. Черговим кроком освітянського тандему, незважаючи на просторові перепони й значну професійну заангажованість авторів, стала підготовка й публікація аналогічних посібників, присвячених творчому доробку Євгена Маланюка і Яра Славутича. Як і в попередньому випадку, посібники пройшов апробацію спочатку в обстановці практичного проведення уроків безпосередньо авторами, а потім шляхом оприявлення серед філологічної спільноти на шпальтах київського фахового часопису «Українська мова і література в школах України» та харківського журналу «Вивчаємо українську мову та літературу», що й спонукало в кінцевому результаті до створення зазначених книжок.

Які ж особливості книг впадають в око насамперед? По-перше, це хронологічна послідовність подання матеріалів за структурою розділів, назви котрих визначають тематичне спрямування. Проте, на наш погляд, в жодному разі автори не прагнуть авторитарного підпорядкування матеріалів виключно обраній темі, взаємодоповнюючи обидва складники навчальних частин додатковим фактажем.

По-друге, слід наголосити літературознавчий контент, що простежується і в розлогих наукових розвідках історіографічного характеру, і в постійному зверненні педагогів до теорії літератури в процесі оволодіння навчальним матеріалом. У цьому виявляється вражаюча однотайність літературознавця й учителя-методиста, для яких нерозривно поєднані емоційне й раціональне начала сучасного уроку літератури. Гадаємо, саме тому посібники мають потужну джерельну базу, котрою при нагоді вчитель може скористатися в подальшій роботі або запропонувати учням для написання рефератів, творчих робіт, загалом для поглибленого вивчення

творчості знакових майстрів красного письменства центральноукраїнського регіону та українства діаспори.

По-третє, розробки вражають наскрізною інтертекстуальністю, яка ґрунтується на доречному використанні міжпредметних зв'язків, коли лінгвістичний, історичний або культурно-мистецький дискурс у формі візуального чи вербального сприйняття не є самоціллю вчителя, а випливає з природи самого досліджуваного матеріалу. Окрім цього, наприклад, один перелік імен українських та зарубіжних класиків чітко визначає межі ретроспекції – повторення попередньо вивченого чи знаного з інших джерел, або спрямовують інтенцію до подальшого знайомства. А це, погодьмось, нарівні з емоційним сприйняттям спрямовується передусім на формування вмінь працювати з поетичним текстом, покроково аналізувати його, а відтак має значний вплив і на розвиток креативних якостей вихованців.

Насамкінець хотілося б висловити сподівання, що вагомий краєзнавчий складник посібників стане в пригоді вчителям Слобожанщини, позаяк він значно розширює пізнавальні видноколи педагогів, постаючи тим самим своєрідною інтелектуальною віссю, що єднає освітян двох пасіонарних регіонів України.

Використані джерела та література:

1. Яровенко Т., Голик О. Євген Маланюк: шкільна парадигма. Науково-методичний посібник / Тетяна Яровенко, Олена Голик. – Вид. 2-ге, перероб. – Кропивницький: «Поліграф – Сервіс»; Харків, 2019. – 92 с.

[illegible]

Збірник
(видання, що продовжується)

«Між Бугом і Дніпром
Науково-краєзнавчий вісник
Центральної України»

Випуск XV'2021

Верстка:
Вячеслав Сорокін

Поліграфічно-видавниче підприємство
ТОВ «Поліграф-Сервіс»
Свідоцтво про реєстрацію серія ДК №3386
25006, м. Кропивницький, вул. Садова, 88-А
моб.: (067) 521 24 81
E-mail: ps338534@gmail.com
www.poligraf-service.com.ua

Підписано до друку: 10.12.2021 р. Формат 45х64 1/16
Папір офсет. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 14,5
Наклад 100 прим.